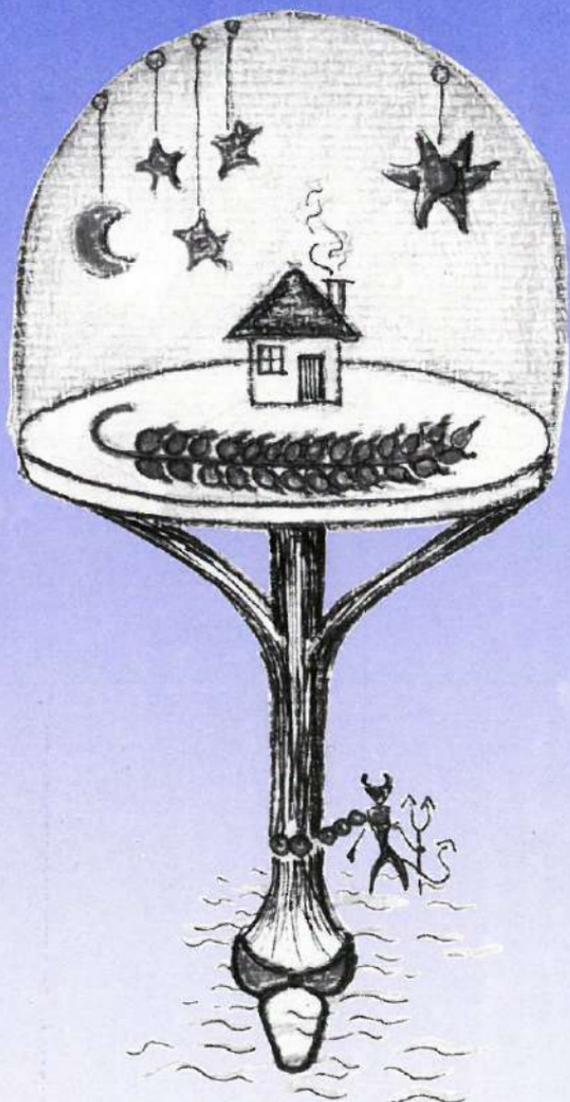

Ласта Ђаповић

ЗЕМЉА

ВЕРОВАЊА И РИТУАЛИ

Локални оквири послужили су Ласти Ђаповић као основа и полазиште за компаративна проучавања на основу којих је створена целовита слика виђења традиционалног друштва о земљи као планети, станишту, хтанитељици и материји. Ауторка је одговорила на нека питања о смислу човековог постојања, његовом опстанку и перспективи даљег кретања у простору и времену. О дубини и ширини ове студије сведочи обимна, зналачки одабрана и употребљена литература.

Пејтар Влаховић

По први пут у нашој науци Земља, веровања и ритуали у вези са њом, представљају посебан предмет проучавања у једној монографији на основу етнографске и фолклорне грађе сакупљене на нашим просторима у току безмало два века. Систематизована, анализирана и тумачена грађа о веровањима и ритуалима везаним за земљу имала је за резултат једну убедљиву констатацију писца о њеној знатној улози и значају за опстанак човека традиционалног друштва током векова и миленија.

Миљана Радовановић

З Е М Љ А

**В Е Р О В А Њ А
И Р И Т У А Л И**

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
Књига 39

Уредник
Никола Пантелић

Рецензенти
Миљана Радовановић
Петар Влаховић

Примљено на Седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 29. јуна 1995. године на основу реферата
дописног члана Драгослава Аптонијевића.

Публикација је резултат рада на пројекту *ЕТНОЛОГИЈА
СРПСКОГ НАРОДА И СРБИЈЕ*, који је финансиран у
целини од стране Министарства за науку Србије

UDC 398.3 (497.11)

ЛАСТА ЂАПОВИЋ

ЗЕМЉА

ВЕРОВАЊА И РИТУАЛИ

Етнографски институт САНУ
Београд 1995.

THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
ETHNOGRAPHICAL INSTITUTE

SPECIAL EDITIONS
Volume 39

LASTA ĐAPOVIĆ
EARTH, BELIEFS AND RITUALS

Секретар уредништва
Марија Ђокић

Технички уредник
Мирослав Њипкановић

Лектор
Ана Шуица

Коректор
Драгана Антонијевић

Превод резимеа
Љубица Годоровић

Цртежи на корицама
Тијана Ђаповић

ISBN 86-7587-014-0

Тираж 600

Штампа
INTERPRINT - Beograd

Дизајн
Ненад Николић
(Дипломски рад на ВПШ)

Мениор
Миодраг Вартабедијан-Варта

Садржај

Увод	9
------------	---

I ДЕО	
ЗЕМЉА - ПЛАНЕТА.....	15

1. Поглавље	
ЧЕСТИЦЕ КОСМОЛОШКОГ МИТА	17
Земља и простор испод ње	19
Слика света са хришћанским елементима	21
О стварању земље	23
О небеском своду	24

2. Поглавље	
МОДЕЛ СВЕМИРА	26

3. Поглавље	
РАЗМАТРАЊА НА ОСНОВУ МОДЕЛА	29
Положај и облик земљине плоче	30
Држачи земље	39
а) Стубови - држачи Земље	40
б) Животиње - држачи Земље	41
Прелаз са статичне на динамичну слику света	42
Вода - хаос	44

II ДЕО	
ЗЕМЉА - СТАНИШТЕ.....	53

4. Поглавље	
ИЗБОР МЕСТА ЗА КУЋУ	61
Предзнаци	61
- Петао	63
- Овца	66
Забране	67
- Гроб, гробље	67
- Међа	69
- Црква	70
- Раскршће	71

- Гумно	72
- Дрвљаник	73
- Вилино коло	75
- Дрво	76
- Место старе куће	77
Провера избора	79
- Провера аналогijом	80
- Провера да ли је место слободно	81
- Провера сном или гласом	82
- Провера преко врачаре, посредника	83
- Провера котрљањем хлеба	84

5. Поглавље

ПОСВЕЋИВАЊЕ ЗЕМЉИШТА	
И ГРАЂЕВИНСКА ЖРТВА	85
Посвећивање изабраног земљишта	85
Грађевинска жртва	85
а) Жртва - дар	87
б) Жртвовање живих бића	93
- Животињска жртва	95
- Узиђивање људи	103
- Узиђивање сенке	105
в) Усељење	109
Змија	114

III ДЕО

ЗЕМЉА - ХРАНИТЕЉИЦА	119
----------------------------------	-----

Поглавље 6

ЗЕМЉА - ИЗВОРИШТЕ ХРАНЕ	121
Почеци земљорадње	121
Нове религијске идеје	126

Поглавље 7

БОЖАНСТВО ЗЕМЉА	131
Оживотворење земље	131
а) Мајка Земља	131
б) Полазишта анимизације и обоготворење земље... ..	133
в) Земља - божанство смрти	137
Антропоморфизовање земље код Индијанаца, Индијаца и Грка	138
Оживотвореност земље у нас	144
а) Тело Земље	146
б) Земља Мајка	146
в) Светост Земље	146
г) Земља и смрт	148
д) Поимање Земље	156

Додатак	158
Поглавље 8	
СЕТВА И ЖЕТВА	164
Сетва	164
а) Време	165
- Godишње доба	166
- Месец	170
- Недеља	171
- Доба дана	174
б) Вршиоци	176
в) Семе	184
г) На њиви	192
Жетва	201

IV ДЕО
ЗЕМЉА - ЕЛЕМЕНАТ, МАТЕРИЈА 213

Поглавље 9.	
ЗЕМЉА - МАТЕРИЈА	215
Геофагија и земља као лек	215
Замена човека земљом	231
Земља - неутрализатор	235
Земља - Посредник	243
Закључак	245
Earth. Beliefs and Rituals	249
Литература	253
Регистар	261

УВОД

Земља та упоришна тачка са које човек посматра свет, па којој живи и која му пружа храну, земља без које нема човека ни његовог опстанка, испуњава и његов духовни живот. Њена улога у духовном животу народа огледа се кроз веровања и ритуале који су јој посвећени.

Несумњиви значај земље био је, зачудо, ретко у жижи интересовања научника антрополога и етнолога. Уколико је она и разматрана једнострано је осветљавана. Ни у нас веровања и ритуали везани за земљу нису сабрани на једном месту, нити су као целина проучени.

Обиље веровања и ритуала у којима земља заузима важпо место, њихова многострукост и разноврсност, као и нејасност поимања земље код нас, подстакла је моју радозналост и навела ме да се позабавим овом темом.

Претпоставила сам да ће веровања и ритуали чија је везивна нит земља сакупљени па једном месту омогућити да се сагледа "поимање земље" у нас. Јер потичући, произлазећи из "поимања земље" формира се и однос према њој, поштовање или страх, као и потреба за ритуалима. Тако сабрани материјал омогућава не само сагледавање какве представе о земљи има наш народ, већ и шта оне у себи садрже и коју функцију имају.

Полазиште и основа мог проучавања је грађа сакупљена у XIX и XX веку и објављена у српским и југословенским етнолошким публикацијама. Користила сам и податке сакупљене за "Етнолошки атлас Југославије", који су као и моја лична теренска истраживања указали на очуваност веровања и обичајно-ритуалне праксе и у данашњим временима. Драгоцени посредни извор била је и наша народна књижевност.

Веровања о земљи забележена у других народа послужила су као компаративни материјал, а проблемске студије Елијадеа, Мичела, Џејмса и других омогућиле су смештање нашег народног "поимања земље" у оквире општељудске

духовне баштине. У настојању да одређене проблеме објасним служила сам се енциклопедијским речницима симбола као и психолошком и филозофском литературом, па чак и одређеним студијама из области физике.

Усредсређујући своју пажњу на улогу “поимања земље” у духовном животу нашег народа, суочила сам се, на самом почетку, са неколико проблема, које сам морала истовремено и паралелно разрешавати.

Први проблем је био одређивање и омеђавање грађе.

С једне стране, увек и свеприсутна земља је нешто што се подразумева, нешто од чега се полази. Тако је поштовање земље бивало полазиште за формирање других веровања и култова, те је оно само, понекад запретило или прикривало. Али оно је као време, често препесено у друге, за егзистенцију човека важне култове. Тако се, да наведемо само један пример, хранитељска својства земље прожимају са култом зеленила, култом плодности, а ова, пак, са култом предака који је у пераскидивој вези са схватањима снаге земље.

С друге стране, највећи број веровања и ритуала везаних за земљу јавља се као део појединих обичаја (напр. при градњи станишта) па су се они пожеде уклапали или прилагођавали матичном обичају, понекад трансформисали и квалитативно мењали, а границу тог прелаза није било увек лако одредити. Дакле, поред проблема где је граница између једног и другог култа, поставило се питање колико је могуће објаснити одређено веровање или ритуал изоловано. Понекад и појаве које нису директно везане за земљу, али бивајући с њом у склопу, систему, доприносе објашњењу.

Поред помепутних постоје и веровања везана за земљу, која некако стоје по страни, “независна” и расута, углавном забележена као “празноврнице”. Било је потребно одредити која од тих, да их назовемо, “независних” веровања и па који начин потпомажу сагледавање “поимања земље” у нас.

Други проблем је представљало одређивање угла посматрања.

У ретким студијама о земљи обично је разматран само један њен аспект. Један од најчешћих проистиче из уочавања сличности између жене и земље те представу земље као мајке налазимо како у нас тако и у других. Стога је у више студија проучавана земља као Мајка Земља, обоготворена, добра и зла, рађајућа и прождирућа, њене трансформације прско “богиње са стотину имена”, све до Богородице, која,

---

бивајући синкретизам, пошрима веке одлике раније Велике Мајке.

Онај угао посматрања за нас се, поред тога што по свој прилици не би довео до битно нових сазнања, учинио неподесним из још једног, важнијег, разлога. Наиме, пошто је ограничен, као напр. и Мичелова студија о земљи као месту насељавања, јер разматра само један аспект "поимања земље", не пружа могућност да се на природан и равноправан начин размотре и остала веровања и ритуали везани за земљу.

Стога је било неопходно на нов начин приступити посматрању постојећег материјала.

Трећи проблем, у непосредној вези са претходна два, представљала је систематизација материјала. Под систематизацијом се овде не подразумева само редослед излагања материјала, или његово сређивање, већ и одређивање приступа и усмеравање токова посматрања.

Сматрала сам, с обзиром на постављени циљ, тј. сагледавање "поимања земље" у пас, да систематизацијом треба да буду обухваћена сва веровања или ритуали (или њихови типови) везани за земљу, тако да творе једну смислену и логичну целину. Али у оквиру те целине нужно је да свако веровање (ритуал) има своје логично место, што ће омогућити да се оно детаљно и равношоравно посматра. Тако би се сагледале њихове сличности и разлике и уочиле могуће међусобне повезаности.

С друге стране жеља је била да се у оквиру систематизације одређене групе обичаја које чине већ саме за себе један "систем" вежу са другом групом обичаја која такође представља "систем" за себе. Односно, требало је учинити да се сагледа целина, нови "систем", коју они заједно творе као веровања о земљи.

Открила сам да су веома једноставно задовољени постављени захтеви ако се пође од значења речи "земља". Семантички реч "земља" у нашем народу означава небеско тело, простор живљења, њиву и елеменат, материју. Прецизирање значења се одређује контекстом реченице или неком синтагмом, али се и тада конотирана значења не губе, већ само потискују.

Тако сам постојећа веровања и ритуале везане за земљу систематизовала на основу рационалних конотативних значења речи "земља" и изложила у четири дела:

I Земља	- планета
II Земља	- станиште
III Земља	- хранитељица
IV Земља	- елемент, материја

Сакупљени и овако систематизовани материјал сам детаљно изложила. Приликом анализе вођено је рачуна о сваком веровању или ритуалу, о претпостављеном времену њиховог настанка, уколико је то било могуће, и о друштву у коме су настали. Такође се водило рачуна о њиховој функцији, као и о досадашњим научним разматрањима о њима.

На први поглед, после извршене анализе, чинило се да веровања и ритуали везани за земљу чине четири готово засебне целине, "система". Међутим, била је оправдана претпоставка да веза између њих постоји, јер сви они, ти "системи" заједно, уствари стварају и чине "поимање земље" у нас.

Отуда сам, наслућујући ту повезаност, тежила да откријем вишеслојност и значења и намена ритуала (веровања). Пут ка откривању тих, на први поглед, несагледивих значења одређених веровања или ритуала тражен је кроз симболичка значења облика, животиња, коришћених предмета, вршилаца и учесника, места и времена. Настојала сам да посебно кроз анализу симболичких значења одређених елемената, с једне стране дубље и свестраније осветлим сву сложеност "поимања земље", а, с друге стране да укажем на чиниоце који те, наизглед засебне "системе" уклапају у један тоталитет вишег нивоа.

Појаву коју смо истраживали као тоталитет означили смо синтагмом "поимање земље". Та појава није јасна ни строго одређена. Конкретан предмет истраживања израстао је кроз сам истраживачки поступак.

Познато је да тоталитет није прости збир својих саставних делова. Унутар њега сагледавају се узајамни односи и динамички процеси његових делова у укупном односу и појединачно.

Пут до тог тоталитета је водио, дубинском анализом, кроз посматрање сваког обичаја и дела сваког обичаја, као засебне целине који се уклапа у тоталитет вишег нивоа.

Као мото (путоказ) у разабирању те комплексне целине - поимање земље - може послужити стих Шилерове песме: "Само обиље води јасноћи, а у понору пребива истина". Обиље није овде само бројност података, већ и обиље значења, обиље разних начина којима се говори о проблему и фе-

---

помену "поимање земље".

Једино на тај начин да се разни елементи стално посматрају и самостално и у оквиру све сложенијих целина, и осветљавању са свих страна, да се јасно излажу њихове спајајуће и раздвајајуће одлике, њихове привидне противуречности, може се доћи, сматрала сам, до схватања "поимања земље", и можда отићи даље, и сагледати га у свој његовој комплексности и тиме се приближити "истини".

I ДЕО

ЗЕМЉА - ПЛАНЕТА

1. Поглавље

Честице космолошког мита

Човек живи и посматра свет око себе. Он размишља, наслућује, открива, замишља. Упоришна тачка са које он посматра свет је Земља.¹ Та Земља, верује он, има негде крај, постоји “крај света”. Изнад Земље је небо, али нешто постоји и испод Земље, јер куда би ишло Сунце, Месец и звезде? Таква размишљања и домишљања постоје код свих народа света. Опстају у митовима, ритуалима, бајкама и песмама и откривају нам да је свуда замишљано да је Земља центар света, да она није једно од небеских тела, већ да је она засебна, јединствена, и све око ње постаје и постоји.

У нас, у нашег народа, не постоји целовити космогонијски мит, па до слике света, како га замишља наш народ можемо доћи посредно, преко веровања, бајки и прича којима он покушава да објасни одређене појаве, а објашњавајући их, он осликава свет око себе. Велики број прича којима се на разне начине објашњава појава земљотреса говори посредно и о облику Земље, и о њеном положају у Универзуму. По тим веровањима Земља је подебља плоча која дели Универзум на два дела. Својим доњим делом она се на нешто ослања. Померањем ослонца долази до земљотреса. Друга група прича из којих сазнајемо, пре свега, о облику Земљине плоче, објашњава настанак брда и долина на Земљиној површини.

Та веровања, која налазимо расута у многим етполошким публикацијама (СЕЗБ, ЗНЖОЈС, Гласник Земаљског музеја, да поменемо само најважнија), сакупила су и изложила два аутора.

¹ Морамо одмах на почетку нагласити да је наслов овог дела рада - “Земља планета”, услован, стога што се ослања на данашња сазнања да је Земља само једно од небеских тела и да се окрће око Сунца. Међутим, материјал о коме овде расправљамо заснива се на сасвим друкчијем погледу на свет. Наиме, све до XVI века (а у широким народним масама и до XIX века) веровало се да је Земља центар Универзума и да се око ње окрћу сва остала небеска тела.

Тихомир Ђорђевић је у свом делу "Природа у веровању и предању нашег народа"² тим веровањима посветио извештајни простор. Он је, постојеће податке према ономе шта објашњавају, поделио на два дела. У оквиру првог, који говори о настанку земљотреса, извршио је систематизацију, према народном веровању, тј. до земљотреса долази из три разлога: а. покрећу се животиње на које се Земља ослања; б. ђаво (ређе животиња) хоће да се ослободи, па дрма стуб за који је везан(а), а на који се ослања Земља; и ц. због гнева Божијег изазваног гресима људи. Уз то је Тихомир Ђорђевић указао и на нека слична веровања која постоје и код других народа.

У другом делу наводи приче о стварању Земље и њеном облику, односно о настанку брда, долина и мора на Земљи.

Други аутор, Ненад Јанковић, је у свом делу "Астрономија у предањима Срба"³ разматрао представе нашег народа о Земљи и небу. Али он није ишао за тим да само изложи постојећа веровања, већ са циљем да прикаже и анализира народна поимања и сазнања астрономије. Он је, могли бисмо рећи, сакупио и изложио уз анализу многобројна веровања о Земљи следећим редом: облик Земље, Земља има четири ословца, Земља се ослања на стуб; придавање антропоморфних одлика Земљи у нас; постанак брда, земљотреси и пропаст света. У посебном поглављу говори о представама неба у нас, чиме се употпуњује слика Универзума.

Да бисмо дошли до тога како наш народ замишља Универзум и где смешта и како замишља Земљу и ми смо морали да се ослонимо на постојећа народна веровања. При том смо се највећим делом користили, уз извесна проверавања, материјалом који су већ изнели поменути аутори.

Међутим, наведена веровања су нам послужила као полазиште у сачињавању једног модела замисљене слике света нашег народа.

Сачињени модел је указао на одређене одлике те замисљене слике света које смо покушали да анализирамо и објаснимо.

² Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашег народа*, СЕЗБ II/32, Бгд 1958, с 4-19

³ Ненад Јанковић, *Астрономија у предањима Срба*, СЕЗБ II/28, Бгд 1951, с. 7-37

Земља и простор испод ње

Наш народ замишља да је Земља велика квадратна (“четвртаста”) или кружна плоча која дели Унивезум на два дела.

Верује се да Земљина плоча не лебди, већ да се на петго ослања. Ослонци, који су различити, испуњавају тај простор испод Земље, а на његовом дну је најчешће вода, ређе огањ. Ослонаца има четири или један.

Тако се у Лици прича да Земља “стоји на води, вода на ливеру, па се риба преврне те удари у крај”.⁴ Муслимани у Босни држе да је “под Земљом вода, па води једна велика риба, на риби стоји во, а на волу Земља.”⁵ Тихомир Борђевић је забележио код Турака у Нишу веровање да “целу Земљу држи на леђима некаква огромна риба”.⁶

Распрострањено је веровање да се Земља ослања на вола, бика или бивола; стоји му на леђима или на рогу.

Вук Караџић је забележио: “Гдекоји ... кажу да Земља стоји на волу, па кад во махне ухом, онда се земља затресе”.⁷ Исто се верује и у Кучима и у Босни и Херцеговини, где кажу да “Земља лежи на великом волу, те кад во махне ухом насташе мали потрес, а кад се во стресе постале велики потрес”.⁸ Према варијанти из Приморја “свет почива на роговима неког огромног вола”,⁹ а по оној из “околинне Бевџелије Земља стоји бивола на роговима...”¹⁰

Земља се, како повсгде верују, ослања на четири бика. Тако се у Хомољу казује да је “Цела Земља четвртаста и држе је на леђима четири бика...” Сваки од њих држи на леђима по један део света: црни бик држи запад, плави - југ, бели - север, а црвени - исток. Сва четири бика стоје у жутој густој води коју пију и којом се хране.”¹¹

Уз веровање да се Земљина плоча ослања на животиње, јавља се и веровање да су држачи Земље стубови. “Четвороугаона Земљина плоча на својим угловима, о самој длаци, наслања се на четири стуба ‘те ти се чини да ће ама баш сад пасти’; стубови су од лепог белог мермера, тако су високи

⁴ Ivan Krmpotić, *Vjerovanja (Osjička općina u Lici)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (daće ZNŽOJS) XVIII, Zgb 1913. c. 191

⁵ Гласник Земаљског музеја, 1907. c. 319, цит по Н.Јанковићу, op.cit. c.9

⁶ Тихомир Борђевић, op.cit. c.8

⁷ Вук Ст. Караџић, *Рјечник*, под змајегорчев огањ

⁸ Тихомир Борђевић, op.cit. c.7

⁹ Ненад Јанковић, op. cit. c. 10

¹⁰ Ibidem, c.10

¹¹ Тихомир Борђевић, op. cit. c.8

и танки, да се превијају као да ће се сваког тренутка преломити, а усађени су у неизмерну морску дубину, јер под Земљином плочом налази се неизмерно море...¹² У Јадру се веровало да Земља стоји на дирецима (сохама) те кад попусте од силног терета, Земља се затресе.¹³ У Јадру се још верује да Земља има само један ослонац, тј. “да стоји на огромном дрвету или мотки, коју Бог мења када иструли”¹⁴, или “стоји на неком стубу, а стуб на корњачи.”¹⁵

Према наведеним веровањима видимо да је у нас Земља, као и код многих других народа, замишљана “као равна квадратна плоча, прилично дебела како би имала довољну чврстину”.¹⁶ Испод ње се налази простор на чијем дну је вода. У међупростору, између Земље и воде, стоје држачи Земље, животиње или стубови или обоје истовремено. Као георфорне животиње у нас се јављају риба и говече (во, бик, биво) и корњача. Стубови су од белог мермера или дрвета.

У неким деловима наше средњовековне књижевности забележене су неке сличне представе. Тако се у делу из XVI века каже: “Земља стоји на води, вода на камену, камен држе четворокрила брави, ове огањ, а овај огањ држи други огањ дванаест пута топлији, а овај други огањ држи дуб чије корење стоји на сили божијој”.¹⁷

Сродно овоме веровању, да се на дну света налази огањ, забележио је Вук: “Гдекоји прости људи - бележи он под речју змајегорчев огањ - приповиједају да Земља стоји на води, вода на огњу, а огањ на змајегорчевом огњу”.¹⁸

“Неки мисле да Земља стоји на грдној змијурини, смотаној у клупко, па како је та змија неравна и вијугава, тако да су на Земљи брда и долине”.¹⁹ На још једном месту се помиње како “Около наоколо цијеле Земље има некаква велика, велика змија, што ју је опасала, па главу и реп саставила... Ајбо ... није то обична змија ... Бог сам зна, каква је и за што ли је”.²⁰ Слична слика се налази и у књизи “Одломци

¹² Гласник Земаљског музеја, 1890. с. 413-414, цитирано по Н.Јанковић, оп.ср. с.9

¹³ Јавор, 1893, с. 414, цитирано по Н.Јанковић, оп.ср. с.9; слично и *Стари Завет, по Јову* 9, 6

¹⁴ Н.Јанковић, оп.ср. с.13

¹⁵ Стеван Тановић, *Српски народни обичаји у Беођелијској Казн*, СЕЗБ XL, II/16, Бгд 1927. с.432

¹⁶ Н.Јанковић, оп. ср. с.7

¹⁷ Н.Јанковић, *ibidem* с.13

¹⁸ Вук Караџић, *Ријечник*, под змајегорчев огањ

¹⁹ “Караџић” I, 1899, с.210, цитирано по Н.Јанковић, оп.ср. с.10

²⁰ Ivan Zvonko, *Vjervovanja iz Herceg Bosne*, ZNZOJS VI, Zgb 1901, с.115

средњевековне космографије и географије”.²¹

Слика уробора - змије или змаја који гризе свој реп - тако честа у других народа, код нас је ретка, па бисмо могли претпоставити да није аутохтона. То је зачуђујуће, јер се змија, између осталог, јавља у нас не само као симбол места-земље тј. *spiritus loci*, већ се поистовећује са земљом у тако древним творевинама као што су басме.²²

По народном гледишту “вода не опкољава Земљу (веровање које је постојало у Египту, Грчкој, а идеја и у Зенд Авести) већ се налази испод ње, а видљива мора немају с њом везе. Небо, које народ сматра материјалним, одваја ивицу Земље од оног испод ње.

Много су распрострањенија веровања - констатује Јанковић - она према којима “се Земља налази на некој осовини, стожеру, стубу”.²³ На основу распрострањености и велике сличности, Јанковић претпоставља да су ова веровања, по свој прилици, новија. Уз то напомиње да се уз њих нигде не говори о самом облику Земље.

Слика света са хришћанским елементима

Већи број записа у којима се појављује стожер као ослопац Земље садржи извесне елементе који указују на христјанизацију слике Света.

У једном запису се прича да “Земља стоји на големој стожеру од гвожђа за који је Бог привезао ђавола; ђаво гризе стожер, јер ако га прегризе опет ће доспети у рај. Када је ђаво близу да стожер сасвим преглође, он се тргне да га преломи и од тога се Земља затресе, али у том тренутку анђели запевају “Христос воскрес” и стожер постане дебео као и пре”.²⁴ У овом веровању је архетипска слика, очигледно, христјанизована. Занимљиво је везивање Христовог васкресења, и успења, за јачање стуба под Земљом - стуба држача Земље. Познато је да се Христос понекад изједначује са дрветом живота. “Стабло живота првог Завјета најављује криж другог Завјета ... Стабло живота стабло је крижа, и обратно: криж је стабло смрти, Месијине смрти, по чином от-

---

²¹ Старише XVI, 1884, цитирано по Н.Јанковић, *op.cit.* с.11

²² Lasta Đarović, *Zemlja u basmama*, “Makedonski folklor” 33, Skoplje 1984. с.153-159

²³ Н.Јанковић, *op.cit.* с.12

²⁴ Никола Беговић, *Живот и обичаји Срба граничара*, Згб. 1887. с.188

купљења он постаје стабло живота”.²⁵ Ипак, чини се да је тај стуб овде изједначен, посредно, са осом света, односно, оним (оном силом) од чега зависи постојећи поредак у свету.

У околини Бољевца постоји следећа варијанта: “Земља стоји на једноме ступу - не помни се од чега је ступ - за који је привезан ђаво. Тај ђаво био је божији брат, па се Бог на њега нешто наљути, претвори га у ђавола и веже га за ступ. Да би се ослободио, ђаво гризе ступ, па кад га толико прегризе да му још мало остане, он почне да сеца (тресе) ступ да би га преломно, Земљу оборно у воду и себе ослободио. Таман ђаво да га прегризе, а прегризено се место опет залије”.²⁶

По једном веровању “осовина на којој је Земља стоји на синциру, а на чему синцир стоји, то милост божја зна”.²⁷ по другоме за Земљин стожер привезан је лав,²⁸ а по трећем напред Земље стоји гвоздени клин за који је привезан ђаво.

У Хомољу је сачувано веровање да “Земља стоји на гранама великог глога, за који је везан велики црни пас који тај глог вуче не би ли га преломно, али управо у тренутку када би глог пукао и пас се отргао, свети Петар²⁹ прекрсти штапом и глог опет постане цео”.³⁰

У Вуковом запису најлазимо на овај мотив, упекoliko транспонован. Наиме, у Црној Гори се прича да је под Везировим мостом цар Дукљан (Диоклецијан) везан у синцир и да га једнако глође, али таман да га уочи Божића преглође “Цигани сваки по једном удари маљем у наковањ те га при-тврде”.³¹

²⁵ J.Chevalier, A.Gheerbrant, *Rječnik simbola*, (даље RS), Zgb 1987. под стабло (с.632).

²⁶ Саватије М. Грбић, *Српски народни обичаји из среза Бољевачког* СЕЗБ XIV П/8, Бгд 1909, с.332.

²⁷ Иван Кипротић, *op.cit.* с.190

²⁸ *Кумче Св. Илије*, СЕЗБ 41, бр. 135, цитирано по Н.Јанковић, *op.cit.* с.12; Напоменимо да се у нас јавља употреба речи “лав” у значењу “пас”. упореди “Залајало девет љути лава” у нар. песми *Смрт мајке Југовића*.

²⁹ Св. Петар који је добио по народном предању “вино, пшеницу и кључеве од царства небеског” /С.Кулишић, П.Ж.Петровић, Н.Пантелић, *Српски митолошки речник*, - даље СМР-, под Петровдан/ овде се јавља као чувар поретка под Земљом. Оно што указује на његову везу са подземљем, поред поменутог, је да је ковача ставио на месец, и да се на његов празник стављају животињске лубање па ограда за одбрану од (злих демона) урока, мада је ово последње вероватно синкретизам.

³⁰ Н.Јанковић, *op.cit.* с.13

³¹ Вук Караџић, *Ријечник*, под Дукљан; В.Чајкановић у свом раду *О врховно-српском богу*, напомиње да је тај обичај (ударање маљем о наковањ уочи Божића) раширен по целој Европи. Обично се објашњава да се то обавља ради учвршћења неког демона за ланац, в. *Мит и религија у Срба*, Бгд 1973. с. 408-409

Кружни облик зсмљине плоче као и њен централни ослонац, близак је претпоставци да се Земља око те своје осе okreће. Међутим у забележеним веровањима нигде се не спомиње да Земља ротира.³² Чини се, стога, да народ није веровао у такву могућност. Н. Беговић је чак забележио једну рсакцију на научно тумачење: ми бисмо у том случају “вратове поломили ... море би се пролило”. Н. Јанковић претпоставља да су сазнања о Земљиној оси допрла до нашег народа преко Дубровника и то тек у XVII веку, па би их он надовео на стару причу о везаном ђаволу. Прихватајући донекле ово, напоменули бисмо, да су одређена сазнања могла допрети до нашег народа, али то не значи да су она била опште прихваћена. По Јунгу хелиоцентрични систем који укључује и ротацију зсмљине лопте широко је прихваћен тек у XIX веку. Намеће се закључак да народ ту слику земљине плоче са осовинским ослоном, као ни њен кружни облик није везивао за ротацију Земље.

Чини нам се, а на основу распрострањености у свету, да су обе ове слике Света, и она са једним и она са четири држача Земље, подједнако старе, архетипске, с тим да је она са осовинским ослоном очигледно била прилагодљивија, на шта указује и њена христијанизација. Услед нових сазнања о ротацији Земље она је била унеколико прихватљивија, па је због тога и њена присутност у забележеним веровањима већа.

О стварању земље

У Бољевачком срезу се прича да је Бог, када је хтео да створи Земљу, позвао све животиње на договор. Све су дошле, само је жеж (најстарија и најпаметнија животиња) закаснио. Он је дошао на зецу, па кад је силазио са зеца п...не и посрами се, па побегне у трње. Бог пошаље пчелу да слуша шта ће жеж сам говорити. А он “Зар Бог не зна како ће Земљу створити? Зар не уме да узме железни обруч, па да њиме обавије око Земље, затим добро обруч да притегне, па ће брда да искоче горе, равнице да се удубе доле, а онда вода има куд да иде”. Пчела то дојави Богу и он по том савету поступи.

Бог је, казује се у Власевичком котару, створио вешу Земљу од неба. Земља је била “равна ко тепсија”. Позове

³² Само је Н. Беговић забележио (op. cit) да је “Земља божја звијезда”, али саму ротацију не спомиње, пре би се могло рећи да је сам запис негира.

анђеле, али ни они нису знали да реше проблем. Св. Аранђел предложи да позову Луцифера. Аранђел и свеци позову Луцифера. Он уместо на коњу крене на зецу у небеса. Свеци се томе насмеју, а Луцифер се нађе увређен, па окрене зеца на траг и пође у пакао. Бог онда пошаље пчелу “те се она сакрије у једну рупицу покрај врата пакленских”. Луцифер почне причати ђаволима :”кајаће се они, јер се неће досјетити како ваља Земљу смањити, како је треба синциром опасати, тврдим клином затегнути да се савије ... и тако постану брда и долине, па би је лако онда сву небо покрило.” Пчела пође Богу, али је Луцифер примети и код небеских врата ухвати, и како је држао доле, а анђели вукли горе, она само што се није у трупу прекинула. Ипак се извуче, и исприча Богу шта је Луцифер говорио. Бог поступи тако; а од тада су све пчеле скоро прекинуте у трупу.

На другом месту се каже да је Бог, створивши мање небо од Земље, по ђаволовом савету, “протреснуо њоме” те се смањила, а створила се брда и долине.

У Жичком срезу се прича: Бог створио Земљу већу од неба “све стрчи Земља испод неба, јер је свуд унаоколо шира и дужа”. Од Божје сенке постане нечастиви Сенаило. Кад му се Бог пожалио “Сенаило зграби рукама, скупи Земљу, Земља се набра ...”.

У Босни се веровало да је Земља била шира од небеса, “зато ју је стегао ... и припео Земљу уз небо кукама.”

Причају на Кордуну да је Земља била равна, а небо је није могло покрити. Онда људи “поћерају и стисну Земљу од југа на север”.³³

Ове приче о настанку Земље нам посредно указују на облик Земље, односно Земљине плоче. Схватање о облику је двојако, што није без значаја. У једнима, у којима се наводи да Земљу треба железним обручем или синциром обавити, па их клином притегнути, произилази да је Земљина плоча округла. У другима, пак, где је Земља од неба “унаоколо шира и дужа” или је сабијају од “југа на север” излази да је четвороугаона, односно квадратна.

О небеском своду

Небо изнад Земље, верује се, има облик сача, покрива Земљину плочу, на њу се ослања, одвајајући оно над Зе-

³³ Коришћен је материјал који је сабрао и изложио Т.Борђевић, *op.cit.* с.13-14

мљом од оног испод ње. Оно, небо, је највише на средини, а најниже на странама. Верује се да је на местима где су високе планине (митске) за њих кукама причвршћено, вероватно на четири места, што би представљало четири стране света.

Између неба и Земље је простор испуњен ваздухом; у њему се налазе Сунце, Месец и звезде, сачињавајући овај свет.

Код многих народа, па и код нашег, постоји схватање да је небо нешто материјално. "У погледу природе материје од које је састављено небо постоје два сасвим различита схватања."³⁴ По једном небо је од неког лаког материјала (коже, платна) и разапето је над Земљом. По другоме је од неког чврстог материјала: камена, сребра или стакла. Уствари, изгледа да се ради о веровању, како је на основу многих података закључио Н.Јанковић, у постојање двослојног неба: прво, ближе Земљи, је оно од лаког материјала: то је, уствари, облачно небо и настањено је разним демонима. Друго је изнад првог, од чврстог материјала и у њему обитава Бог. Слична схватања налазимо и код многих старих народа.

Паралелно са овим веровањима постоји и оно о седморо небеса, ређе деветоро, а у хришћанској космологији дванаест. На њима се, по народној представи, налазе врата кроз која анђели и Бог опште, комуницирају, са целим светом. Кроз те отворе пролази Сунце, Месец и звезде у својим кретањима.

Сагледавајући представе о Универзуму у нашем народу може се рећи да се оне уклапају у општу слику Космоса. Слика Света многих народа има неке заједничке, опште, одлике: Земља, кружна или квадратна плоча, хоризонтално дели Универзум често замишљан као космичко јаје окружено водом или уробором. Изнад Земље је једно вишеслојно небо. Земљина плоча се на нешто ослања, често на неку животињу. Ипак уочавамо да су неке одлике те опште слике ретке или изостају. Већ смо говорили о ретком и нејасном помињању уробора у нас - змије (змаја) која гризући сопствени реп обавија Земљину плочу - тако присутног у слици Света других народа. А слика космичког јајета уопште није забележена у нас. Она би се, истина, могла лако извести из слике која постоји, наиме, цела слика Света (небо, Земљина плоча, и оно под њом) могла би се окружити љуском јајета као неком елипсом, али те слике код нас нема.

---

³⁴ Н.Јанковић, *op. cit.* с.24

2. Поглавље

Модел свемира

Сачуваће честице космолошког мита у нас пружају нам могућност да претпоставимо како је изгледала замишљена слика света, свемира. Наравно, како су то делићи, а не јединствена целина, налазимо на известан број варијација у појединим сегментима (појединостима), међутим основа је у свима иста.

Да бисмо лакше сагледали ту замишљену слику света на основу постојећих података сачинили смо један хипотетички модел у коме су истакнуте основне карактеристике слојева који сачињавају Универзум. У том моделу су изнесене и варијације, а на крају модела су сведени важни елементи слике света у нас.

Земља је, наиме, замишљана као дебела плоча кружног или “четвороугаоног” облика. Та земљина плоча се налази у средини свемира и дели га на два дела. Изнад Земље је шупљина испуњена ваздухом, омеђена са два или више сферичних небеса. Унутар тог, ваздухом испуњеног сферичног простора, налази се Сунце, Месец, звезде и демони. Испод³⁵ земљине плоче се, такође, налази простор. Не говори се да је омеђен, па самим тим није одређен ни његов облик, за разлику од сферичног горњег. Исто тако не говори се да је простор испод Земље испуњен ваздухом. На једном месту се помиње да је испод Земље “неизмерно море”, али с обзиром на већину примера, чини се да се оно не налази непосредно испод Земље. Тај простор није потпуно празан. По ономе што

³⁵ С обзиром на данашњи поглед на свет, на сазнање о сферичности планете Земље, тј. да Земља има облик кугле, веома је тешко наћи подесан термин за оно што се налази “доле” - испод Земље. Термин “подземни”, премда би, ако Земљу замишљамо као плочу, био логичан и подесан, ипак нам се чинило да сувише асоцира на нешто што је у самој Земљи, тј. испод њене површине, а не испод ње као небеског тела, као напр. “подземни свет” или “подземни ходници”. Премда и термин “испод земље” носи сличну конотацију, ипак нам се чини да је за нијансу погоднији, прво јер се мање употребљава у горе наведеним сложеницама, и друго, јер јаче наглашава позицију “испод”.

се у њему налази, могли бисмо га поделити по вертикали на три слоја: стубови (стуб) на којима стоји Земљина плоча, они се ослањају на неку животињу, која пак, стоји у води.

Модел како је замишљан универзум

I ВАРИЈАЦИЈА

материјално - има два слоја облика сача

1. слој - ниже, тј. ближе земљи

- од неког материјала: као разапето платно или кожа

- на њему бораве демони (нижа божанства)

- вероватно представља облачно небо

2. слој - више, изнад првог неба

- постављено као свод од чврстог материјала: сребра, камена, кристала

- на њему борави Бог (врховно божанство)

- вероватно представља ведро небо

- закачени: сунце, месец, звезде

A -
небо
сферично

II ВАРИЈАЦИЈА

небеса су сферична, али се не помиње од ког су материјала

- има их 7,9 или 12 једних изнад других

- постоје отвори за комуникацију на више и ниже: "врата небеска"

- на највишем борави Бог

B - Земља плоча (кружна или четвороугаона, квадратна)

I.A ВАРИЈАЦИЈА

1. слој - земљина плоча (вероватно четвороугаона), има 4 ослонца:

- 4 стуба од белог мермера

- 4 дрвена дирека (сохе)

2. слој - стубови стоје на 4 бела бика или бивола*

3. слој - вода, понекад огањ

*понекад 2. слој изостаје па су стубови директно у води

B -
Испод
Земље
недефинисаног
облика

I.B ВАРИЈАЦИЈА

1. слој - земљина плоча (вероватно кружна) има 1 ослонац:

- стожер, стуб, осовица

- дрвена мотка, дрво*

2. слој - стожер стоји на:

- волу, бику

- волу, во на риби

- риби

- корњачи

3. слој - вода

*понекад 1. слој изостаје и земља непосредно стоји на волу, тј. роговима бивола, или риби

II ВАРИЈАЦИЈА

1. слој - земљина плоча (вероватно кружна) стоји на 1 ослонцу:

- гвоздени стожер

- стожер - дирек, гране великог глога

2. слој - за дно стоже-ра је синдиром привезан ђаво (ређе велики црни пас, лав, цар Дукљан за стуб Везировог моста)

3. слој - вода (стожер стоји у води)

Сведени основни елементи модела

А - НЕБО	сферично материјално или од недефинисаног материјала	има 2 или 7,9,12 слојева ако су два неба, ниже је од меког, а више од чврстог материјала
В - ЗЕМЉА плоча (кружна или четворougаона, квадратна)		
В- ИСПОД	недефинисаног облика и недефинисаног материјала	Простор испод земље дели се на три слоја: 1. слој - шупљина кроз коју пролазе стубови, 1 или 4 2. слој - животиње на које се ослањају стубови или стуб; - или је за стуб привезан ђаво (црни пас, цар Дукљан) 3. слој - вода, ретко огањ

Разматрања на основу модела

Сачињени модел нам омогућава прегледнији и јаснији поглед на замишљену слику свемира. Направљен је на основу у нас постојећих честица космолошког мита. У неким честицама су поједини слојеви изостављени, друге честице говоре само о поједином елементу тог замишљеног свемира. Ипак све заједно чине могућим састављање модела, јер ни једна не "искаче" из постојећег склопа, већ га само допуњује, или ближе објашњава.

Модел нам олакшава да сагледамо константе те слике, али и да уочимо варијације.

Непромењив је средишњи положај Земљине плоче, као и њен облик (круг или четвороугао, односно квадрат). Сферична, вишеслојна небеса су изнад, а Земљина плоча има 1 или 4 ослоња испод којих је вода или ватра. Тиме се она уклапа у општу архетипску слику Света.

Садржавајући, носећи у себи, основе слике Света сваки народ у њу, као у оквир, утискује свој печат, додаје или ближе одређује појединости, те она постаје и посебна, и одражава поглед на свет одређеног народа. То се јасно уочава на нашем моделу у 1. и 2. слоју (В) испод Земље.

У тим слојевима се јављају неке варијације. Неке од њих, по нашем мишљењу настале касније, доводе до извесне трансформације првобитне слике и померају тежиште интересовања, односно поруке.

Установљене константе и специфичности на нашој слици Света привукле су нашу пажњу. Чинило нам се могућим да те представе носе у себи неко значење, нешто собом казују. Покушали смо то да докажемо, као и да допремо до тог значења. При томе смо се служили симболичким значењима одређених елемената. Користили смо и одређена психолошка и филозофска тумачења. Такође смо, поред антрополошких тумачења, посегли и за објашњењима природних

наука, указујући на поједина стара митска сагледавања а кроз призму данашњих сазнања.

Држећи се редоследа модела, размотрићемо сваки слој посебно.

Положај и облик земљине плоче

Као што се из наведеног модела види, замишљано је да Земљина плоча дели Упверзум. Али, не само да га дели, већ она заузима и централно место у Свемиру.

Кроз све космологије “од кад је света и века” провејава тежња човека да одреди своје место у Васељени. Открива се “човекова потреба да ‘себе смести у космос’ тј. потреба да, у контексту тоталитета, осмисли своју егзистенцију”.³⁶ Постављајући, у својој слици Света, Земљу у средину Васељене, човек,³⁷ који себе сматра врхунцем стварања, посредно, одређује и свој положај.

Као што преко средишњег положаја Земље у Упверзму човек одређује своје место у њему, тако, може се претпоставити, он тежи да одреди основне одлике тог свог Света.

Земља је и у космолошким представама других народа замишљана као плоча. Облик те плоче увек је круг или квадрат.³⁸

По подацима са нашег подручја, Земљина плоча је замишљана “округла као точак” или “четвороугласта”, “четвртаста”, “са четири краја”, односно “са четири стране”.³⁹

Митове о стварању, као и слике створеног, можемо овде посматрати као пут људског трагања за суштином сми-

³⁶ M.Gaspari, *Kineska kosmološka shvatanja*, публикација “Početak i kraj sveta”, bibl. “Kulture istoka”, “Dečje novine”, Gornji Milanovac 1991. c.30; v. Milton Mu-
nik, *Značenje kosmologije*, ista публикација c. 7-12

³⁷ Можемо претпоставити да је човек у својим првим посматрањима полазио од себе. У нашем “западњачком духовном свету” човек је био и остао “средиште бијавства” без обзира на сва открића до којих је дошао (хелиоцентрични систем и сл.). /Alfred Veber, *Tragično i istorija*, Knjiž. zajednica N. Sad, N. Sad 1987, c. 167/ То се огледа и у израженом неговању и развијању индивидуалности и данас.

³⁸ Земљу као квадратну плочу налазимо у Кини, Кореји, Вијетнаму, Камбоџи, Индији, једном речју у Азији; а као кружну плочу код Грка, Бугара / в. Ковачев Ђордан, *Народна астрономија и метеорологија*, Сборник народни умотворенија и народопис, књ. 30 Бугарска академија на наукитъе София 1914, с.1-85/ и у Западној Европи.

Кругу је блиска лопта, а квадрату коцка, који се спорадично јављају као облици Земље (лопта код Грка, а коцка код муслимана).

³⁹ Н.Јанковић op.cit. c.7

сла постојања. “Свако тумачење смисла бивствовања - пише Алфред Вебер, а то се може односити и на мит - мора завириги испод света појава. Свет појава само је плашт којим је обавијена она тајна за којом оно трага. То суштствено, безусловно за чим се трага, лежи увек с ону страну појаве, у том смислу што није обухваћено само њом”. И пешто даље “увек је реч о пробијању кроз плашт и кору света појава, кроз његова обличја и збивања, до сила и суштства који леже иза тога света, а, при том, у извесном смислу ипак у његовој дубини”.⁴⁰

Други један мислилац, Ернст Касирер, покушавајући да одреди суштинске одлике митског мишљења и у томе често га супротстављајући спознајном (научном), на једном месту констатује: “битно и особено постигнуће сваког симболичког облика - језичког облика, као и митског облика или облика чистог сазнања - не састоји се у томе што се дати материјал, који је саздан од утисака и у себи већ садржи строгу одређеност, дати квалитет и структуру, просто прихвата, па се затим на њега споља, тако рећи, накалемљује један друкчији облик, који потиче из засебне енергије свести, - него се карактеристично постигнуће духа јавља још много раније ... У том примарном, а не у овом секундарном уобличавању, лежи оно што чини праву тајну сваког симболичког облика...”⁴¹

Уочавањем постојања, а затим и тумачења “тог примарног уобличавања” или боље речено примарно уобличеног, свеколико присутног у људској свести, бавила се и психологија називајући то архетипом.

Архетип (архетипов) значи праслика, праузор. Сам израз налазимо код многих старих писаца, између осталог као објашњавајући опис Платоновог ейдос. Јунг, који га је поново увео у науку, сматрао је да је прикладан да њиме означи садржај колективно несвесног “јер казује да се код колективно несвесних садржаја ради о древним, тј. од вајкада постојећим сликама”.⁴² “Све оне - идеје - “сматра Јунг, “у крајњој линији почивају на архетипским праформама чија је очевидност настала у време када свест још није мислила, већ је запажала. Мисао је била објект унутрашњег опажања, она се није мислила већ се доживљавал а као појава, она се тако

⁴⁰ Alfred Veber, op. cit. c.78

⁴¹ Ernst Cassirer, *Filozofija simboličkih oblika*, II deo *Mitsko mišljenje*, Knjiž. zajednica N. Sad, N.Sad 1985. c. 102

⁴² K.G.Jung, *Psihološke raspave*, *O arhetipovima kolektivno nesvesnog*, Matica srpska, N.Sad 1984. c. 349

рећи чула и видела.”⁴³

“Архетипски мотиви” - претпоставља Јунг - “вероватно потичу из ових матричних творевина људског духа које се ле преносе само традицијом и миграцијом, већ и наслеђивањем”. “О њиховој “душевној егзистенцији” се сазнаје само по садржајима који су “способни да постану свесни”. Јављају се у племенским тајним учењима, митовима и бајкама. Приликом освешћивања и прихватања тај “у суштини несвестан садржај” се унеколико мења.⁴⁴ Уз то “архетипске слике су тако пуне значења”⁴⁵ да их често прихватамо не тражећи њихово значење. А облици нашег давања смисла сежу у далеку прошлост.

Трагајући за одговором зашто се у митској свести круг и квадрат јављају као облици Земље, полазимо од света појава или боље рећи облика, али не само виђених појава и облика, већ оних које је човек својом свешћу оформио, слутњом осмислио, дакле оних кроз свест транспонованих, који већ представљају одређени резултат, па и одговоре на смисао постојања. Дакле, овде се сусрећемо са једним готовим производом људске свести.

Претпостављајући да се у облику слике Земље садржи извесни смисао, порука, чинило нам се најсврхисходније да до ње покушамо допрети преко самих облика (круг-квадрат), односно њихових симболичких значења.

Круг и квадрат су, поред крста и средишта (центра), најраспрострањенији симболи. Често се јављају заједно. Разумљиво је, стога, да су значења која се приписују кругу и квадрату многобројна и сложена. Издвојили смо најзначајнија која сматрамо релевантним за наш проблем и ради прегледности смо их изнели у облику бинарних опозиција.

КРУГ

- нестворено, створитељ
- неманифестно, бог
- божанско савршенство
- првобитно савршенство
- небеса
- трансцедентно
- духовно (нематеријално)
- савршенство

КВАДРАТ

- створени универзум
- бог манифестан у стварању
- божанска објава
- земаљско постојање
- земља
- антитеза трансцедентног
- материјално
- учвршћење у савршенству

⁴³ Ibidem с. 380

⁴⁴ K.G.Jung, “Psihološke rasprave”, *Dogma i prirodni simboli*, с.138

⁴⁵ K.G.Jung, “Psihološke rasprave”, *O arhetipovima...*, с.349

⁴⁶ K.G.Jung, Ibidem, с.349

- кретање
- динамизам, бескрајно кретање
- покретност (архитектура номада, шатори)
- темељни облик времена
- вечност, бесконачност
- свеобухватност
- хомогеност, одсуство поделе
- апсолутно леп
- космичко небо повезано са Земљом*

*Обрнуто: нарочито у Индији
- земаљске промене

- мировање
- статичко савршенство
- некретност (архитектура седелачких народа, грађевине)
- темељни облик простора
- време, сталност, стабилност
- омеђење
- синтеза основна 4 елемента
- апсолутно леп

- фиксација, непромењивост неба⁴⁷

⁴⁷ в. *RS* и *Dž. K. Kuper, Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, (даље *IETS*), Бгд 1986. под круг, квадрат; и *RS* под круг, четворина

Овде је изнесена детаљна разрада и систематизација симболичких значења круга и квадрата, односно њихова повезаност са бројевима и крстом. Такође је даг и преглед како се те слике симболички тумаче у разним културама.

КРУГ

КВАДРАТ

повезаност с бројем 0

- савршен број
- изражава све: универзум
- време: круг подељен на степене = мера времена (Месопотамија) непромењиво рађање истих тренутака = вечност

симбол круга, нуле и броја 10 се додирују

повезаност с крстом

- уписује се равнокраки крст

- круг се поклапа са симболом неба: духовни, трансцендентни, невидљиви свет
- космичко небо повезано са Земљом

- вечност

- црква: небо, вечност

повезаност с бројем 4

- најсавршенији број
- број интелигенције
- број божанског савршенства

- број потпуног развоја објаве
- број устаљеног света
- 4 угла на стуба: свемир
- симбол квадрата и броја 4 се додирују

повезаност с крстом

- уписује се равнокраки крст
- развој од непомичног средишта
- динамички израз четвороделности
- Земљу одређују 4 обзора

хришћанство

- синтеза аспекта четвороделности:
- Христ и 4 јеванђелиста
- 4 стране света
- црква: простор-време

Ако осмотримо симболичка значења круга и квадрата уочићемо да су она унеколико комплементарна више него супротна. Она се допуњују.⁴⁸

Круг најчешће симболизује неманифестно, небо, а квадрат манифестно, статично, Земљу. Божанско савршенство без божанске објаве, односно неманифестно без манифестног није спознајно за човека.⁴⁹

Кретање је спознајно кроз некретање, тј. у одпосу на

- најсавршенији	- основа
- знак апсолутног	- темељ
- недоступност	- постојаност
- симбол живота, трајање земаљског живота	- земаљска коцка носи небески свод или га носе 4 стуба

Месопотамија-Вавилон

- 0 савршен број	- збир унутар границе
- универзум	- стедиште
- време, вечност	- граница
- судбина	

Кина и источне земље

- небеса	- простор - земља
- круг-небеса покретна обрћу се око квадрата- земље. непокретне	
	- космички симболизам оријентисан
	- универзум је низ квадрата

Индија

- исто као у Кини	- исто као у Кини
	али понекад
- земаљске промене	- фиксација, непромењивост неба
- коло постојања (Будист.)	-разина земље у равнинама постојања (Буд.)
- коло постојања у појавном свету (Хинду)	-образац реда у свемиру, узор размере, саршена мера, есенција; простор; парови супротности (Хинду)

⁴⁸ Та два облика се често јављају заједно како у светим грађевинама тако и у разрађеним или личним мандалама.

Јављају се и у нашим црквама и означавају "претварање сферичног неба и небеса у квадратни облик Земље, спуштање неба на Земљу, сједињавање 4 елемента и враћање праисконској једноставности". *ИЕТС* под круг!

"Округли облици мандале симболизирају природни интегритет, а четвртаст облик представља свест о том интегритету. ... Мандала делује удвостручено: чува ред уколико он постоји, успоставља га, ако се изгубио." *RS* под мандала!
 Јунг појаву круга и квадрата у сновима, где се они састају, тумачи "да је свјесно схваћање средишта на дохвату". *J.K.G. Jung, Čovjek i njegovi simboli, M.L. von Franz, Proces individualacije, Zgb 1974. c. 215!*

⁴⁹ У једном разговору са Рене Вебер чувени физичар Давид Бом, "један од најзначајнијих мислилаца данашњице" је рскао: "Ако са једне позиције кажемо да је ум далеко изнад материје, а с друге да нема познатог ума без материје, можемо расправљати о концепту да је ум иманентан материји и, самим тим, материја је лакше појмљива"! *Da li je moguć dijalog između fizičara i mistika?*, "Deilo" 33, 8-9, Bgd 1987. c. 14!

мировање; круг је савршенство, а квадрат учвршћење у савршенству - значи оба облика су савршенство. Круг је време, вечност, у смислу непрестаног визања истих тренутака, али и квадрат је време у смислу сталности. Квадрат је омеђење, а круг је свобухватност. Квадрат је простор, а круг време - основне координате постојања.

Овако сагледана симболичка значења круга и квадрата указују на њихову, готово нераскидиву, повезаност. У том преплитању, у том "круговању квадрата и квадрирању круга" представља се целовитост, као на пример у *imago mundi*.⁵⁰

Али комплементарност и преплитање значења нас наводи на посматрање из једног другог угла, односно наводи нас да се усредсредимо на оне одлике те две слике које су им заједничке. Круг и квадрат су две геометријске слике. Поседују једноставност и симетричност. За њих је Платон рекао да су "апсолутно лепе саме по себи".⁵¹ Код обе је средиште подједнако удаљено од ивица, тј углова. Имају заједничко средиште. У обе се подједнако лако уписује једнокраки крст. Уз то круг се лако квадрира, а квадрат се лако кругује. Повезују се с бројевима 0 и 4 за које се, такође сматра да су савршени.

Проблем прецизног израчунавања квадратуре круга био је изазов и математичарима и филозофима и алхемичарима.

Круг и квадрат се, дакле, лако уклапају један у други

⁵⁰ У једном запису Леонида Шејке, једног од оснивача сликарског круга *Медијала*, налазимо: "Језгро, центрично, из слике у слику се понавља тако да даје сугестију једне константе. Две црвене дијагонале са црним квадратом у средишту. У црни квадрат уписан је бели круг. То је почетно стање света (CADIS)". Драгош Калајић, *Premisa posvećenja delu Leonida Šejke*, "Delo" knj. 18, br. 10, Bgd oktobar 1972, s. 1085.

⁵¹ У Тимеју Платон говорећи о лепоти каже: Као лепоту облика нећу сада невести оно на шта би мноштво људи прво помислило, на пример облике живих бића или појединих слика, него мислим на ПРАВЕ и на ОКРУГЛЕ ОБЛИКЕ, а међу њима посебно на оне који су створени помоћу токарског точка, помоћу равњаче и угломера, ... Јер они, тврдим ја, нису лепо у односу на нешто, као друге ствари, него су увек лепо, по себи, од искона, и изазивају уживање само њима својствено." (стр. 107)

"Видљива, лепота за Платона је краљевски пут ка идејама; веза између лепог и видљивог налазе код Платона филозофску примену у онтолошком смислу. Да нема лепоте, ми не бисмо могли да уочимо савршеност, хармонију и божанственост света." (стр. 101)

Уметничка дела "су тежила да буду једноставно СТВАРНОСТ износећи онај космолошки захтев за тоталношћу који им пружа сакрално значење и који је битна црта свих дела насталих из митских светова..." (стр. 106)

А "геометријски облици су - за Платона - степени стварности, праоблици, НЕШТО ШТО ПО СЕБИ ЈЕСТЕ, а не нешто што је условљено личним искуством". (стр. 107) (Ernesto Grasi, *Teorija o lepom u antici*, Bgd. 1974.)

- окретањем квадрата око центра добијамо круг. Укрштањем праваца кроз средиште, у оба случаја добијамо једнаке делове које одељује једнокраки крст, што све заједно производи симетрију и склад. Та њихова заједничка својства на одређеној равни поистовећују њихове симболичке поруке: лепоту, склад, срећеност, постојање упоришне тачке и могућност оријентације.

Пошто смо анализом симболичких значења круга и квадрата доказали да они могу на одређеној равни имати исту симболичку поруку, покушаћемо сада, кроз анализу космогонијског мита, да сагледамо да ли таква порука има неку важност за човека у Универзуму, односно да ли се она приближава сазнању "о значењу човекове егзистенције, можда и егзистенције саме бити".⁵²

По свим космогонијама, Земља и оно што је окружује створени су или из нишгавила, или из хаоса, аморфне недиференциране масе. Но људском уму је тешко замислити апсолутно ништа, као и апсолутно бесконачно, тако да се оно у свести модифицира. Апсолутно ништа је бременито свим, а апсолутно бесконачно је ипак ограничено, или ограда постоји изван оног бесконачног у нашој свести. Дакле, то ништа садржи све почетке у заметку, но и заметак је већ нешто сређено, значи садржи све али у несређености, у оном што је најчешће дефинисано као хаос.

Сви космогонијски митови указују да је при стварању света бог или културни херој извршио диференцирање које је довело до оријентације (просторне и временске)⁵³ и на крају је своју творевину именовао, што је увело, после механичког делања и нешто узвишеније, један квалитативно нов елемент - реч као одраз духа.⁵⁴

Показаћемо то на примеру из књиге Постања (Генезис) Старог Завета зато што је најпознатији на овом нашем подручју, мада би као пример могао послужити ма који космогонијски мит.

⁵² A. Veber, op. cit. c. 80

⁵³ Е.Касирер то формулише на следећи начин: "На једном истом конкретном опажању, на смени светлости и таме, дана и ноћи, почива примарно опажање простора и примарно рашчлањавање времена". /op.cit. c.103/

На другом месту он примећује: Показују се "две основне црте митског осећања за простор, - опште квалификовање и партикуларизовање, од кога се полази, и систематизовање, коме се поред свега тога тежи". /op.cit. c.10/

⁵⁴ У неким случајевима Стварање почиње Речју. Тако у Јеванђељу по Јовану налазимо следеће:

1. У почетку бјеше ријеч, и ријеч бјеше у Бога, и Бог бјеше ријеч.
2. Она бјеше у почетку Бога.
3. Све је кроз њу постало што је постало ...

1. У почетку створи Бог небо и земљу.

2. А земља бјеше без обличја и пуста, и бјеше тама над безданом; и дух Божји дизаше се над водом.

/ Ова прва два стиха су прилично нејасна и стога пружају могућност да их растумачимо на неколико начина:

- Диференцијација је почела, али до правог разлучивања још није дошло: Земља је без обличја, још неодвојена од воде; тама је над безданом; небо нема одређено место.

- Бог је то створио из хаоса.

- Долази до диференцирања материје (небо - земља) од енергије, духа (дух Божји)⁵⁵

⁵⁵ "Према различитим космогонјама ... дјелу створитеља претходи или за њим следи каос. Он је тек прва фаза: елементарна и неразлучена маса коју потом прожима дух дајући јој облик. Стварање у строгом смислу те ријечи, оно за које се каже да је а *piñho*, чин је по којему тај каос постоји. С његовим развојем отпочиње вријеме: али тај је стваралачки чин изванвременски. Чин стварања у ширем смислу ријечи енергија која организира прве безобличне датости, стварање је утицај енергије." /RS под стварање/

"Неке космогонје не полазе од ништавила већ од хаоса. Одувјек постоје воде, земља и тмине. Посредује, међутим, нека енергија из које извиру ред и свијетло. Проблем тада није толико у почетима колико у организаторском почетлу. Оно се најчешће изједначаје са дахом, духом, речју." /RS под космогонја/

Напоменули бисмо овде да неки савремени научници, као теоријски физичари, нису а priori одбијали постојање творца. "Пре педесетак година, квантном револуцијом Ајнштајн, а још више Хајзенберг, Бор, Шредингер, Едингтон и Јеанс заступали су изванвременски мистично-спиритуални поглед на свет. Заправо, често су промишљали своје (теоријске и експерименталне) резултате у светлу мистично-трансцендентног приступа проблему стварности" / "Delo" 33 8-9 с. 3; в. Verner Hajzenberg, *Fizika i metafizika*, Bgd 1989, нарочито с. 352-366/ "Историјски гледано, дијалог између науке и шире схваћених религијских искустава траје на Западу још од Платона, Аристотела и Плотина" / "Delo" с. 1/

Тако један од највећих теоријских физичара данашњице, енглески научник Стјивен Хокинг (Stephen Hawking), у свом раду настоји "да докучи начела на којима почива космос". При томе он узима у разматрање и могућност постојања Бога - творца. У својој књизи *Kratka povest vremena*, (Bgd 1988) износи следеће ставове: "Из Хаблових осматрања произходило је да је постојао тренутак, назван Велики прасак, када је васељена била инфинитезимално мала и бескрајно густа. Под таквим условима отказали би сви закони науке... Могло би се рећи да време почиње са Великим праском, у смислу да се ранија времена не могу дефинисати... У непромењивој васељени - (а у то је до 30-тих година овог века, већина људи веровала, а питање њеног почетка припадало је метафизици и теологији) - почетак времена јесте нешто што мора да уведе неки ентитет изван васељене; не постоји физичка нужност тог почетка. Могло би се замислити да је Бог створио васељену у ... било ком тренутку прошлости. Са друге стране, ако се васељена шири, можда постоје физички разлози који налажу почетак. Но, и даље би се могло замислити да је Бог створио васељену у тренутку Великог праска, или чак после тога ... Али би било бесмислено претпоставити да је она била створена пре Великог праска. Вацина која се шири не искључује творца, али поставља границе у погледу тога када је он могао да обави свој посао!" Многи научници, износи Хокинг, сматрају да "питање почетног стања представља ствар метафизику и религије". Уколико је свет стварно дело Бога, може се констатовати да се он "определио да се васељена развија на веома правилан начин сагласно одређеним законима" /с. 29-30/

3. И рече Бог нека буде свјетлост. И би свјетлост.
4. И видје Бог да је свјетлост добра; и растави Бог свјетлост од таме.

/ - Диференцијација која омогућава сагледавање/

5. И свјетлост назва Бог дан, а таму назва ноћ. И би вече и би јутро, дап први.

/ - Именованье

- Могућност временске оријентације/

6. По том рече Бог: нека буде свод посред воде, да раставља воду од воде.

7. И створи Бог свод и растави воду под сводом од воде над сводом; и би тако.

8. А свод назва Бог небо. И би вече и би јутро дан други.

9. По том рече Бог: нека се сабере вода што је под небом па једно мјесто и нека се покаже сухо. И би тако.

10. И сухо назва Бог земља, а зборишта водена назва мора; и видје Бог да је добро.

/ - Именованье и

- Успостављање вертикалне оријентације горе - доле, тј. небо - земља./

14. По том рече Бог: нека буду видјела на своду небеском, да дјеле дан и ноћ, да буду знаци временима и данима и годинама;

/ - Дефинисана временска оријентација.

- Напоменимо да је хоризонтална оријентација тј. на стране света, само назначена речима "и би вече и би јутро", односно излазак сунца - исток залаз сунца - запад./

Стварање је, дакле, диференцирање, оријентација и именовање. А облици земљине плоче говоре о томе. Они су правилни, а њихове симболичке поруке (нарочито изражено код круга и квадрата) су: склад, срећеност, постојање упоришне тачке и могућност оријентације. Тако диференцирање доводи до хармоније, ма колико у себе укључивало и супротности. Она, хармонија, опстаје у јединству супротности.

Резултат стварања је Космос са Земљом у средини, Свет који својим редом, складом, законитошћу, па и лепотом, представља супротност напреду и нескладу - хаосу.

Зар нас "згуснута васељена", очигледно бременита свим касније насталим, не асоцира на хаос космогонијских митова?! Зар физички закони, настали, или поново успостављени после Великог праска, према данашњим схватањима физичара, не указују на увођење реда, тј. на оно што нас, транспоновано и упрошћено у космогонијским митовима наводи да дефинишемо као диференцирање и обликовање?!

Међутим, све ово (представљање о настанку свемира и космогонијским митовима на примеру из књиге Постања и погледе данашњих теоријских физичара) изнели смо само као могућу полазну тачку за објашњење нашег проблема, значења, смисла Земље као кружне или квадратне плоче.

Тако после трагања за значењем “створеног” израња одговор зашто је створено обликом круг или квадрат. Замишљени створени Свет својим обликом, сликом, указује на суштину, бит стварања, на постигнуће склада, лепоте, хармоније, савршенства.

Враћајући се сада опет, нашој космолошкој, митској представи Земље, можемо закључити да су њом изражене две основне дилеме и тежње човека: његов положај у Свету и каквоћа Света у коме је. Он их кроз слику исказује и разрешава: стављањем Земље у средиште Васељене човек одређује свој положај у њој и “осмишљава своју егзистенцију”. Округли облик је тежња исказивања јединствености Земље у Космосу, њен примат; она као центар свега постојећег, савршенство. То је савршенство реда, лепоте, вечна победа хармоније над хаосом. Облик квадрата, пак, са у себи носећим бројем 4 је оријентација, основа процеса сређивања; постојаност реда. Избирљиво и строго обликовање земљине плоче, дакле, изражава савршеност створеног Света, исказује победу сређености над несређеношћу.

Држачи земље

Сређеност створеног Света се огледа још у вечем. У космолошким представама нашег, а и других народа, Земљина плоча дели Свет, Универзум, на два дела. Она као да представља неку врсту сочива, слика горњег света, мало измењена, је и слика доњег света, као рецимо, у искривљеном огледалу. Изнад и испод Земљине плоче налази се шушљина. Она изнад Земље је сферична, испуњена ваздухом, а за ову испод се не зна тачно каквог је облика. Сферично небо се ослања на четири планине (за које је закачено кукама), или један стуб, стожер држи небо⁵⁶, а то је *axis mundi* оса света, која се често поистовећује са дрветом живота.⁵⁷ Ниже небо, у ком, по веровању, бораве демони, пандан су животињама (животињи) на којима стоје стубови (стуб) ослонци Земље. Горње небо, на коме борави Бог -Творац је пандан води или огњу

⁵⁶ У грчко-римској митологији Атлас држи 4 стуба која држе небо, или га сам Атлас држи - а он је често изједначен с планином. А “гора је истодобно и средиште и ос свијета”. /RS под гора/

⁵⁷ Гранато дрво као симбол живота, тј. дрво живота, честа је слика у нас, али се, колико смо успели да проучимо, ретко јавља у нашем космолошким причама. Иначе, *axis mundi* се симболички представља и: стубом, стожером, планином, стегом, вретеном, копљем, рудом, стубом светла или дима итд. /в. RS и IETS под ос(а)/

испод Земље. Тако је створена једна, готово симетрична слика оног изнад и оног испод Земљине плоче, с тим да је Земљина плоча нека врста хоризонталне осе.

Ова представа положаја Земљине плоче условила је веровање да она мора на нешто да се ослања. По пашим космолошким причама она се директно ослања на неку животињу,⁵⁸ или још чешће, ослања се на стуб или четири стуба који стоје на животињи (животињама).

а) СТУБОВИ - ДРЖАЧИ ЗЕМЉЕ

При разматрању стубова као ослонаца Земљине плоче, а на основу постојећих података, прво што уочавамо је двообразност. Наиме паралелно постоје две слике: према једној, Земљина плоча се ослања на један у центру постављени стуб, а према другој се ослања на четири стуба која су подједнако удаљена од центра. Међутим, питање броја ослонаца (4 или 1) чини се да није од превелике важности. Ако усвојимо претходно изложену тезу, да оријентација представља један од елемената устројства, односно стварања Света, онда ослонци Земљине плоче представљају тачке које омогућавају оријентацију. Питање је само чему се даје предност - хоризонталној оријентацији на 4 ослопца која имплицитно, својим укривањем означава средиште, или се даје предност тачки ослопца, средишту, односно вертикалној оријентацији (која укључује транспедентно), а имплицитно омогућава хоризонталну (поделу) оријентацију.

Стубови који држе Земљу су од белог мермера или су то дрвени диреци, или "гвоздени стожер" или мотка или "гвоздени клин". Дакле, све су то чврсти држачи који указују на неживи свет, што би могло упућивати на изражену супротност живом свету, оном над Земљом (нарочито дрвету живота). Па ипак, граница живог над Земљом и неживог испод Земље није тако оштра.

Стубови од белог (а не црног) мермера такође указују на то. Бела боја "означаје или одсутност или зброј боја". Она може означавати и присутност извесне светлости - а не

⁵⁸ И у другим космологијама постоји веровање да Земљина плоча стоји на некој животињи: на риби(бама) код неких народа Евро-Азије, Пољака, Белоруса, Алтајаца и Јапанаца; у Индији на корњачи; у Египту на скарабеју; у Југоисточној Азији на слону; код Индијанаца на змији или бизону (Sioux) /в. *RS* под земља; Н. Јанковић *op.cit.*; С. А. Токарев, *Мифи народов мира*, Москва 1980. под рыба /

мрака.⁵⁹ Она је свакако амбивалентна, али “није смрт, она је прелупа живих могућности ... То је једно ништа ... прије сваког рођења, прије сваког почетка”.⁶⁰ Да Земљина плоча не представља границу живог и неживог, на то поред животиња које држе стубове, о чему ћу мало касније говорити, упућује и веровање из Хомоља да Земља стоји на гранама великог глога, значи живог дрвета.⁶¹

б) ЖИВОТИЊЕ - ДРЖАЧИ ЗЕМЉЕ

Као што је већ поменуто, а из нашег модела се види, Земљина плоча се ослања на животињу (животиње), односно стуб(ове) који носи Земљу стоји на животињи (животињама). У нашој предаји то су: во, бик, биво, риба и корњача.

Пајчешће геофорне животиње су во⁶² или бик или биво, дакле нека врста говеда. Бик⁶³ (биво) се јавља често као носач Земље на целом индо-медитеранском подручју. Изумимајући ову амбивалентност⁶⁴ у симболици говеда, основно је генеративна снага природе (често необузdana), плодност, снага, постојаност и стабилност.

⁵⁹ Такво схватање можда произилази из представе да Сунце ноћу пролази испод Земљине плоче, осветљавајући простор испод Земље, а ујутру поново, на истоку излази на површину. /в. *Historija čovečanstva, kulturni i naučni razvoj*, / даље НСКНР/ I/2, с.445

⁶⁰ RS под бијело

⁶¹ У нашем народу глог (грana, штап, тра) служи као заштита од вампира, демона болести и других злих митских бића. Сматра се да је сеновито дрво. Као космичко дрво, али космичко дрво испод Земље, јавља се у христијанизованог верзији / в. В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Бгд 1985. под глог с.75-80 ; D.Bandić, *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda, Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, Bgd 1990./

⁶² “Вод, симболичка антитеза бика, истиче његову сложеност, јер се он повезује са ратарством (као и бик)”. /в. *СМР* под во/ “Али вол симболизира жртвовање оплодне снаге бика и тако истиче њзину јединственост. Сузбијањем моћи повећава јој се вредност, као што чедност истиче важност спољности.” /RS под бик/

⁶³ У Индији Шивин бик Нанди “симболизира дхарму, козмички поредак”. Исту улогу носача света има и у алтајских народа и у исламским предајама”, а код Сијукса такву улогу има бизон. /RS под бик/

⁶⁴ Бик је мушки принцип и као такав у вези са небеским божанствима, као соларна генеративна сила, али је истовремено повезан са влажношћу и лупарним (женским) божанствима, плодношћу и ратарством. /в. RS и JETS под бик/

Бик се сусреће у веровањима о воденом бику, која се јављају у средњој Азији и Сибиру међу Монголима и Јакутима; риче из језера пред олују. Та веровања су позната и у нас. /в. *СМР* под језеро/. Бик излази из језера и наноси штету људима. Када га во са окованим роговима убије, он нестаје у језеру и са њим истиче језеро, на чијем месту остаје плодно земљиште. У причама се, очигледно говори о овладавању необузdanим силама природе помоћу културе. Паице, овоземаљко говече, во, ушпитомљен, са оковима на роговима (примењено техничко знање) укроћује силвитост природе./упореди: Александар Јовановић, *О воденом бику*, Гл. српског археолошког друштва, бр. 3, Бгд 1986. с. 44-50/

Риба се јавља сама као геофорна животиња, или заједно са волем, односно Земља је на стожеру, стожер на вољу, а во на риби. У својој повезаности са водом риба се доводи у везу са њеном симболиком - рађањем, очувањем живота и плодношћу света. Риба је повезана и са доњим водама подземног света и "у томе припада метежу тога елемента", а до"објаве долази на површини вода". Тиме је риба повезана са боговима доњег света и лунарним божанствима. Но основна симболика рибе је плодност због њене "чудесне способности размножавања и безброј јајаца".⁶⁵

Корњача се јавља као геофорна животиња и у другим митологијама као "ослон света у својству почетака стварања и сведржавајућег".⁶⁶ Она сама собом представља Свет: њен горњи, полукружни оклоп је небо, њено тело Земља (или човек посредник), ноге стубови ослонца, а доњи оклоп свет испод земље - воде. Тако је она носач Света, али истовремено и његов модел, као потврда какав Универзум јесте и како треба да изгледа.

Прелаз са статичне на динамичну слику света

Ако се вратимо и погледамо модел света који смо сачинили 1. (а и б) варијацију, можемо уочити следеће:

- слика је статична премда постоји могућност извесног покрета (помсрања длаке, увета, преметање тежине с ноге на ногу, махање репом и слично);

- слика поседује опозиције оријентације:

горе - доле

лево - десно, исток - запад

напред - назад, север - југ

- опозиција светлост - тама није изражена

- опозиција живо - неживо (мртво) није оштра

- опозиција добро - лоше (зло) није назначена

- понављањем модела Света у држачу Света (у случају корњаче) потврђује се и наглашава космички поредак као супротност не-поретку тј. несрећености и хаосу.

Дакле, успостављена је једна неутрала у слици Света, статична равнотежа оног изнад и оног испод Земље.

Ако погледамо 2. варијацију приметимо да је слика Света, цаизглед, готово непромењена. Једина разлика је што

⁶⁵ *RS* под риба

⁶⁶ *IETS* под корњача

уствари изостаје слој 2 В испод Земље, наиме стуб који држи Земљину плочу не ослања се на неку животињу већ је директно у води, а на њега, при дну, је привезан ђаво, или велики црни пас, ретко лав. Црни пас се јавља уместо ђавола. Ђаво је европским народима, па и нашем, "постао познат тек преко хришћанства"⁶⁷. Тако можемо рећи да је 2. варијација християнизована слика Света. У њој запажамо следеће:

- задржане су опозиције оријентације

горе - доле, лево - десно, напред - назад

- са увођењем ђавола и црног пса који конотују црну боју, сугерише се тама, мрак у пределу испод Земље

- опозиција живо-неживо (мртво) и даље није општа, али је наглашења са пестварним бићем - ђаволом и са изостајањем стварних животиња које би, као у 1. варијацији, симболизовале оплодну снагу света испод Земље.

Гранато дрво глога - које се јавља само у једном примеру - и поред тога што може симболисати дрво живота као *axis mundi* испод Земље, ипак у себи носи и значење апотропеја од вампира, дакле од умрлих, који су били "грешни" у свом животу.⁶⁸

- уведена је и наглашена опозиција добро - лоше (зло) јер ђаво конотује зло.

Увођењем опозиције добро - лоше, дакле једне етичко - моралне компоненте, слика Света, иако на први поглед иста, у суштини се значајно мења. Она престаје да буде "неутрална" и статична. Зло-ђаво је привезан за држач Земље; он непрестано покушава да се ослободи, било да прекине ланац којим је везан, било да прегризе стуб. Силе горњег света, конотоване као добро, непрестано спречавају ослобођење зла-ђавола. Равнотежа Света се састоји у владању горњег над доњим светом, тј. доброг над лошим. Како зле силе теже да се ослободе, а добре им то не дозвољавају, слика Света добија динамичност. И докле год горње силе буду могле да владају доњим, постојаће и Свет, јер је таква новоуспостављена равнотежа.

Тако, преко 2. варијације можемо пратити како се у нашој слици Света тежиште поруке помера, мења - није основна порука слике Света победа реда над нередом (хаосом), већ добра над злом.

Међутим и у једној и у другој варијацији вода - хаос

⁶⁷ В. Чајкановић, "Мит и религија у Срба", *О врховном богу у старој српској религији*, Бгд 1973. с.399

⁶⁸ D. Bandić, "Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko", *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*, Bgd, 1990.

као латентна опасност, али и снага, постоји у облику воде или ређе ватре.

Вода - хаос

На нашем моделу, на дну замишљене осе Света (axis mundi)тј. у трећем слоју испод Земље (В-3) палази се вода, ређе ватра.

Уз ваздух и земљу, вода и ватра су представљали, по схватањима већине народа, основне елементе од којих је сачињен Свст. Отуда су њихова симболичка значења многобројна и често амбивалентна.

Симболичка значења воде могу се свести на три основне теме: "извор живота, средство очишћења и средиште обнављања".⁶⁹

Вода је, без облика и светлости, неиздиференцирана маса, па тиме може предочити "бескопачност могућности". У својој безобличности она може садржавати клипу свега, али неуобличеног, неразлученог. Она, такође, може све ресорбовати, растворити, тј. обликовано може дезинтегрисати, што представља регресију, али и повратак прапочетку и сједињење са целином. То, пак, пружа могућност новог настанка, а по религиозним схватањима прочишћење и реинтеграцију на једном вишем ступњу.⁷⁰

Ватра, премда супротност води, у свом симболичком значењу се негде поклапа са њом, односно има исто или слично значење са симболичким значењем воде. Као носилац топлоте и светлости, у сагласју са Сунцем, представља генеративну и животодавцу моћ. Но, она разара, преображава и прочишћава као и вода.⁷¹

У космогоничким митовима старих народа, уочавамо да је пре Света, пре настанка Света, свуда била вода.

Тако су Вавилонци замишљали да је "све заправо за-

⁶⁹ *RS* под вода

⁷⁰ На тој идеји почивају многи обреди. Можемо узети за пример хришћанско крштење, где се ритуалним потапањем особе у воду она чисти од свега ранијег, тј. враћа се "изворној невиности" /*IETS* под урањање/ и "почетку живота" /*RS* под крштење/ (божанству) и израћа као поново интегрисана личност, личност на вишем ступњу, јер је "очишћена и сједињена с божанским извором живота". /*RS* *ibidem*/.

На истој идеји, премда не буквалног потапања у воду почивају и остали обреди прелаза.

⁷¹ Идеју о прочишћењу, поред других елемената, садржи и наш обичај воловске богомоље.

почело мрачним и безобличним воденим прострапством” ко-
ме они дадоше име Тиамат; “из тог каоса, као потомци влада-
јуће божице појавила су се бића од којих су онда потекли бо-
гови и тек су они коначно савладали каос и увели ред и за-
кон”.⁷²

Египћани су, такође, веровали да је у почетку посто-
јало непрегледно водено пространство. Називали су га Нуа.
У једном тренутку “из воде првобитног каоса изронио је
‘праискоњски брежуљак прве објаве’: језгра будуће Земље.
Створио га је бог створитељ; можда је и сам тај брежуљак
био бог”.⁷³

“Вода је Wu Ji, кажу Кинези, каос првобитна нераз-
лученост”.⁷⁴ Символ воде је црна корњача, “будући да је цр-
но боја праискоњског каоса”.⁷⁵

Код Индуса Брахманда, јаје света, развија се на повр-
шинама вода.

У Књизи постања “Дух Божји лебдео је пад водама”.

У нашим космолошким причама не помње се из че-
га се ствара Свст. Међутим, у њима се говори о могућем кра-
ју свста, а он је повезан са водом која се налази испод Земље.

У народу се приповеда да “кад би во - на коме стоји
Земља - померио ногу или нешто друго, она би се преврнула
у море”;⁷⁶ или да се ђаво трза “не би ли преломио стуб и Зе-
мљу оборио у воду”.⁷⁷ По причи из Хомоља “бикови (геофо-
ри) стоје у густој жутој води коју пију и којом се хране, но
они су све старији и слабији, те ће једнога дана клекнути, Зе-
мља ће се распући, а она жута вода продрети кроз њене пуко-
тине и цео свет потопити”.⁷⁸

Да продирање воде под Земљом на њену површину,
што би се по народном веровању догодило и да се Земља
окреће, јер “ми бисмо вратове поломили ... а море би се про-
лило”,⁷⁹ представља крај Света, видимо и из нешто измењене
и христијанизоване приче да “кад - во - покрене ухом ‘све ће
у прасак отићи’ и ‘настати ће страшни суд’”.⁸⁰

Тако се у нас потенцијални крај Света повезује са во-
дом, у њој ће, ако попусте држачи Земље, он нестати. Вода

⁷² НСКНР I/2 с. 434

⁷³ НСКНР I/2 с. 450

⁷⁴ RS под вода

⁷⁵ IETS под вода

⁷⁶ Н. Јанковић, *op.cit.* с. 9

⁷⁷ *Ibidem* с. 20

⁷⁸ *Ibidem* с. 9-10

⁷⁹ *Ibidem* с. 13

⁸⁰ *Ibidem* с. 9

ће расточити издиференцираност, сређеност и хармоничност Света, што представља регресију, Вода ће дезинтегрисати Свет, вратити га у неиздиференцираност, у хаос.

Вода се, тако, у космогонијским митовима других народа јавља као "прасупстанција" која претходи стварању, а код нас се може сагледати као "постсупстанција", тј. оно што остаје по пропасти Света.

У многим космогонијским митовима хаос је претходно стварању. Хаос је уобичајени симболички назив за нешто недиференцирано, безоблично, безпросторно и безвременско. Назив за једну неразјашњиву масу, која у себи садржи све могућности, све зачетке. Хаос, дакле представља супротност диференцијације, оријентације, облика, светлости, реда, па и акције. Сликвито, хаос је у многим космогонијским сликама представљен као непрегледна вода, која се истовремено сматра "изворингтсм свих ствари" и која "претходи уређењу космоса".⁸¹

Но вода и ватра нису сматрани за основу света само у космогонијским митовима. Слично схватање налазимо и у космолошким разматрањима неких грчких филозофа.

Тако је Талес из Милета (VII век п.н.е.) сматрао да је вода "прасупстанција" (архе), да је "узрок и принцип свега постојећег". Он је дошао до овог уверења посматрајући кружење воде у природи.

Хераклит из Ефеса (V - IV век п.н.е.) је веровао да се све креће (панта реи). Он је био уверења да "прасупстанца из које све настаје и у коју се све враћа је ватра".⁸²

Ова два става о прасупстанцији (има и других) обично су се касније тумачила рационалним разлозима. Наиме, Талес је живео у пределу где има доста воде, а Хераклит у пределу где је све подређено сувој и пуној сунца клими.

Но за нас је занимљиво да се ова два филозофска уверења о "materia prima" у многоме поклапају са митским космогонијским сликама.

Све ово разматрање смо и започели стога да бисмо објаснили, открили, шта представљају вода и ватра на дну вертикале нашег модела, односно слике Света. Из свега наведеног произилази да вода и ватра на дну слике Света представљају хаос. То је хаос "прогнани", сабијени, најниже сме-

⁸¹ Коришћено: *RS* под хаос; Д. Срејовић, А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Бгд 1979. под хаос; и др.

⁸² Коришћено: *Opšta enciklopedija Larus u tri toma*, "Vuk Karadžić-Interesport", Бгд 1971. I, *Filozofija* s 601-2; *Enciklopedijski leksikon "Mozaik znanja"* 10, *Filozofija*, год Tal i Heraklit, HCKNR II/1, с. 330 и 332; и др.

штени део Света. Хаос који је савладан, побеђен, сапет, али који није нестао, који постоји, макар и у најмањој мери, напоре-до са срећеним Светом.

Овде бисмо још напоменули да се у неким космолошким сликама јавља и вода која окружује Свет.

У "египатској космогонiji хаос је снага безобличног и неуређеног свијета ... која окружује срећено стварање као што океан окружује Земљу. Постојао је прије стварања, а постоји и упоредо с формалним свијетом, те се доима као његов омот и као голема бесмртна залиха у којој ће се облици на крају времена распасти".⁸³

У индијској представи, космичко јаје у коме је овај наш срећени Свет, окружено, опасно уробором плива по води.

И код нас, у нашим причама, понегде, "на крају Света је непрегледно море".

Уверење да напоре-до постоје хаос и Свет налазимо и знатно касније. У једном Јунговом раду, где он расправља о симболима круга, тачке и квадрата, налазимо један навод из Atanasiu-a Kirchnera (из "Mundus Subteraneus") из 1678. године (II 347): "Тако произилази из светих мозаишких открићења ... да је Бог на почетку стварања из ничега створио извесну материју, коју прикладно називамо хаотичном ... у којој су измешано биле скривене све ствари ... као у некој "семеној свеукупности" ... као да је из те постојеће материје, која је путем светог духа већ била оплођена, ... касније све извео ... Али Оп ту хаотичну материју није одмах уклонио, већ је желео да она опстоји све до краја света као и на почетку света, тако да је она све до дана данашњег пуна семене свеукупности свих ствари ..."⁸⁴

У истом Јунговом раду наилазимо и на следеће: "И пошто је творац створио макрокосмос, велики свет, 'in forma rotunda et globosa' то и најмањи део целине, тачка,⁸⁵ поседује

⁸³ RS под хаос

⁸⁴ K.G. Jung, "Psihološke rasprave", *Dogma i prirodni simboli* c. 142

⁸⁵ У новије време у космолошкој науци важећа је теорија Великог праска. По њој се сматра "да је постојао тренутак, назван Велики прасак, када је Васељена била инфинитезимо мала и бескрајно густа" тј. када је била тачка./S. Ho-king, op. cit. c. 29/ "И Ајнштајнова општа теорија релативности, узета издвоје-но, предвиђа да је простор-време почело сингуларношћу Великог праска и да ће окончати или сингуларношћу Великог сажимања (ако цела Васељена буде колапсирала) или сингуларношћу у унутрашњости неке црне рупе .../S. Ho-king, ibidem c. 147/

Овако схваћена теорија Великог праска носи у себи једну, можемо рећи, хришћанску концепцију времена. По њој "време тече у правој линији ограни-чено својим двома константама, са почетком и апсолутним крајем". Таква

најсавршенију форму природе.... Ова у материји уснула и скривена слика божанства била је оно што су алхемичари називали првим прахаосом или земљом раја или округлом рибом у мору, или једноставно ротунда.⁸⁶

Дакле, можемо установити да је током времена стално присутна идеја да наредо са урбџним Светом постоји и хаос. Зашто? Навешћемо овде два, како пам се чини, основна разлога:

Најмс, од давнина је запажено да и поред све сређе-пости и реда, понекад, у нашем Свету долази до збрке и нереда. На то указују многи религиозни ритуали,⁸⁷ који постоје у готово свим религијама, а који имају за циљ да задрже, обнове, обележе постојећи ред, јер поремећај реда, односно продор хаоса, је погубај за свако друштво, за све. То да повремено долази до поремећаја реда је, очигледно, једно емпијско сазнање. Оно је, несумњиво, утицало да и хаос, гј. трај хаоса, буде саставни део космолошке слике Света.

Други разлог је, свакако, само амбивалентно схватање хаоса: јер хаос, мрачна неиздиференцирана маса, садржи у себи "клицу клица" и самим тим означава снагу стварања свега постојећег. Баш та стална потенцијалност стварања утицала је, чини се, да се хаос, мада потиснут, задржи на дну осе Света, односно нашег модела.⁸⁸

концепција времена је сасвим другачија од, рецимо, грчке по којој "се време стално враћа" има кружни ток. / A.Š. Pješ, *Gnoza i hrišćanstvo*, "Kulture istoka" 15, januar-mart, Bgd 1988. c. 36-37/

Прихватање краја и почетка отвара, условљава, многа питања као на пример, уплив Творца у стварању.

С. Хокинг покушава да докаже помоћу еуклидовског простор-времена али у четири димензије и "имагинарног времена" постајање Васељене из једне тачке, њено ширење и њено враћање у једну тачку, али без правог почетка и без правог краја. /v.S.Hoking, op.cit. нарочито поглавље "Велики прасак"/

⁸⁶ K.G.Jung, *Dogma i prirodni simboli*, c. 141-142

⁸⁷ Сви ритуали тзв. годишњег циклуса имају, између осталог, и циљ да обележе циклично понављање времена, заснованог уствари, на правилном кретању небеских тела у простору. Као најзначајније у нас можемо поменути Божић и Ускрс. Од најспектакуларнијих могли бисмо помислити ритуале код Ацтека који су имали за циљ да поврате снагу Сунца.

⁸⁸ Седамдесетих година почела је да се развија једна нова грана науке која се бави проучавањем хаоса. Хаосисти у приступу проучавања хаоса као да полазе са два супротна краја. С једне стране почињу да се уочавају разне хаотичне појаве у многим наукама (физици, биологији, математици, хемији) које су до сада биле пренебрегаване или занемариване. Из тога је, вероватно произишло гледиште филозофа Вилема Флусера који сматра да је "свет у суштини хаотичан и да ми не откривамо никакве скривене поретке него их најпре пројектујемо у свет, затим их "пецамо" из тог света заборављајући при томе да смо их сами тамо пројектовали".../V.Fluser, *Kašika stvaranja iz supe haosa*, "Тreci program", br. 84, 1-1990. Bgd c. 280; в. иста публ. c. 251-292/

С друге стране откривено је да и у хаосу постоји ред. Наиме, уочено је "да од свих могућих путева нереда природа иде на руку свега неколиком од њих".

Но овај проблем можемо посматрати још из једног угла. У наведеном Јунговом цитату, у коме он парафразира Емерсона и св. Августина, каже се: "... то и најмањи део целине, тачка, такође поседује најсавршенију форму природе ..." Ово питање дела и целине било је предметом многих филозофских разматрања.

Са открићем холографије то је поново постало актуелно. Наиме, холографија је ласерска фотографија која даје тродимензионалну слику. Но оно што је довело до обнове питања дела и целине⁸⁹ је то што се при увећању дела холографске фотографије јавља слика целог предмета, а не само део узет за увећање. То би значило да делови "памте" целину. Испитивања памћења дала су сличне резултате, па је констатовано да људски мозак памти на холографском принципу.⁹⁰

/ в. *Haos - svet iza ogledala*, приредио А. Petrović, "Galaksija", бр. 193, мај 1988. с. 8-14; James Gleick, *Zagonetka Haosa*, "Pregled" амбасада САД, бр. 231 Брд 1985. с. 56-63 пренето из "The New York Times Magazine"; Felix Patuti, *Angriff auf die Ordnung*, "Scala - zeitschrift aus Deutschland", јуни-јули 1991. с. 22-26; Pol Dejvis, *Haos i spontana samoorganizacija*, i Zoran Bijelić, *Iza reda i nereda*, "Kulture Istoka" бр. 27, јан.-март 1991 с. 10-20 /

⁸⁹ Помоћу Лајбницовог рачуна (интегралног и диференцијалног, изумљеног 1714. године) Денис Габор "описује потенцијалну тродимензионалну фотографију: холограм". Двадесетак година касније, 1965. г. Емет Лит (E.N. Leith) и Џурис Улетникс (J. Upatnieks) "износе пред јавност успешу конструкцију холограма с тек изумљеним ласерским зраком". / Часописи "Delo" 33, 8-9, Брд 1987. с. 1-85 и "Kulture Istoka" бр. 12. IV-VI 1987. посветили су читав блок холографији и оном што из ње произлази; наводи су из та два часописа. / Даље "Delo" 33 и KI 12; S. Blagojević *Rečnik holografije*, "Delo" 33 с. 73; в. KI 12, с. 7 /

Особина холограма се састоји у томе да "свака тачка светлости која је дифрактована са објекта постаје нејасна и распоређује се преко целе површине филма ... Та расподела није, међутим, хаотична (случајна), као што би нас нејасноћа могла навести на помисао". То би се могло објаснити на следећи начин: ако се бацти шака шљунка у базен сваки ће каменчић произвести кружне таласиће. Они ће се међусобно укретити "стварајући обрасце помешаних таласних фронтва. Попут огледала јасна површина постала је збркана, али је та збрка сакрила у себи један необично уређени образац". Када би се та површина воде тренутно замрзла њена "површина би била холограм. Фотографски холограм је један такав запис интерференције". Када се запис поново осветли ласером добија се тродимензионална слика. / Kati Pribram, *Hologram kao nova paradigma stvarnosti*, KI 12, с. 10 /

⁹⁰ Крајем 1960-тих Карл Прибрам, неурохирург и неуролог, који је изучавао процесе у мозгу, посебно меморију, дошао је до закључка да у мозгу не постоји центар за меморију, већ да је памћење распоређено по целој његовој површини. То га је навело да тврди "да је холограм добар модел можданих процеса". / M. Ferguson, *Novo viđenje stvarnosti*, KI 12, с. 7 /

У приближно исто време је, Дејвид Бом, физичар, "посредством свога рада на физици елементарних честица дошао до закључка да су физички ентитети или честице, који се у простору или времену појављују као дискретни, у основи повезани и обједињени на један скривени или имплицитан начин. Иза, или у основи, онога што је Бом назвао разоткривеним или експлицитним поретком дискретних ствари (нама познати физички универзум), налази се скривени или имплицитни поредак свеобухватног јединства који је, штавише, симул-

Постоји и могућност да хаос, несрећеност пуна потенцијала, није могао бити брисан са слике Света, јер је он део целине, односно овај Свет, срећен и са својим законитостима, је део хаоса, а самим тим и хаос, тј. елемент хаоса, мора бити заступљен у овом Свету, као и на нашој космолошкој слици Света.⁹¹

У анализи нашег модела своју пажњу смо усмерили на Земљу, њен положај и облик, али и на слојеве испод Земље, откривајући њихова значења и идеје које носе. Слика Света, као што смо видели, садржи сопствену поруку, али у њој су већ назначене неке важне потребе и тежње човека као и његове основне идеје везане за постојање и опстанак. Оне се, истина у нешто измењеном виду, видећемо то касније, везују за Земљу, односно одређене одлике приписују се самој Земљи.

Човекова потреба да се оријентише присутна је и у конкретном простору. Његову тежњу да се смести у центар Света, одредивши упоришну тачку свог микрокосмоса, запа-

---

тано приступачан сваком експлицитном и дискретном ентитету". /M. Gaspari, *Stara znanja i nove paradigme*, KI 12, с. 4 / "Другим речима физички универзум по себи чини се као гигантски холограм, са сваким делом присутним у целини и целином присутном у сваком делу." / S. Blagojević, *Holografska paradigma*, "Delo" 33, с. 3/

Средином 70-тих долази до спајања ових истраживачких трендова и "настаје тзв. 'холографска парадигма', нови појмовни оквир за разумевање света и самог процеса разумевања." "Наши мозгови математички конструишу 'конкретну' стварност интерпретирајући фреквенце из 'друге димензије', тј. уређене и уобличене примарне стварности која превазилази време и простор." / M. Gaspari, *op. cit.* с. 4 и 5 / Или друкчије речено "мозак је холограм који опажа - тумачи - и учествује у холографском универзуму". Јер "у експлицитном и манифестном подручју простора и времена ствари и догађаји су стварно раздвојени и засебни. Али испод површине, у имплицитном или фреквентном подручју, све ствари и сви догађаји су бесповратно, безвремено и природно једни и недељиви. Бом и Прибрам претпостављају да суштинско религиозно искуство, искуство мистичке јединствености и 'врхунске истости' врло лако може да се укаже као непатворено и легитимно искуство ове имплицитне и универзалне основе." /S. Blagojević, *op. cit.* с. 3/

Ово гледиште нас наводи на претпоставку да и космолошке митске слике могу бити једна врста таквог искуства.

⁹¹ Овде ћемо навести само једно мишљење. Е.Касирер је средином двадесетих година овог века покушао да одреди одлике митског мишљења. У својим одређењима он га је често супротстављао спознајном (научном). Тако он за спознајно схватање простора каже да је "генетичко", а митско схватање простора дефинише на следећи начин: "Као да је цео просторни свет и са њим космос уопште изграђен по таквом моделу који нам се може приказати час у увећаној а час у смањеној размери, али увек, и у највећем и у најмењем остаје исти." (*op.cit.* с.97)

Данас, шездесетак година касније, на основу нових научних открића (холограм, клонирање), може се сагледати да и у таквом поимању (означеном као чисто митско) има елемената спознаје реалности.

жамо у ритуалима који прате насељавање, односно подизање станишта.

Идеја о потреби и постојању кондензоване генеративне снаге и плодотворности, која се на слици Света манифестује у облику геофорних животиња (бика и рибе) смештених у други подземни слој (на моделу у 1. варијацији) пренесена је на саму Земљу, те она постаје симбол плодности *par excellence*. Али, Земљи се приписује и способност дезинтеграције (“прождирања”) као и води на дну осе Света, одлика заступљена у Мајци Земљи, као мрачна страна њене природе.

Отуда произилази да и све оно што се на слици Света налази испод Земље, идејно сачињава Земљу као окосницу човековог постојања и опстајања.

II ДЕО

ЗЕМЉА - СТАНИШТЕ

Човеков ум није створен да би зајажо просјор сам по себи. Просјор је за њега само место на коме се налазе одређени објекти, место збивања, оквир за ствари које човек зајажо и за њега самог. Ненасељени просјор у првом моменту и не постоји, зајим када већ мора бити признат, изазива код човека нелагодност и журбу да се нечим појуди - предметима, збивањима или идејама о предметима и збивањима.

Мирослав Поповић "Судбине"
/Полит, Бгд. 1985. 213/

Човек је "закован за земљу што животу служи..."⁹². Он живи свој живот у једном континуираном простору. Да би у њему могао да опстане по свом устројству, свом урођеном осећању, он мора на неки начин да га одреди. Самим одређивањем, постављањем оријентације у континуираном простору он ствара у њему дисконтинуитет - или гледано са становишта човека, он у једном неодређеном, самим тим и хаотичном простору - ствара ред. У прадавна времена, како каже Џон Мичел у својој студији "Дух Земље"⁹³, земља је схватана као универзално божанство, не материјална земља, већ њен дух, она је живо биће, женско, јер прима силу од сунца и постаје плодна. По Мичелу човек се задржава или насељава на месту где је дух земље давао најочитије знаке, на земљишту са посебном енергијом. Елијаде сматра да "религиозно искуство нехомогености простора представља примордијално искуство... Дејство прекида у простору управо омогућује оснивање света, јер открива 'сталну тачку' централну осу свих будућих оријентација."⁹⁴ Дакле, стварање реда, различивања, а овде је то мој простор (кућа, насеље, светилиште) и остали простор, је у религиозном смислу стварање света.

⁹² Дис. Тамњига.

⁹³ John Michell, *The Earth Spirit, its Ways, Shrines and Mysteries*, London 1975. v. c. 4, 10, 12

⁹⁴ M.Eliade, *Sveto i profano*, "Zamak kulture", Vrnjačka banja 80, сепарат 25, с. 11; Види и M.Eliade, *Okultizam, magija i pomodne kulture*, Zgb 1983, с. 31-49

Једна човекова “тачка ослоњца” је сам човек. За разлику од осталих бића, својим усправним ходом, својом усправном кичмом, он свакако за себе, представља основну осу света “axis mundi”. Но пошто је сваки човек axis mundi за себе, а човек је друштвено биће, потребно је установити неку тачку ослоњца, неку тачку оријентације за више људи. Тако се тачке ослоњца формирају на разним нивоима у зависности од величине скупине којој је та “тачка” потребна. Та “тачка” се у овом случају само условно назива тачком, то је у ствари простор - поседнички, припаднички - те групе у односу на остали простор. За породицу то је кућа, за насеље атар, за државу државна граница. Елијаде каже: “Оно што је карактеристично за традиционална друштва - а такво друштво ми овде разматрамо - то је опозиција коју ова друштва подразумевају између своје настањене територије и непознатог и неодређеног простора који је окружује: ова прва, то је Свет (тачније ‘наш свет’) Космос; остала територија више није Космос већ нека врста ‘другог света’, страни хаотични простор, настањен аветима, ‘странцима’ (који су уосталом, изједначени са демонима и фантомима)... тако имамо с једне стране ‘Космос’, а са друге стране ‘Хаос’. Али ... ако је настањена територија ‘Космос’ ... она је то управо зато што је претходно сакрализована”.⁹⁵

Као што смо већ напоменули за човека и његову породицу основно полазиште у простору је његово станиште. У кући пониче, њој тежи да се врати, сећањем је носи у себи, неотуђиви је део његовог бића, центар постојања у хаотичности света. Дакле могли бисмо рећи да је кућа човекова основна тачка ослоњца на земљи, месту његовог бивствовања. Он покушава “да се његова сопствена кућа нађе у ‘Центру Света’ и буде imago mundi.”⁹⁶ “Центар Света” замислила се као оса, дакле, вертикала која спаја три нивоа: висине - небо, хоризонталу - Земљу, и дубине, доњи подземни предео повезан са светом мртвих и Хаосом. “Оса повезује три космичка нивоа.”⁹⁷ У кући се та оса остварује на месту огњишта које је повезано са прецима, а преко димњака и дима отворено према небу и трансцедентном. “Такав један космички стуб - који повезује небо и земљу, а чија је основа учвршћена у доњем свету - увек се налази у Центру Универзума ... Тако имамо посла са повезивањем религиозног схватања са космоло-

⁹⁵ M. Elijade, *Sveto i profano*, c. 15

⁹⁶ Ibidem, c. 20

⁹⁷ Ibidem, c. 17

шким сликама које заједно чине извештан систем, што се може назвати 'систем Света' традиционалних друштава."⁹⁸ Због свега тога човек "традиционалних друштава" посвећује велику пажњу како избору места тако и подизању свог станишта у рационалном смислу, али и на магијско-религијском плану.

У нашој традиционалној култури сачувана су многа веровања и ритуали који прате постављање и подизање куће.⁹⁹ На те магијско-религијске компоненте станишта биће усредсређена наша пажња.

Пре но што приступимо систематском проучавању веровања и ритуала који прате подизање куће у нашој традиционалној култури треба нагласити да при њиховом разматрању морамо имати на уму да су они усредсређени на две ствари:

- на место и подизање самог здања, на његову стабилност и трајност
- на срећан и берићетан, од плода до порода, живот породице која ће у њој становати.

И док је у неким ритуалима могуће та два елемента оделити, у другима су они толико испреплетени, допуњују се или имају и једно и друго значење да то није могуће. Стога ћемо их у нашем разматрању посматрати као једну целину, премда нису увек у свему везани за земљиште или простор.

Постојећи материјал, такође указује да стварање куће, тј. освећивање простора пролази кроз више фаза:

I Избор места

1. предзнаци,
2. забране,
3. проверавање

II Грађевинска жртва

1. постављање темеља
2. свечаност при подизању рогљева
3. важност првог уласка
4. важност првог унесеног предмета
5. важност првог ложења ватре
6. посвећивање прага и огњишта
7. освећивање куће

Неки од ових ритуала имају за циљ хоризонтално освећивање простора, док остали имају углавном за циљ

⁹⁸ Ibidem, с. 18

⁹⁹ Разноврсна веровања су забележена у нашој етнолошкој литератури. Сачуљена је и драгоцен грађа за Етнолошки атлас Југославије под темом 148. Међутим, та веровања и ритуали који прате грађење станишта нису систематизована нити систематски проучена.

освећивање вертикалног простора и простора станишта уопште.

С обзиром на предмет нашег интересовања највише пажње ћемо посветити оним веровањима и ритуалима који су непосредно везани за земљиште, тј. хоризонтално освећивање простора.

Али пре преласка на конкретан материјал ваља размотрити још нешто.

“Сместити се” на једном месту, организовати га, настанити - то значи извести низ чинова који претпостављају један егзистенцијални избор: избор Универзума, до кога се долази ‘стварајући га’.¹⁰⁰ Приликом насељавања, као што је већ речено, човек покушава да смести своје станиште у центар света, односно по Мичелу, тамо где се очитује дух, енергија земље. У многим легендама копљем се убија аждаја, змај или змија, пре почетка грађсња. Мичел тумачи да се тиме задржава сила духа земље, персонификована у неком од замишљених, горе наведених бића, док Елијаде сматра да убијање аждаје представља уништавање хаоса и стварање уређеног света.

Аждаја је у нас митско биће “сродно са алом и змајем па их неки писци” изједначају. Народ их замишља као “огромне крилате змије у облику гуштера или крокодила”.¹⁰¹ Змај се јавља и код нас и код других народа и као чувар скривеног блага. У тим случајевима он се “показује као строг чувар” а због својих демонских својстава потенцијално и веома опасан. Тада се може “поистоветити са змијом”.¹⁰² Змија је “склоп архетипова везан за хладну и подземну тмину ископа”.¹⁰³ Као што се види ове “немаши мешанци симболизују праисконски хаос” али и “страшне престрављујуће природне моћи”.¹⁰⁴ Дакле, сва та митска бића су симболи подземног хатичног света, али не смемо заборавити да је тај свет бременит свим зачецима.

Мичел своје тумачење заснива на геомантији “симболичкој науци наслеђеној из неолита” најразвијенијој у Кини, али познатој Келтима, Римљанима, Византинцима ... То је “одређивање утјецаја који човеку омогућују да живи у складу са својом природном околином, па према томе и с небом. ... Исказује се струјањем животних енергија, које се испод зе-

¹⁰⁰ М.Елијаде, *Свето и профано*, с. 17

¹⁰¹ *СМР*, под аждаја

¹⁰² *RS* под змај

¹⁰³ *RS* под змија

¹⁰⁴ *IETS* под митолошке звери

мље¹⁰⁵ откривају помоћу геоманцијског компаса.¹⁰⁶ Такви погледи се заснивају на схватању да је земља “живи ентитет (битност, суштина) оживљен духом”.¹⁰⁷ Практично геомантија служи за “одређивање плана градова ... смештај и положај кућа, гробница и др.”¹⁰⁸ и то тако што се усклађују токови подземних енергија са положајем небеских тела. “Геомантијом се открива како да се текуће енергије човека и земље за које постоји природни афинитет доведу у хармонију, па чак - и да се - вежбама воље и имагинације утиче на ток струјања енергије.”¹⁰⁹ Геомантија се заснива на одређивању, као што рекосмо, положаја “духа земљс” који се у свом манифестном облику замишља као аждаја, змај, змија или, у Камбоџи крокодил.

Мичелово и Елијадово тумачење, та два тумачења заправо говоре о истој ствари, јер ако се убијањем аждаје, змаја или змије зауставља ток земне енергије и она доводи у склад са надземним светом, шта је то него стварање реда!

Произилази, дакле, да се насељавање одређене територије, на неком плану, изједначава са ставарањем Света, односно, “понавља се космогонија”. Елијаде у Индији, а Мичел у Кини помињу како пре грађења куће мајстор издеље један колац и забије га у тло на месту које је означио астролог “да би добро причврстио главу змије”.¹¹⁰

Код нас је услед историјских услова било много сељња становништва, па су тако нека насеља настала релативно недавно, и остало је запамћено ко их је основао. Риста Николић је за село Кнежевац забележио следеће: “Најстарије су породице у селу Кресићи, а по старом презимену Павловићи

¹⁰⁵ Данас се све више увиђа да постоје токови подземних енергија, као и неких других енергија које егзактна наука није признавала и мање-више још не признаје. Радиестезисти који се тиме баве доказивали су њихово постојање и њихов утицај на човека. Они се тиме емпиријски баве одбацујући све магијско-религијске компоненте. Но свеједно, њихова емпиријска сазнања су признана са резервом, па се та истраживања сматрају неком врстом алтернативне науке. Али како су они временом доказали да су неке зграде подигнуте на самим токовима подземних енергија нездраве за становање (у њима људи више оболевају и умиру) постепено их прикључују, као напр. у Загребу, експлама које планирају нова насеља. Радиестезисти Boris Farkaš *Radistezija u primeni Zgb* i Osman Hasaopračić *Priručnik iz radiestezije Zgb* 1987. помињу грађевинску биологију као једну страну геобиологије. Поменимо овде популарну књигу *Rašlje života* пионира радиестезије S.Jurdane. Тим проблемом се бави и Zak la Maја у књизи *Medicina stanovanja*, која ипак, чини се, није ослобођена, и неких магијско-религијских елемената.

¹⁰⁶ RS под геомантија

¹⁰⁷ J.Michell, op.cit. 12

¹⁰⁸ RS под геомантија

¹⁰⁹ J.Michell, op.cit. 12

¹¹⁰ M. Elijade, *Sveto i profano*, с. 25

... Њихов је предак Живко први ударио колац овоме селу”.¹¹¹ Љ.Јовановић пишући о насељима Млаве на неколико места (за села В.Поповић, Рапанац и Трновче) помиње поименце људе који су “ударили колац селу” у смислу основали село, тј. први се населили. За село Кладурово је забележио: “Ту су се прво доселили стари породице Негроњи. Зато што су они први ударили колац Кладурову, како народ вели, они се не могу никад обогатити”.¹¹²

Овај запис указује на ирационалну компоненту, па можемо претпоставити да израз “ударити колац насељу” није случајан. Иако не можемо тврдити да он има у потпуности исто значење као наведени примери (из Индије и Кине), у једном дубљем, архетипском, поимању вероватно има исту основу.

---

¹¹¹ Р.Николић, *Околнина Београда*, СЕЗБ I/2 Бгд 1903. с. 1029.

¹¹² Љ.Јовановић, *Млава*, СЕЗБ I/2 Бгд. 1903. с. 418, 347, 359.

Избор места за кућу

У легендама најлазимо да је приликом бирања места тј. настањивања потребан неки одређени знак, очитовање светог - хијерофанија. "Знак који је носилац религиозног значења уноси апсолутни елеменат и ставља тачку на релативност и збрку. ¹¹³ Уколико таквог знака нема "он се изазива".¹¹⁴

У нашој традиционалној култури постоји велики број веровања и магијских радњи којима се покушава осигурати правилан избор.¹¹⁵ Можемо их поделити на следећи начин:

- предзнаци
- забране
- провера

За предзнаке и провере могли бисмо рећи да они у себи садрже идеју да се преко одређених посредника или радњи успоставља контакт са природним силама (или са светим), које помажу при избору или га потврђују. Забране, пак, унапред указују на неподесност одређеног простора за насељавање.

Предзнаци

Човек приликом настањивања тражи неки знак, нешто што би му казало које је то место где треба да подигне своје станиште. У нашој традиционалној култури он те знаке открива у самој природи, односно посредник хијерофаније су одређене животиње, ређе биљке.¹¹⁶

¹¹³ M.Elijade, *Sveto i profano*, с. 14

¹¹⁴ Ibidem

¹¹⁵ Свакако на избор места утичу и многе рационалне компоненте, тј. чврсто тло, осунчаност, близина воде, према историјским условљеностима близина или удаљеност од пута, заклоњеност од ветра итд. Но ми се овде бавимо искључиво, да их назовемо, ирационалним компонентама, односно магијско-религијским компонентама које прате настањивање и градњу.

¹¹⁶ Као основа овог дела рада послужила нам је грађа сакупљена за Етноло

Тако се сматра да је добро оно место где се живина радо скупља и где петлови певају. Такође је добро место где овце пладују или говече, марва, хоће да прилегне. Док се у грађи за Атлас за Србију само каже да је срећно место где певци певају и овце прилегну, на другим местима навлазимо и па нека објашњења. Тако се у околини Сарајева каже да је такво место берићетно. У Дарувару кажу да значи да је на том месту тврда земља и добра подлога. И у околини Огулина сматрају да је оцедит терен где благо прилегне. У Личком Петровом селу верују да “где ороз не цјева ту среће нема” а у околини Бјеловара да је “боље не градити” где петао пе пева.

У Мионици “ваља подићи кућу на мравињаку да се ‘пати’ (мпожи) народ у њој”. Слично се верује и у Рашкој.

Претежно¹¹⁷ у источној Србији се јавља да је “добра свака земља на којој има биља и животиња” (Кална) или “ако је земљиште обрасло у траву значи да ће кућа бити плодна” (Босилеград).

Ово веровање да кућу треба подићи где се у виду биљака и инсеката очитује плодност и насељеност, указује да се оно заснива на аналогiji: на том месту “има живота” што значи да ће бити живота и за будућу кућу, односно породицу. Исто схватање налазимо и у тумачењу ритуалне радње којом се избор проверава, о чему ће бити касније више речи. Такво поимање је карактеристично за “прелогичке” културе које “у видљивом свету виде поруке оностраности богова, предака и већи део њиховог знања и понашања заснива се на тумачењу тих знакова”.¹¹⁸ Из таквог схватања произилази да на местима где трава не расте не ваља подизати кућу. Запамљиво је

шки атлас Југославије /даље АТЛАС/ под темом 148. “Обичаји приликом грађења куће”. Грађа се чува у Центру за картографију Филозофског факултета у Загребу, а дупликати за Србију у Етнографском музеју у Београду. Користим ову прилику да захвалим тим установама и посебно колегицима Власти Домаћиновић и Љиљани Ђертић што су ми омогућиле да користим тај материјал.

За Србију је прегледано 335 упитника. Њима је покривена територија тзв. уже Србије, делимично Косова, док у Војводини нису завршена истраживања IV упитника у коме је тема 148.

За Босну и Херцеговину прегледано је 242 упитника, за Хрватску 313 (од тога 283 има података у вези са темом); за Црну Гору је прегледан 61 упитник; за Словенију 121 (од тога у 85 има података); за Македонију 127 (од тога у 105 има података).

Користићене су, такође, етнографске публикације као СЕЗб I и II одељење, Гласник ЕИ, Гласник ЕМ и друге, у којима налазимо на податке који се поклапају са оним сакупљеним за АТЛАС.

¹¹⁷ Спорадично се такво веровање јавља и на другим местима: Ваљево, Ђуприја, Кнић, Обреновац; у БиХ околина Теслића; у Црној Гори се верује да је добро место где је изникла воћка.

¹¹⁸ Pjer Giro, *Semiologija*, bibl. XX vek., Bgd 1975.

да на Британским острвима постоји веровање да су гола места, тј. она на којима неће да расте трава проклета, јер је ту проливена невина крв.¹¹⁹ И код нас се верује, можда из истих разлога, да не ваља подизати кућу на местима где се неко потукао или у свађи страдао.

Слично наведеној аналогiji је и схватање да кућу треба лодити на мравињаку који очигледно асоцира на мношину, тј. плодност, а исто тако “мрав је симбол марљивости и организованог живота у заједници и смотрености”.¹²⁰

У веровањима поједине животиње се често јављају као весници или посредници између божанства и човека. У овом случају посредници су петао и овца ређе говече.¹²¹

- ПЕТАО

У религијама и фолклору птице су сматране “гласницима виших сила или посредницима тајних знања”.¹²²

Петао својом поносном појавом, борбеношћу, “сексуалном жестином” као и својим специфичним гласањем, посебно особином да кукурикањем најављује нови дан “разлог је што је ова птица посебно распрострањено укључена у народне обичаје и традицију. Остала је њена повезаност са старим обичајима, а исто тако има тенденцију да акумулише нова веровања и праксу било где да су укључени”.¹²³

И у нас петао због својих разних особина има важну улогу у разним обичајима. Овде ћемо се осврнути само на нека веровања везана за певца која би нам (можда) могла расветлити зашто баш певац указује, означава добро место за кућу.

¹¹⁹ *Encyclopedia of Magic and Superstition*, First Print London 1974. под blood 81

¹²⁰ *RS* под мрав.

¹²¹ Можда, а на то би упућивали и неки одговори, ово схватање потиче из посматрања и емпиријског сазнања да неке животиње хоће и радо бораве на одређеним местима, а она су се показала погодним и за човека, док друге бирају она која су неподесна. Тако у одговорима спорадично nailазимо, више у виду савета него у виду правих забрана, да не ваља подизати кућу “где завија везан пас” (Кладањ), или “где свиње воле да рову” (Ошак), или “где мачке воле ноћу да завијају” (Босански Шамац).

Алтернативна наука сматра да одређене животиње имају инстинкт да се задржавају на одређеним местима која су се радиестезијским испитивањима показала као неподесна за човеков дужи боравак, док је код других животиња потпуно супротно. Но права, егзактна наука то још није доказала.

Међутим веровања да је место где пева петао или овце плапдују добро за градњу куће, чак и ако произлазе из неких емпиријских сазнања, потпуно су уклопљена у религијски систем, па ћемо их као таква овде и посматрати.

¹²² *Encyclopedia of Magic and Superstition*, с. 153

¹²³ *Ibidem* с. 154

Једна од веома значајних одлика петла је његово кукурикање пред зору које је у “маси народној важило као нека врста ноћног сата, помоћу кога су се људи временски оријентисали”.¹²⁴ “Свуда се у нашем народу верује да ноћу пре нешто запевају петли, не треба излазити из куће, јер до њиховог певања свуда редом тумарају зла бића (вампири, вештице, ђаволи, караконцуле, виле) која гледају да људима причине зла. Чим, пак, први петли запевају одмах зла бића ишчезну и онда је сасвим слободно изаћи из куће и путовати куд се хоће.”¹²⁵

Дакле петла својим јутарњим кукурикањем растерује демоне и ослобађа простор за људско делање на основу чега се закључује да “петла има способност да помоћу свог гласа комуницира са замшљеним светом натприродног”.¹²⁶

Но, запажено је, да петла кукуриче и ван тог карактеристичног времена које га издваја као нешто посебно. С обзиром на схватање да је петла повезан са натприродним сваком његовом оглашавању се придаје одређени значај. Ноћу у време друштвене неактивности, односно у време појачане активности натприродног (опасног и злог за човека) нерегуларно кукурикање се сматра најавом “предстојеће интервенције - тог - натприродног”¹²⁷ и то непожељне као смрт, болест, несрећа. Дневном гласању петла се, такође, приписује улога предсказивача, али та предсказивања углавном нису непожељна и доводе до мањих поремећаја у друштвеној заједници напр. долазак гостију (гласање на прагу) или промена времена. Једино се сматра лошим предзнаком ако се петла “погне на дрвљаник па кукуриче”.¹²⁸

Петла је према томе и у време ноћи и у време дана, дакле непрекидно, повезан са оностраним. Ноћу су то вампири, вештице, виле, дању је то сунце које се овде јавља као симбол надземаљског, позитивног, врховног. У време ноћи, као што рекосмо, “у недостатку друштвене активности, људски свет на извештан начин престаје постојати, полиштен је и његове просторе заузима неки други не-људски елеменат у овом случају замшљен у ликовима чудноватих злих бића мрака”.¹²⁹ Пред зору, дакле, певање петлова ослобађа простор опасних бића, простор који по његовом оглашавању по-

¹²⁴ Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗБ II/33, Бгд 1958, с. 66

¹²⁵ *Ibidem* с. 66

¹²⁶ Добрила Братић, *Певање петлова*, ГлЕИ XXXIV, Бгд 1985., с. 90

¹²⁷ *Ibidem* с. 93

¹²⁸ Тихомир Ђорђевић, *Природа...*, с. 68

¹²⁹ Добрила Братић, *Певање...*, с. 92

стаје безопасан за боравак и кретање људи.

Погледајмо која су то митска натприродна бића која се повлаче пред звуком првих петлова и где. Нека од ових бића можемо везати за подземни свет (вампири и њихове варијације¹³⁰) док су друга по народним представама надземна, крећу се површином земље (ђаво¹³¹, делимично вештица¹³²) или лете невисоко изнад ње (неке виле¹³³). То условљава да вампир делује искључиво ноћу и с даном се повлачи у подземље¹³⁴, док ови надземни демони могу бити присутни дању. Истина с доласком дана који најављује петао својим кукурицањем, они губе од своје моћи или се као виле повлаче у удаљене насељене пределе. Петао је повезан са хтонским¹³⁵, често је атрибут хтонских божанстава¹³⁶ па самим тим и вампирима, али је исто тако повезан и са надземним демонима. Петао оглашавањем дозвољава или забрањује активност и присуство демонског света, а све то потакнут сунцем простора. То се нарочито види у бајалицама кад се болест тера тамо “где петли не поју”. Такво схватање свакако произилази из тога што: “Нема те куће у нашем народу, макар и самохрана баба у њој живела, да нема једног кокота, а кокоши нека више нека маће”¹³⁷.

Дакле можемо закључити да се петао као предзнак доброг места за грађење јавља зато што он означава слободан, незаузет, непоседнут од демона, од натприродног, простор.

Међутим, веома ретко,¹³⁸ јавља се и сасвим супротно веровање. Тако је у Јадру забележено да “не ваља да се гради

¹³⁰ СМР под вампир

¹³¹ “...невидљиво се јављају и дању. Присуствују људским пословима.” СМР под ђаво с. 117

¹³² СМР под вештица; С.Зечевић, *Митска бића српских предања*, Бгд 1981. с. 137-146

¹³³ СМР под вила; С.Зечевић, *op.cit.* с.42, 44

¹³⁴ “Епифанија предака и сродних демона ограничена је и временски: они се могу јављати само ноћу, од заласка до изласка сунца. В.Чајкановић *Мит и религија у Срба, Неколике опште појаве у старој српској религији*, Бгд 1973. с. 272

¹³⁵ в. А.Милошевић-А.Цермановић, *Петао у хтонском култу код античких Грка и у српском народу*, ГЕМ XVIII, Бгд 1954. с. 106-113; “Са хтоничним божанствима обично је у вези петао”. В.Чајкановић, *Мит и религија у Срба, О врховном богу у старој српској религији*, Бгд 1973. с. 380

¹³⁶ “Због улоге психоопмна пјетао се приписује и Хермесу (Меркуру) гласнику који обилази три разине свемира, идући од пакла до неба”. *РС* под пјетао с. 503; “У народној традицији изриком се каже да је свети Сава увек носио уза се петла.” В.Чајкановић, *О врховном...*, с. 381

¹³⁷ Тихомир Ђорђевић, *Природа...* “ с. 63

¹³⁸ Такво веровање је забележено у околини Босанске Градишке и околини Кратова. АТЛАС

у дрвљанику, као и тамо где кокот пјева, јер слуги зло".¹³⁹ У неким случајевима се нерегуларно кукурикање петла тумачи као рђав омен. У тим случајевима (где се верује да је непоцесно место за градњу где певци певају) то схватање је дошло у први план. Дакле, ако се сматра да је само певање петла опасно и злослутно, такво је и место где се оно дешава.

- ОВЦА

Овца се јавља као знак, као посредник између човека и оностраног. "Неки пусте стадо оваца - бележи М.Б.Милићевић - у ограду где мисле кућу градити и оставе да овце саме нађу место здраво и за кућу добро."¹⁴⁰ Дакле, саме овце налазе место, тј. тиме што легну на одређено место, сматра се да га обележавају. У нашем народу се "сматра да је овца благословена животиња, 'која је из раја искочила' ".¹⁴¹ Из тог схватања произилази да је овца повезана са горњим позитивним силама, са Богом, зле силе јој ништа не могу.¹⁴² Као таква она је схватана као манифестни облик светога, односно она као благословена животиња бира одређено место, које тим избором постаје, односно јесте, такође, благословено па је самим тим добро за грађење куће.

Додуше, нашли смо, истина, само на два места¹⁴³ да не ваља подизати кућу "где је била кошара за овце" (Нереспница, Кучево), односно "на миљчовима, где су били торови (Зорановићи, Храстница БиХ). Ова забрана је слична оној коју налазимо у селу Петров До код Цетиња да "не ваља подизати кућу на месту где је био уљаник". Наиме и пчела је света и благословена животиња као и овца. Вероватно се сматра да кондензација и дуготрајност боравка светих животиња чини то место светим, а самим тим и опасним ако ни због чега другог оно због тога што се може оскрнавити, а

¹³⁹ Рабија Хасанбеговић, *Градска и сеоска кућа*, ГЕМ 27 (Јадар - Вуков завичај), Бгд 1964 с. 241

¹⁴⁰ М.Милићевић, *Живот Срба сељака*, СЕЗБ Ш1, Бгд 1894. с. 11

¹⁴¹ СМР под овца

¹⁴² "Врачари су немоћни пред његовом (јагњетовом) невиношћу." *IETS* под јагње с. 54;

У околини Крупња, 1987. године испричали су ми за "догађај" који се одиграо пре пар година. У некој кући у њиховом селу деца су почела да се гуше. Бдијући над децом они приметиле да у неко доба ноћи "из зида почну да излазе пици неке биљке, као лијане, и да се омотавају око дечијих врата". Уплашени они сазидају нову кућу, а ову сасвим напусте иако је још била добра за становање. У њој само држе овце "јер њима никаква зла сила, па ни ђаво, ништа не може".

¹⁴³ Односи се на грађу за АТЛАС

скрнављење повлачи за собом казну.

Петгао и овца се, дакле сматрају посредницима између човека и натприродног, они својим избором указују које је место добро за подизање куће.

Забране

Као што постоје, по народном веровању добра места за подизање куће, тако постоје и места за која народ верује да нису добра. Таква места су табуисана, забрањена. Кршење табуа, како се у већини случајева сматра, донеће кући, односно породици, несрећу. Те забране су ирационалне природе и заснивају се на магијско-религиозном поимању света.

- ГРОБ, ГРОБЉЕ

*И кад споменници нестану
Грובה биће.
И кад слике исчезну
Духови неће.*

(С. Бркић)

Једна од најраспрострањенијих забрана, тј. табуисаних места или простора за грађење куће јесте гроб, односно гробље¹⁴⁴ тј. гробнице. Табуисано је свако место где се налазе на људске кости.¹⁴⁵ Уз ту забрану веома ретко налазимо у нас нека објашњења као напр. “кућа се не подиже близу гробља због вештица и вампира” (Горњи Шеховци, Мркоњић Град, БиХ) или “не ваља кућу подизати на оном месту где је некада било гробље, јер се може (десити) да (се) духови преко ноћи појављују” (Кушево Брдо и Шипраге, Котор Варош, БиХ).

У нашем народу гроб се схвата као вечно боравиште умрлог па се тако у народном говору и назива “кућом” или “вечном кућом” у којој мртви “бораве вечни сан”.¹⁴⁶ Ако је

¹⁴⁴ Према грађи за АТЛАС та забрана је изражена у Србији, Босни и Херцеговини, Македонији, Црној Гори и Хрватској, док је у Словенији не налазимо забележену.

¹⁴⁵ “Пошто су покојници у великом народном поштовању, поштују се и њихови гробови, без обзира да ли припадају и непознатим покојницима и људима других вера и конфесија. Они се не скривају и, без велике невоље, не уклањају се и не уништавају...” СМР под гроб с.95.

¹⁴⁶ в. D.Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, bibl. “XX vek”, BIGZ, Bgd 1980 s. 129

појединачни гроб 'кућа умрлог' гробље је 'град мртвих' ¹⁴⁷ Стога је однос према појединачном гробу исти као и према гробљу. ¹⁴⁸ У народу се често може чути да је гроб 'свето место' 'светиња' ¹⁴⁹

Амбивалентан однос према умрлом поштовање - страх чини тај простор (гроба, гробља) светим и опасним. Простор гроба је свет, јер је заузет од неког ко је био сасвим обичан смртњак, али ко је прешао границу живот-смрт и тим прелазом постао опострац, дакле повезан са неким вишим силама или бићима, или чак божанством. "Овај свет и други свет ... замишљени су као засебни топографски простори раздвојени граничном зоном која поседује својства и једног и другог." ¹⁵⁰ Гроб је једна таква гранична зона, јер на том месту борави онај који је постао ван-просторни и без-временски, вечан. Али гроб је и опасан, јер душа умрлог учествује у животу живих, ¹⁵¹ а његово мешање може бити злонамерно. Занимљива је основна Канетијева идеја да претпостављена злонамерност мртвих потиче из њихове зависти живима на томе што су живи. Да се душа умрлог не би узбунила треба је поштовати и не узнемиравати. Уколико би дошло до скрнављења гроба, односно заузимања тог простора њене 'вечне куће' душа може постати гневца и наносити штету, односно светити се "узурпаторима".

Илустроваћемо то схватање следећим примером. ¹⁵² У селу Херголеши, тридесетак километара од Прибоја, пре нешто више од двадесет година у садашњем, нешто измештеном центру насеља, једна породица је подизала кућу. Приликом копања темеља наишли су на људске кости. Сви сељани

¹⁴⁷ Ibidem с.133

¹⁴⁸ v. Ibidem с. 133 i 243

¹⁴⁹ Ibidem с. 129

¹⁵⁰ Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, bibl. "XX vek" Bgd 1983. с. 123. У вези с тим Лиџ даље каже: "Фокус ритуалних радња (нпр. цркве, гробља, светишта) је управо у тој граничној зони. Метафизичке 'особе' којима се ритуална радња упућује асоцирају се с тим местима и типично се сматрају прецима, свецима или утеловљеним божанствима - бићима која су раније била обични људи који су умрли обичном смрћу, а која су сада постали бесмртни богови. Попут саме граничне зоне, и они поседују својства извучена из овог и из другог света".

Термин "гранична подручја" ми смо овде, а и у даљем излагању окарактерисли као неслободан, заузет простор.

¹⁵¹ Елијас Канети на једном месту пише: "Свугдје гдје живе људи у цијелом свијету налазимо идеју о невидљивим мртвима. Могли бисмо их назвати најстаријом идејом човјечанства. ... Они (мртви) су одувјек опседали човјека; они су за њега били од огромног значења: њихов утјецај на живе био је битан дјео тог живота." /Elijas Kaneti, *Masa i moć*, Zgb 1984. с. 33 и 217-227 нарочито 218/

¹⁵² Према сопственим теренским истраживањима.

су их саветовали да прекину градњу и подигну кућу на другом месту. Међутим, они их нису послушали и подигли су ту кућу. Имали су два сина, један им је погинуо у саобраћајној несрећи, а други се обесио. Сви у селу сматрају да је та њихова несрећа последица кршења табуа

У пракси, при градњи куће, гроб (гробље) се очитује као опасав простор. Али, као што смо видели, он подразумева и светост. Стога можемо рећи да је он двојако табуисан. С једне стране - верује се - он је "заузет" од неког ко је повезан, сједињен, с божанством па и сам садржава светост¹⁵³, а с друге стране, као бивши припадник оностраног света он га потпуно не напушта већ истовремено задржава интерес, жеље и особине тог бившег свог света са појачаном предиспозицијом ка осветољубивости уколико му се не указује дужна пажња¹⁵⁴. Заузимање оностраног његовог простора, његове "вечне куће" је не само узнемиравање његовог "вечног мира" већ и негирање његовог бившег и садашњег постојања. Потенцијалном "осветом" он се бори за свој "опстанак".

Стога се простор знаог или незнаог гроба сматра светим и опасним. Тај простор, дакле, није слободан за живе. Он припада мртвима.

- МЕЂА

Сматра се да кућу не треба подизати на међи¹⁵⁵.

Међа је ознака којом се обележава граница одређеног земљишног поседа. Као ознака могао је служити необрађени појас граничне земље, хумке земље, дрворед, јарак, ограда и веома често камен са својим културним значењем. Мада међа има практичну функцију она поседује и нека мађијско-религијска својства. У аграрном друштву земља је основа производње. Да би се посед осигурао, да се међа не би померала као објекат међе поставља се оно што је већ само по себи свето, односно табуисано као што је гроб, животињске кости, камен са урезаним симболом крста, дрвеће (посебно воћке) са симболима вере. Сматрало се да би премешањем наукао на себе гнев натприродних сила које бораве у тим објек-

¹⁵³ В. Чајкановић говорећи о азилу помиње да није било умира "ако неко убије човека који је побегао и легао на гроб тражећи заштиту од мртвога". Он даље закључује да се умрли "из гроба јавља .. овде као божанство - заштитиник .." / В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Два старинска случаја асилије*, с. 75/

¹⁵⁴ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Доњи свет код старих*, с. 88

¹⁵⁵ У грађи за АТЛАС ову забрану налазимо само на једном месту (Ивањица), али сматрамо да је она веома распрострањена, јер се у многим случајевима подразумева.

тима. Такво схватање се временом проширило на међе уопште¹⁵⁶. Тако је међа “постала и објекат табуа”¹⁵⁷. “На међашном простору се не сједи. Ту се не спава. Без потребе ту се не ваља ни задржавати уопште.”¹⁵⁸

Стога је сасвим јасно да на простору међе не треба подизати кућу.

- ЦРКВА

Кућу не ваља подизати на месту цркве, црквина, манастира, цамија, вакуфа односно ваканског земљишта тј. тамо где јесте или где је била богомоља.¹⁵⁹

Храм¹⁶⁰ “је божје боравиште на земљи, збиљске присутности. Стога је сваки храм ... у средишту свијета”¹⁶¹. Он је “*imago mundi*; микрокозам, духовно срдиште света”¹⁶². Црква се налази у простору потпуно другачијем од људских агломерација које је окружују. У унутрашњости тога омеђеног простора трансцендиран је профани свет ... Свака врста светог простора подразумева неку хијерофанију, излив светога, чиме се извесна територија одваја из космичке средине која је окружује, чинећи је квалитативно различитом.”¹⁶³ Архитектура храма је “слика човјекове предопће о божанском”¹⁶⁴. Сваки део простора унутар храма је одређен и нешто представља.¹⁶⁵

Нас овде мање занима храм и његова сложена симболика, већ нас занима простор на коме се храм налази. Место храма је место где се сматра да верници најлакше и најтежње успостављају везу са својим божанством, а то је у нас небески добронамерни Бог, јер то је његово обитавалиште на земљи, ту је оно кондензовано духовно присутно. Тај се простор због “збиљске присутности” божанства сматра заштићеним од свих зала, нестварних (ђавола, демона) и стварних. У време великих невоља личних или општих као што су епи-

¹⁵⁶ В. Душан Бандић, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, с. 296-298

¹⁵⁷ *Ibidem* с. 297

¹⁵⁸ Мирко Барјактаревећ, *О земљишним међама у Срба*, пос. изд. ВИ САНУ књ. 4, Бгд 1952. с. 65

¹⁵⁹ Према подацима из АТЛАСА такво схватање налазимо у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, а нарочито је изражено у Македонији.

¹⁶⁰ Пошто се ова забрана односи и на цркву и на цамију, дакле богомоље различитих вероисповести, определили смо се за неутрални термин “храм”.

¹⁶¹ *RS* под храм, с. 195

¹⁶² *IETS* под храм

¹⁶³ M. Eljadj, *Sveto i profano*, с. 13

¹⁶⁴ *RS* под храм

¹⁶⁵ В. Е. Лић, *Kultura i komunikacija*, с. 128, 131

демије и ратови људи ту траже, и верују да ће наћи, помоћ и заштиту.¹⁶⁶ Том свеићу обухваћен је храм, али и земљиште на коме се храм налази. И када се храм сруши у свести људи простор на коме се он налазио и даље остаје свет. Зато се често дешава да се нове цркве најрађе подижу на местима старих, као да црквом једном освећено земљиште и не може служити ничем другом него богомољи.

Из свега реченог произилази да се тај простор сматра заузетим од божанства, а самим тим он је не-слободан за људе. Свако насељавање на њему би се схватало као повређивање божанске територије, или једноставо као скрнављење.

Нешто ређе се верује да су забрањена места за градњу куће раскршће, гумно, дрвљаник и “вилино коло”.¹⁶⁷

- РАСКРШЋЕ

Раскршће са својим укрштањем путева подразумева центар, тј. центар из кога произилази оријентација на четири стране света. То је стога и “место спифанија”¹⁶⁸. На раскршћу се подижу крстови, капелице и сл. У пашој традиционалној култури се на раскршћу тражи кум за дете за које се плаше да може умрети, кум који је спифанија тј. божански заштитник. На њима тешки болесници траже опроштај да би лакше издахнули. Али раскршће је и “место јединства супротности”.¹⁶⁹ Место је избора и страха пред непознатим. У нас, као и у других народа, на раскршћу се ослобађа “отпадних, негативних и опасних снага”,¹⁷⁰ “на њима се остављају чини, скида се сугреб ... лече се болесници ‘од намета’, остављају крпе од одела болесника и новац”¹⁷¹ да би на пролазника који их нагази прешла болест. Верује се да су поћу стецишта злопамерних митских бића, (вампира, венгица и сл.) нарочито у време Некрштених дана када је активност демона појачана.

¹⁶⁶ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Два старинска случаја асимије*, с. 71, 74

¹⁶⁷ Према грађи за АТЛАС: раскршће као табуисано место за градњу у Србији налазимо на 7 пунктова, у Босни и Херцеговини на 2, у Црној Гори на 2, док се у другим републикама не помиње. Гумно као табуисано место за градњу налазимо у Србији на 4 пункта, у Босни и Херцеговини на 3 и у Хрватској на 2, док се у осталим републикама не помиње. Дрвљаник као табуисано место за градњу налазимо у Србији само на једном месту. Исто је и са “вилиним колом”.

¹⁶⁸ *RS* под раскршће

¹⁶⁹ *IETS* под раскршће

¹⁷⁰ *RS* под раскршће

¹⁷¹ *СМР* под раскршће

Раскршће се, дакле, сматра стециштем натприродних сила (добрих и лоших), па је као такво према народном схватању неподесно за подизање станишта.

- ГУМНО

Гумно¹⁷² је место где се врше жито “одваја ваљано од отпадака”¹⁷³. Стожер који се налази у средини гумна, круга, представља *axis mundi*, место спајања три нивоа - средиште, па по свом космолошком значењу има сличности са раскршћем. На њему се завршава један процес, завршава се пут жита и припрема се за нешто чему се, такође придаје вредност светиње - хлеб. “Свето је место”¹⁷⁴. На то указује и обичај с “божјом брадом”. “Божја брада” је последња руковет жита која се везује првеним концем и украшава цвећем. Чува се често у домаћиновој кући или амбару, а зрнелве се меша са зрном за сетву. У нас су “негде ‘божјом брадом’ китили стожер на гумну, понекад тек по завршеној вршидби”¹⁷⁵. Фрезер сматра да је основна идеја тог обичаја “да је дух жита - старац биља истеран из жита које је последње пожњевено или последње овршено и да он живи у амбару за време зиме. О сетви он иде у поља где поново дела као сила која оживљава житно семе.”¹⁷⁶ И у нас се, очигледно је, верује да у последњој руковети жита, “божјој бради” борава дух жита па се она посебно и чува. “Како се верује да и духови предака имају утицај на род жита, Гаспарини то веровање и последњи сноп доводи у везу, па би према томе ‘божја брада’ уједно представљала и духове предака.”¹⁷⁷

¹⁷² Миленко Филиповић разматрајући значење речи гумно долази до закључка да она не означава само простор на коме се врше жито, већ јој је значење шире тј. то је равна, округао или правоугаони простор на коме се обављају одређени занатски послови, већином се “ради о технолошким процесима у вези са прерадом земље” (с. 22). Он даље закључује да се давно и простор на коме се таљењем добијао или прерађивао бакар називао гумном и да отуда потиче синтагма бакарно или мједено гумно.

По како су у прошлости сви значајнији технолошки процеси “приписивани помоћи демона, нечистих сила” (29) и сл. можемо закључити да је гумно уопште схватано као место на коме дејствују натприродне силе./ М. Филиповић, *Bakarno ili mjedeno gumno*, “Etnološki pregled” I, Bgd 1959. с. 19-33/

Међутим, сматрамо да се забрана о којој овде говоримо односи преваходно на “житно гумно”, па ћемо је тако и разматрати.

¹⁷³ *IETS* под гумно

¹⁷⁴ *Ibidem*

¹⁷⁵ *СМР* под божја брада

¹⁷⁶ Ц.Ц.Фрезер, “Златна грана”, Бгд 1937. с. 534-535

¹⁷⁷ *СМР* под божја брада, Шпиро Кулишић, *Из старе српске религије*, Бгд 1970. с. 48-52

Из свега реченог се види да гумно, простор на коме се завршава један важап процес за људски опстанак, сматра светим и непосредно се, што је и очигледно из његовог кићења последњим споном, повезује са природним силама и то оним које на указују им пажњу делају на добробит људи.

Међутим, по народном веровању гумно је и место на коме ноћу бораве демони, виле, а то је и једно од зборишта вештица.¹⁷⁸ У нас се верује да се вештице¹⁷⁹ ноћу на одређене дане (1. март, Бадње вече, јесења равнодневица и др.) искупе на раскрсници и онда заједно одлазе, или се директно састају на одређеним местима. Зборују на пометном¹⁸⁰, односно пометеом или мједеном гумну¹⁸¹ или под неким орахом¹⁸² ређе крушком. На тим скуповима оне “би се веселилс, играле коло”¹⁸³ и добијале задатке ... коме ће нашкодити”.¹⁸⁴ Ко би напишао на њих грдно би настрадао. Због тога се гумно сматра и опасним местом па је непогодно за подизање станишта.

- ДРВЉАНИК

Дрвљаник је место где стоји дрво спремно за ложење. С једне стране, рационалне, то је обична гомила дрвета донесеног из шуме, међутим, с друге стране за то место везују се неке религијске представе везане за дрвеће уопште.

Познато је да је у нас култ дрвећа и биља био веома развијен у прехришћанству. “Култ дрвета и биљака једини је од старих култова којима се црква, нарочито наша православна, брзо и безусловно измирила, тако да он данас у њој

¹⁷⁸ в. Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, под вјештица; Тихомир Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, СЕЗБ Ц/30, Бгд 1953.; Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања*, Бгд 1981. с. 137-14; *СМР* под вештица

¹⁷⁹ С. Зечевић вештице сврстава у категорију “људи демонских особина”. Оп. cit. с. 135

¹⁸⁰ М. Филиповић сматра да пометно гумно значи напуштено гумно

¹⁸¹ в. напомену 81

¹⁸² У грађи за АТЛАС забележено је на два места (околина Бора и Тузле) да не ваља подизати кућу на месту ораха, односно где су орахове жиле.

Орах је ретко родно дрво коме се поред лековитог и заштитног приписује и негативно својство: “не ваља под њим заспати нити ваља да његова сенка пада на кућу”. У вези је са доњим светом и демонима доњег света. “У разним нашим крајевима верује се да је орах “дрво вештица и злих духова”, ‘халовито’ и несрећно дрво” / В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић, Бгд 1985. с. 184-186 и 286-287; цит. с. 186/

¹⁸³ Вештице воде игру “излазе у ноћно доба ... па онда замећу кола од милине на раскрсницама и гувнима ...” Вид Вулетић Вукасовић, *Вјештице у јужнијех Славена*, “Караџић” 3 за октобар, Алексинац 1901, с. 186

¹⁸⁴ С. Зечевић, *Митска бића ...*, с. 142

има нарочито своје место и своју симболику” констатује Чајкановић.¹⁸⁵ Верује се да дрвеће и кад се посече задржава, бар донекле, своје свете или демонске особине. Стога дрвљаник постаје увеколико култно место. “На дрвљаницима се обавља обред братимљења, баје се болесницима, узима се иверје за бајање, кулају болесници - али и - просипа затечена вода после издисаја самртника и вода у којој се окупао мртвац.”¹⁸⁶ Дрвљаник је повезан и са култом зеленила, односно чини се да постоји представа да у њему може боравити или је са њим у вези демон растиња. На то указују неке ритуалне радње које се врше на месту дрвљаника и то у време зимског периода. Чајкановић истиче да се “један исти старински обичај или култна легенда, или веровање које је првобитно било везано за само једно старинско божанство, може преликом доцнијег асимиловања старе вере новој распоредити на неколико разних празника и везати за разне хришћанске свеце ...”¹⁸⁷ Он даље повезује зимске свеце са божанством мртвих. Као што знамо Бадњак је повезан са култом мртвих, али је уједно и демон растиња коме се приноси жртва биљних плодова.¹⁸⁸ Дани култних радњи код дрвљаника падају у зимском периоду око Божића. Тако се уочи св. Андреје (13 XII) однесе на дрвљаник кувано кукурузно корење као жртва медведу.¹⁸⁹ “На Бадње вече ту се остави секира и на њу стави парче шећера, да не би волови у јарму гулили врат.”¹⁹⁰ Али нарочито је занимљиво да се на Игњатов дан (2. I) или другачије зва-

¹⁸⁵ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Култ дрвета и биљака код старих Срба*, с.3

¹⁸⁶ *СМР* под дрвљаник

¹⁸⁷ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, О врховним боговима у старој српској религији*, с. 327-328

¹⁸⁸ Божићни и новогодишњи обичаји “који су по народном старом календару означавали почетак новог годишњег периода и новог аграрно-производног циклуса” прожети су мађијским радњама којима се настоји обезбедити добра летина и уопште сваки напредак.

¹⁸⁹ Медвед је повезан са шумом па је природно да му се приносе жртве на месту где је шума симболично пренесена. И ношење ових понуда “објашњава се као жртва прецима који се јављају у животињском облику”. (*СМР* под мечкип дан) Верује се да “духови предака имају утицаја на род жита”. Медвед, између осталог, симболише “ускрснуће (будући да се из пећине зимског сна помаља у пролеће са новорођеним младунчетом); нов живот, па отуда иницијација и његова повезаност са обредима прелаза”. (*ДЕТС* под медвед) Произилазило би, дакле, да у основи, култне радње на св. Андреју имају за циљ поспешивање обнављања природе.

¹⁹⁰ *СМР* под дрвљаник

И обичај остављања секире, тог “атрибута и фетиша нашег старинског врховног бога” (В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, с. 376) на Бадње вече има сличан циљ као онај св. Андреју. Секира је оруђе помоћу кога се сече дрво. Стављањем понуда на њу очигледно се желе умилостивити демони дрвећа и поспешити обнављање. Објашњење које култну радњу прати указује на жељу обнављања уопште, нарочито у производно аграрном смислу.

ни Кокошији Божић, на Косову, посећује дрвљаник и са њега узима гранчица и њом се честита домаћини.¹⁹¹

Но, код нас се задржало још једно древно веровање да “дрвета и биљке могу бити - мада то нису увек - сеновите, тј. оне припадају каквој души ... или каквом добром или злом демону ... или дивовима, који су уствари најстарије форме паганских богова, или најзад божанствима”.¹⁹² Сеновито дрвеће је табуисано¹⁹³ не сме се посећи ни оштетити. Кршење табуа доноси прекршиоцу несрећу па и смрт. Осветиће се дух дрвета.¹⁹⁴ Уколико се неко боји да је посекао сеновито дрво, треба на његовом пању да одсече главу кокоши, па му се неће ништа десити.¹⁹⁵ “Увек постоји могућност да је дрвеће на дрвљанику било ‘сеновито’ или ‘демонско’ па се зле силе и даље скупљају око њега као и док је дрво расло у шуми, јер задржава ‘демонска’ својства и кад је посечено.”¹⁹⁶ Стога се дрвљаник избегава ноћу.

Очигледно да су раскрсница, гумно и дрвљаник била култна места прехришћанског периода. То су простори на којима се претпоставља присуство натприродних сила или бића. Она могу бити добронамерна за људе, али и злонамерна. Њихово добропамерно деловање везано је за дан, а злонамерно за ноћ. Тако су ти простори истовремено “свети”, али и “нечисти” и опасни, па је јасно да се сматрају неподесним за подизање куће.

- “ВИЛИНО КОЛО”

Табуисан простор за подизање станишта је и место које се назива “вилино коло”. “Машта сујеверног света вилино коло препознаје по томе што на кружном трагу њихове игре трава расте проређено или бујније.”¹⁹⁷ Виле су митска бића, замисљена као лепе девојке са дугом шлавом или русом косом. Њихов лик има недостатке, јер уместо стопала

¹⁹¹ СМР под св. Игњат; и под дрвљаник

¹⁹² В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Култ дрвета и биљака код старих Срба*, с. 6

¹⁹³ в. D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, с. 244-245

¹⁹⁴ Д. Бандић констатира следеће: “Ако га посматрамо у целини, уочићемо да је однос народа према дрвећу подвојен: натприродна бића која насељавају дрвеће потенцијално су и добра и зла и корисна и штетна”. (*Tabu...*, с. 245)

¹⁹⁵ В. Чајкановић, *op. cit.* с. 13

¹⁹⁶ D. Bandić, *Tabu...*, с. 251

¹⁹⁷ С. Зечевић, *Митска бића српских предања*, Бгд 1981. 39-49, цит. с. 46; Т. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI, СЕЗБ III/30, Бгд 1953; Вук Караџић, *Српски рјечник*, под вила; СМР под вила

имају копита или папке и имају недријатан задах. Верује се да бораве далеко од људи у планинама, око вода или у облацима. Правичне су, проричу судбину и добре су видарице. Ни су бесмртне. Међутим, веома су сујетне на свој изглед, своју песму и игру¹⁹⁸ и осветољубиве су ако их неко увреди нагазивши на њихово коло или вечеру, открије њихове недостатке и слично. Такву особу би кажњавале одузимањем вида, слуха, парализом удова, па и смрћу.

Сасвим је, стога, разумљиво да су простори названи "вилино коло" сматрани веома опасним, чак и да се па њих нагази, а камоли да се на њима гради кућа.

- ДРВО

Сматра се да није добро подићи кућу на месту великог дрвета или пању великог дрвета; нарочито није добро подићи кућу на месту исеченог воћа, посебно шљиве; затим, није добро градити на месту громоболног дрвета (дрвета у које је ударио гром) или дрвета које се осушило.¹⁹⁹

"Дрво је манифестација у целини; синтеза неба и земље и воде; динамичан живот насупрот статичном животу камена. Како *imago mundi*, тако и *axis mundi*, 'дрво у среди' које спаја три света и омогућује општеће међу њима, а уз то даје приступ соларној моћи; средиште је света ... Укорењено у дубини земље, средишту света и у додиру с водама, дрво расте у свет времена ... а гране му досежу до небеса и вечности, такође симболизирајући диференцијацију и равни манифестације."²⁰⁰

Већ смо раније говорили о доста израженом култу дрвећа у нас. "Још код старих Словена поједино дрвеће везивано је (на вишем ступњу религијских схватања) за одређена божанства: замшљало се као њихов стан или њихова својина, служило је као њихово светилиште итд."²⁰¹ Трагове тога обожавања "светог" дрвета налазимо у култу записа. Запис је обично неко велико разгранато дрво које се у литијама обилази, приносе му се жртве и читају молитве. На кору записа урезује се крст или прикуцава икона. Чајкановић га изједначава са храмом, наводећи да исту улогу има зелена шљива или крушка под којом се у источној Србији о Ускрсу

¹⁹⁸ "Њихово главно занимање и јесте играње у колу". В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Свекрва на тавану*, с. 174

¹⁹⁹ У грађи за АТЛАС таква веровања налазимо у Србији, Црној Гори, Хрватској и нарочито изражена у Босни и Херцеговини

²⁰⁰ *IETS* под дрво

²⁰¹ D. Bandić, *Tabu...*, с. 247

причећивало.²⁰² “Запис је табуиран и неприкосновен”, не сме се оштећивати, на њега се пењати, нити се сме сећи. Уколико се осуши мора се оставити да стоји, тј. дрво од њега се не сме употребљавати. Дакле, не само да је такво дрво свето и да би се његовим сечењем могао изазвати гнев божанства које је заштитник имања или атара од олује, града или грома, већ би заузимање простора на коме такво дрво стоји, као и у случају цркве, храма, било опасно и представљало скрпављење.

По, чини нам се да ту постоји још нешто. На то указује забрана на коју најчешће наилазимо, а то је да се кућа не подиже па месту исечених воћака, нарочито не на месту исечене шљиве. Понегде сматрају да се калем може исећи али се пањ не сме vadити (Кос. Митровица). Можемо претпоставити да је у основи те забране схватање да би се прекид родности до кога долази сечењем воћке могао пренети на нову кућу и на тај начин би се пресекао напредак чељади и куће у целини. Такво схватање потврђује и веровање да је несретно место на коме се дрво осушило.

Громоболно дрво, као ни простор на коме се оно налази су обележени негативном силом (може се сматрати гневом небеског божанства) па стога то место није подесно за подизање станишта.

Дакле, простор на коме је одређено дрвеће се, такође, сматра неподесним за подизање нове куће, мада разлози ових забрана, по нашем мишљењу, нису једнообразни.

- МЕСТО СТАРЕ КУЋЕ

Посебно питање би представљао однос старе и нове куће, односно да ли се нова кућа сме, треба, или само у одређеним случајевима може градити на месту старе куће. Код нашег народа томе се посвећује посебна пажња, и постоје већ ома одређени ставови према том питању. Могли бисмо их поделити на три основна схватања : прво: кућу никако не ваља подизати на темељима старе куће; друго: нова кућа се условно може подићи па месту старе; и треће супротно првом - добро је кућу подизати на месту старе куће.

Најраспрострањеније је прво веровање тј. да кућу никако не ваља подизати на темељима старе куће. Тај простор готово да је табуисан. Нову кућу, у зависности од краја, поди-

²⁰² В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Култ дрвета и биљака код старих Срба*, с. 7; в. В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, с. 317

жу изнад или испред старе.²⁰³ Или нову кућу померају “на јужну страну као према сунцу” (Јасеница, Неготин), или се подиже “на истоку од осталих грађевина” (Радаковци, Косјерић), односно подиже се “источно од старе” (Злокуса, Ужиде). Такође се пази да окарница нове куће не буде па истом месту где је био стрехокап старе куће.²⁰⁴ То чине ради напретка.

У кући се живи, а живот собом носи и лепо и ружно. У кући се дешавају лепе ствари: венчања, рађање деце, весеље и обиље. Али у њој се може и боловати и умирати, у њој може владати оскудица или неслога чељади. Све се то може дешавати у једној истој кући само у разним периодима.

Са новом кућом, на неки начин, почиње нов живот, односно нова етапа. Померањем са старих темеља жели се постићи да све оно што је било, или се догодило лоше у старој кући и остане на истом месту, месту старе куће. Измештањем пове куће, тј. њеним постављањем изнад или испред старе жели се мађијским путем осигурати да она буде срећнија и напреднија од претходне.

Овде морамо напоменути још нешто. У пракси померање куће не мора да значи да она мора бити подигнута на потпуно новом терену и да не сме њена нова површина нигде да се поклапа са површином старе куће. Померање може бити симболично, односно темељи се не смеју поклапати, а габарит може бити умерен само десетак сантиметара. Да је важно макар симболично померање видимо у следећем веровању “ако не можеш променити место куће, промени огњиште” (Тузи, Ц.Гора), или “ако се зида на истом месту копа се дубљи темељ” (Вруток, Македонија).

Знатно ређе нова кућа се под одређеним условима може подићи на месту старе. Ту могућност условљава какав је био живот у старој кући. Уколико је живот у старој кући био срећан, уколико је у њој владала слога и здравље, онда се може подићи нова кућа на том месту. Међутим, не подиже се на месту старе ако је у њој породица изумрла, “пе на пустињском имању”. (Србија) Затим, ако се у њој умирало од болештина (свуда), ако су у њој умирала деца (ЦГ), родило се са-

²⁰³ Према грађи за АТЛАС

²⁰⁴ Претпоставимо да место окарнице чини у неку руку граничну линију куће. Наиме, кров представља вертикалну граничну раван. Он по правилу обухвата већи простор од саме куће, тј. њених темеља и његово простирање у ствари је прави простор који кућа захвата. Преко окарница се слива вода са целе површине крова па тако где вода пада то представља обухватни простор саме куће.

като дете или копиле (БиХ), рађале се девојке (ЦГ), десила се несрећа, неко померио памету (Макед.), или ако је стара изгорела (ЦГ, Х, Сл). Сматрају да ако је стару кућу задесила несрећа “земљиште је несрећно и такво ће остати”. Једном речју нова кућа се само условно може подићи на месту старе. Верују да би се несрећа која је задесила стару могла пренети и на пову кућу уколико би она била подигнута на истом месту, па зато то место избегавају.

Веома ретко²⁰⁵ наилазимо па схватање да је срећно зидати где је раније била кућа, тј. где су и пре људи живели. Такав став се заснива на уверењу да је терен где је била кућа већ “искушан и благословен”.

Дакле, избор места за нову кућу се врши у зависности не само од погодног места, које посредно означава нека спољна натприродна сила, већ и у зависности од претходног реалног живљења.

Из свега досада реченог види се да све ове забране, углавном, немају рационалне основе. Оне почивају па схватању да поред видљивог света који насељава простор постоји и опострани свет, опострапа сила или силе, само понекад видљиве у својим манифестним облицима. Сматрају се надмоћнијим од човека и могу утицати на ток човековог живота. С обзиром да се верује да су оне амбивалентне, односно могу бити добропамерне, али и злонамерне, човек избегава простор на коме претпоставља да оне стално или повремено “битишу”. Тај простор је на неки начин “заузет”; припада натприродним силама, и самим тим не може бити простор људског станишта. Он се може сматрати светим, али се увек сматра опасним због двоврсне природе натприродног, па се стога избегава.

Етнолошка грађа намеће (показује) и веома одређено поимање простора и времена. Топографија је конкретна, а бића која се за њу везују долазе и са једне друге, имагинарне, топографије. Тако су силе које табуирају простор и временске својим присуством у конкретном времену, али су оне истодобно и ванвременске и ванпросторне, вечне и свеприсутне.

Провера избора

Избору места за градњу нове куће поклања се велика пажња: траже се, уочавају се, знаци који указују на повољ-

²⁰⁵ Према грађи за АТЛАС: у Србији само у 5 одговора (Пожаревац, Пирот, Урошевац) је забележено да се нова кућа може подићи на месту старе. Да је пожељно нову кућу подићи на месту старе налазимо у Босни и Херцеговини, Хрватској и Словенији.

ност одређеног места, а с друге стране се избегавају одређени простори за које се сматра да би самим оним што представљају могли негативно утицати на будућу кућу, тј. њену чељад. На основу тога, као и рационалних елемената, изврши се избор места за нову кућу. Али као да то још увек није довољно да осигура добробит нове куће. Наиме, постоји читав низ начина којима се, помоћу ритуалних радњи и поступака, проверава ваљаност избора.

- ПРОВЕРА АНАЛОГИЈОМ

Провера ваљаности избора врши се тако да се на одабраном месту остави нешто преко ноћи. Присуство неког живог створа, бубице или мрава, при јутарњем прегледу, означава постојање живота на том месту, па аналогично, и живота будућих насељеника, односно потврђује да је избор правиљан.

На одабрано место²⁰⁶ за будућу кућу најчешће се стави суд, чаша, с водом, а понегде чаша с ракијом и вином. Негде се чаша с течностима поклопи дашчицом.²⁰⁷ Уз суд с водом, понегде, оставе и хлеб.²⁰⁸ То се остави преко ноћи, па ако ујутру испод чаше или хлеба нађу шта живо, место је погодно. Или "на месту будуће куће се оставе две чаше с водом и запале две свеће".²⁰⁹ Понегде оставе зрнасту храну да пре-ноћи,²¹⁰ а другде чашу ракије, хлеб и со.²¹¹

У Чубри код Неготина "остави се камен преко ноћи, па ако се сутрадан нађе испод њега неколико буба онда је земљинте добро за кућу". У Доњем Црпљеви, Коцељево, "преко ноћи оставе четири камена на четири угла где ће бити кућа. Ако ујутру на каменовима нађу било шта живо место је добро".²¹²

На изабрано место се оставља и даска,²¹³ лопата²¹⁴ или лошар²¹⁵, а принцип је исти, присуство неке бубице потврђује ваљаност места.²¹⁶

²⁰⁶ Према АТЛАСУ овакав начин провере распрострањен је у Србији, на тај начин се најчешће врши провера у БиХ. Таква провера јавља се и у Црној Гори и Хрватској, а можда и у Македонији (подаци су нејасно, непрецизно бележени)

²⁰⁷ Крупањ, Ваљево

²⁰⁸ Шабац, Обреновац, Лозница, Осечина

²⁰⁹ околина Коцељево

²¹⁰ околина Бујановца, Подујева и Враца

²¹¹ околина Краљева

²¹² исто и у Подујеву; в. М.Б.Милићевић, *Живот Срба сељака*, Гл. Срп.уч.друш. књ. V, св. XII с. 201; исти наводи за Мачву и Шумадију

²¹³ Б.Ваишта, Обреновац

Очитљедно је да се овај поступак, ова врста провере, заснива на истим схватањима као код предзнака, односно, можемо закључити да се на изабраном месту за будућу кућу поставља нешто од пића, хране или неки предмет да би се проверило да ли на том месту има живота. Присуство неког живог створа на постављеним стварима, аналогном се тумачи да ће бити живота у новој кући, односно породици.

- ПРОВЕРА ДА ЛИ ЈЕ МЕСТО СЛОБОДНО

Занимљиво је да се приликом провере да ли је место слободно²¹⁷ користе готово исте магијско-ритуалне радње, као у претходном случају, али се оне другачије тумаче. Наиме, њима се покушава установити да ли је земљиште слободно, односно незаузето од природних бића. Тиме је овај поступак сродан, по схватањима света, са оним који налазимо у забранама.

На изабрано место остави се суд, чаша, с водом или вином.²¹⁸ Ако се ујутру нађе недирнута место се сматра добрим.

Неки “одреде канапом место где треба да се зида кућа; на четири ношка ставе по зрно кукуруза да преноћи и ако не фали ни једно зрно онда се ту зида кућа, а ако фали које зрно ту има вештица”.²¹⁹ Или “оставе да преноћи хлеб, чаша вина и мало соли; ако се ујутро нађе шта начето, место није добро”.²²⁰

Дакле, као и у претходно наведеном облику провере, на изабрано место се ставља нешто од хране или пића. Разли-

²¹⁴ Лозница

²¹⁵ Обреновац

²¹⁶ Занимљиво је да се у БиХ, где се најчешће на овај начин проверава ваљаност избора за нову кућу, по правилу, на изабраном месту оставља преко ноћи камен или даска а не храна.

У Херцеговини код Прибоја ми је учитељица, пореклом из козарачког краја, испричала како је њен отац хтео да сазида нову кућу. Постављао је даску на три различита места. Нигде није наишао ни на шта живо испод даске. Како није имао више земљишта, он је ипак сазидао на своме кућу. То је било уочи рата. Од бројне породице само је она преживела и одрасла по домовима. Потпуно је убеђена да постоји повезаност између та два догађаја.

²¹⁷ Према АТЛАСУ ова врста провере је заступљена подједнако као и претходна у Србији, знатно мање у БиХ, док у Црној Гори превлађује. Забележена је и у Македонији.

²¹⁸ Раде и овако: Негде на средини изабраног места укуцају штап па о њега обесе мале незапушене боце вина и ракије и оставе да преноће. Ако су ујутро једнако пуне, место је батли. в. С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ XVII, СЕЗБ IV/10, Бгд 1911. с. 51 и 52

²¹⁹ Горња Трешњица, Љубовица

²²⁰ Доњи Добрић, Лозница

ка је у томе што се, сасвим разумљиво, не ставља ни даска ни камен. Циљ поступка је да се установи да ли је место погодно, а погодно је уколико је слободно, незаузето од природних бића, која би могла бити, а по правилу и јесу, пенаклоњена човеку. "Доказ" да је простор слободан је недирнута храна, која је преко ноћи остављена на изабраном месту. Нестанак или начетост хране, сматра се да указује на непожељно присуство натприродних бића, која би, као што су оштетила храну "јела" сав берићет будуће куће.

Чини се да се са истом намером обавља и следеће: "Поспе се место брашном, ако има трага - не ваља"²²¹ или "баца се пепео, па ако се пронађе неки отисак поге ујутру, не подиже се кућа"²²²; или у нешто измењеном облику: На изабрано место се "остави пепео, па која прна домаћа животиња нагази она се коље као курбан и обично се каже: 'ударило међу греде и ту остало мртво!'"²²³

Премда се ово односи на конкретне трагове, ти трагови ипак као да показују да је изабрано место већ заузето, односно указују на присутност нечег непожељног. То нам унеколико сугеришу ове, истина доста нејасне, речи трећег примера: том присутном непожељном се приноси жртва, а оно ће се разбити, односно нестати.

Код Чачка и Гуче налазимо на варијацију, унеколико различиту, готово опречну, у тумачењу: "Земљиште за кућу се искушава тако што се на одређено место оставља чаша вина или ракије. Ако је отпуњена изјутра ту ваља градити кућу, јер је срећа наздравила месту. Ако је чаша прстурена или нетакнута бира се ново место." У овом случају присутни оностранни свет допуњен је персонификацијом среће. "Срећа" ће показати своје присуство отпијањем понуђеног пића и на тај начин, како се верује, потврдити правилност избора. Насупрот томе нетакнута чаша указује на одсуство среће, претурена на присуство снаклоњених, злих натприродних бића.

- ПРОВЕРА СНОМ ИЛИ ГЛАСОМ

Изабрано место се проверава и помоћу сна.²²⁴ "Ако човек преслава на земљи коју је одредио за кућу и ако усни нешто добро"²²⁵ место је добро одабрано.

²²¹ Девићи

²²² Владичин Хан; у Македонији (Делчево) исто "посли место пепелом, па ако ујутру нађу човечији или псећи траг, кућу не граде".

²²³ Трговиште

²²⁴ Овај начин провере према АТЛАСУ налазимо у Србији (Димитровград, Бабушница, Босилеград, Трговиште) и у Босни (Горњи Вакуф). У осталим крајевима није забележено.

²²⁵ Врање

Од давнина човек се занима за снове и приписује им одређено значење. Сматрало се да могу бити предсказивачи. Веровало се да у одређеним приликама само божанство комуницира са појединцем преко снова. У једној египатској књизи мудрости се каже “Бог је створио снове да би људима указао пут кад не могу видети будућност”.²²⁶

Овде налазимо тај древни пут. Човек придајући велику важност избору места за своју кућу покушава да успостави непосредну комуникацију са божанством (вишом силом) надајући се да ће му оно помоћи. Он спава на одређеном месту, што у ствари представља поруку - шта се пита - с наодом да ће му виша сила преко сна дати право упутство, одговор.

Поменули бисмо овде још један вид провере: “Пре сунца се изађе па одређено место за градњу. Изује се, скине се капа и седне и слуша. Ако се прво чује да неко пева ту се поставља кућа. Ако се чује свађа или кукњава не поставља се, већ се следећи дан испитује друго место”.²²⁷

Ова два начина провере су унеколико слична: сан и први глас који се чује, сматрају се знаком, поруком, више силе. Очекивани знак у облику сна или првог гласа добија будући домаћин куће на самом одабраном земљишту.

- ПРОВЕРА ПРЕКО ВРАЧАРЕ, ПОСРЕДНИКА

Негде ваљаност избора проверавају на следећи начин:²²⁸ “Узме се грудва земље и однесе врачари да види да ли је место добро”²²⁹ или налазимо да се “ишло раније врачари, а неко и данас иде, и носи земљу (више бусенчића) да испита да ли је срећна”,²³⁰ или се “однесе грумен врачари, па ако она каже да виле не бране, гради се”²³¹ или “бацају се мађије - то ради врачара - и она каже да ли је место добро или не”.²³²

У Босни се понегде исто носи земља “ономе ко зна врачати”, али најчешће “пре него што ће се подићи кућа оде се код хоце да он клања истихан и види да ли је земљиште срећно за кућу”,²³³ а понегде после клањања “каже шта је сањао те поћи. Ако сања да није добро онда се ту кућа не гради”.²³⁴

²²⁶ РС под сан

²²⁷ Према АТЛАСУ забележено само у Росићима, Косјерић

²²⁸ Према АТЛАСУ земљиште се проверава преко врачаре у Србији, а претежно код хоце у БиХ. У осталим крајевима таква провера није забележена.

²²⁹ Ариље

²³⁰ Косјерић

²³¹ Девини

²³² Доњевац, Ниш

²³³ околина Бањалуке

²³⁴ исто

У овом случају провера се обавља не директним контактом са вишом силом, као у случају сна, већ преко посредника. Посредник је особа за коју сматрају да може ступити у везу са натприродним силама (врачара) или божанством (хоча). Преко те особе ће се добити жељена потврда.

- ПРОВЕРА КОТРЉАЊЕМ ХЛЕБА

Провера, а унеколико и избор места за нову кућу, обавља се и “котрљањем хлеба”.²³⁵

“Бади се погача да се ‘котрљне’, и ако се окрене на лице онда је место добро, а ако се окрене на наличје онда ту није добро место за зидање куће”; или “испече се ‘колач’ проја у телсији па се три пута ‘котрљне’. Ако се једном окрене наопако - одустаје се”.²³⁶ Оно што у податку следи указује на извесну деформацију, односно “тако се меси и пече да се окрене по жељи”.²³⁷

Понекад, додуше ређе, овај поступак се користи за избор места, а не за његову проверу: закотрља се хлеб па тамо где стане кажу да је срећно место.²³⁸

Хлеб представља симбол хране, а храна симбол опстанка. Дакле, заустављање и правилан положај закотрљаног хлеба симболично указује да ће на том месту бити берихетно и има опстанка, па ту ваља подићи кућу.

Уз наведено тумачење могло би се додати још једно. Хлеб је свето јело. Преко хлеба успоставља се контакт за божанством. Истовремено хлеб је посредно средство божанства, јер оно преко хлеба исказује своју поруку, тј. да ли је, и које је, место за зидање ваљано. Ова два тумачења се не искључују.

Извршеном провером завршава се круг поступака и ритуално-мађијских радњи око избора места, као првог ступња и предуслова насељавања. Кад је избор извршен може се приступити изградњи станишта.

²³⁵ Према АТЛАСУ то се ради у Србији, а јавља се доста ретко у Хрватској и БиХ

²³⁶ Горњи Добрић, Лозница; исто Косидоли, Јахорина БиХ

²³⁷ Горња Бадања, Лозница

²³⁸ Триавци, Александровац; исто Мрчајевици, Бујановац, Лозница (Липов шор); исто у Хрватској Оточац (Запоље) и Грачац, Глогово

5. Поглавље

Посвѣћивање земљишта и грађевинска жртва

Посвећивање изабраног земљишта

Када је место за кућу одабрано и проверено, а пре почетка њене градње на њему се понегде обављају одређене радње којима се оно обслежава, заузима, односно посвећује. Тако би негде на месту нове куће освештали масло.²³⁹ Другде се “место посвети св. водом, измоли се анђео Господњи да буде срећно и благословено” или се “земља прекрсти”, или “место благосиља” или “носи се благослов” или се “источе чашице вина за будућу кућу”.²⁴⁰ Слично се чинило и у неким деловима Босне и Херцеговине, где се “пре градње земљиште посвећавало св. водом, а свештеник је читао молитве”.²⁴¹

Да је освећивања земљишта пре почетка градње бивало говоре горе наведени подаци. Међутим, бивало је и жртвовања. Тако наилазимо на податак да се “закоље овац на земљи да би се побратила и тек онда ту гради кућа”.²⁴²

Грађевинска жртва

Проблем грађевинске жртве је веома сложен. Наиме, та жртва се може састојати од онога што бисмо унеколико могли назвати даром преко жртвовања животиње до људске

²³⁹ Цетинје, Црна Гора

²⁴⁰ Хрватска

²⁴¹ “Постоји легенда у Лимској долини... Када се подиже кућа, на том месту целу ноћ, око ватре, мора да игра коло. Коло момака без девојака. Игра се све док се трава не утаба, док се земља не појави. Ако ујутру у стопама, у ногостулима од ноћног кола буде воде, на том месту кућа се не зида.”/Боро Кривокапић, “Преображењска крв - Миодраг Булатовић”, Политика, Пос. издање септембар 1994, с. 19/ Ово је сигурно испитивање земљишта, али вероватно и његово освећивање игром.

²⁴² Челинац, БиХ

жртве или узиђивања сенке. Проблем је тим већи што се поједине жртве јављају као замене неких других жртава.

Загонетно је и то коме се конкретно жртва приноси, што унеколико, посредним путем можемо наслутити, али не баш са сигурношћу тврдити.

И треће, непрецизна је и намена, тј. жеља шта се жртвом хоће постићи. Наиме, намена је најчешће вишеструка и прилично уопштена, па нам ни то не може послужити као неки путоказ.

Грађа о грађевинској жртви је богата, има је у разним етнолошким публикацијама. Забележено је жртвовање и у грађи за АТЛАС. Поједини истраживачи су наводили разне облике жртвовања и разматрали их са кратким објашњењима (в. С.Тројановић "Главни српски жртвени обичаји"). Други су, пак разматрали и покушавали да растумаче одређене сегменте те жртве (Зечевић,²⁴³ Братић²⁴⁴) док су се неки дотакли тога као последице одређених идеја (Елијаде)²⁴⁵; па ипак нам се чини да целокупно жртвовање око грађења није систематично изложено нити у свему разрешено. Овде ће се учинити покушај да се то, бар донекле, учини.

Покушаћемо овде да изнесемо наша размишљања о том проблему. С обзиром на тему коју овде обрађујемо, највише пажње ћемо обратити на жртвовање "на темељ", али ћемо се осврнути и на друге жртве приношене у даљим фазама градње, јер све су оне, бар делимично, у вези са освећивањем простора, односно земљишта као станишта.

Постављање темеља прати више разних ритуалних радњи које садржавајући више разних елемената указују на основне идеје из којих су поникле:

а. закопавање у темељ неких предмета (новац, метални предмет, потковица, житарице, со (ПГ), ракија, вино, босиљак, тамјан, парче дрена, врбе или тисовине, зејтин, и запис ко је и кад зи-
дао)

б. закопавање мерс - тј. конца којим је измерен габарит темеља

в. помен о узиђивању живих људи
г. закопавање мере сенке - тј. прута или конца којим је измерена нечија сенка или стопа

Осврћућемо се и на:

- даривање "на рољеве" тј. "на слеме"
- први улазак у нову кућу
- први унесени предмети у нову кућу
- прво ложење ватре у новој кући
- жртвовање животиње (петла) на прагу или огњишту
- освећивање куће

²⁴³ Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања*, Таласон, с. 109-114

²⁴⁴ Добрила Братић, *Утемељеност друштвеног простора*" ГлЕИ XXXV, Бгд 1986. с.21-32

²⁴⁵ М.Елијаде, *Sveto i profano*, i *Kovači i alhemičari*, Zgb 1983.

Закошавањe у темељ житарица²⁴⁶ ракије, вина, соли, комадића неких врста дрвета (дрена, врбе, тисовине) чини се веома древно. Плутарх је забележио сличан податак приликом оснивања Рима. На средини будућег града “најпре су ископали округлу јаму - названу мундус - .... и у ту су јаму бацали симболичке жртве плодова земље”. Код нас се стављање “плодова земље” спорадично задржало. Много чешће се у свим нашим крајевима у темељ ставља новац. Новац је увек метални, ређе златан, а чешће сребрни. У новије време, од рата, како више није био у оптицају златан или сребрни новац, стављали су метални новац који је у оптицају, али су наглашавали²⁴⁷ да се стављају “беле паре” које се ставе у флашицу са већином да не поцрне.

Спорадично²⁴⁸ се помиње и ко ставља предмете у темељ: понегде је то најмлађи члан домаћинства, а другде најстарији. На слична одређења пазиламо и у неким другим радњама везаним за подизање куће.

У северозападној Србији новац се ставља на већ постављен темељ, али се не узиђује, већ га узима мајстор. Понегде у Хрватској стављају новац, али га вади домаћица или дете. При томе их шибају.²⁴⁹

Навешћемо нека објашњења која су дата²⁵⁰ уз обичај стављања новца, јер оне извесно садрже идеје због којих се то чини. Новац се ставља “као дар земљи”, затим ставља се “да кућа буде богата”, “да у кући буде благостање”, “да га буде”, “за срећу”. Затим се новац, а са истом сврхом и неки метални предмет, ставља јер се “кућни темељ мора учврстити парам” или се ставља “неки метални предмет као улог да би темељ био постојан”. Из истих разлога се ставља и потковица с тим што она сама симболише и срећу.

Прва, а по нашем мишљењу и основна идеја би била да новац, а и друге ствари (житарице, вино и сл.) представљају дар земљишту или како је С.Тројновић рекао “жртва за зграде у ствари се приноси духу у том земљишту, који би могао кућу ... да поруши, ако није с газдом задовољан.²⁵¹ Новац, а увек је то метални новац као да примају подземне силе. Се-

²⁴⁶ С.Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с. 60,61

²⁴⁷ Лична теренска истраживања на терену Србије

²⁴⁸ Грађа за АТЛАС

²⁴⁹ в. В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба, Субота ђачка бубога*, с. 17-31

²⁵⁰ Грађа за АТЛАС

²⁵¹ С.Тројановић, *op. cit.* с.50

тимо се да се и умрлом давао новчић да “плати” лађару подземног света. Можда је ту по среди враћање земљи нечег што је из њене утробе вађено - метал²⁵² - као што би и жито било, уствари враћање, даривање дарованих плодова. Но то је спорно. Мислимо да је основна идеја, на коју су се после друге надовезивале, да се даром-жртвом умилостиве силе Земље и тако умирисне не чине против тј. подрже нову грађевину.

Уз ту основну идеју постоје још неке: Ако се у основи куће налази оно што осигурава опстанак породице било да су то житарице, вино, ракија или новац, замисао је да ће, имитативном магијом, тога бити и у будућој кући. Уз то не можемо се отети утиску да на неки начин тај дар-жртва представља неку врсту поруке оностраним силама која би се могла па следећи начин формулисати : Ево ми вам приносимо ове дарове, приносимо вам оно што је нама најдрагоценије и најважније, па вас молимо да и ви нама то обезбедите у новој кући! Сходно томе могли бисмо закључити да стављање у темељ “плодова земље” и новца има као основу умилостивљивање, придобијање, “духа земље”, али истовремено представља и поруку да се њему то жртвује да би он исто обезбедио новој кући.

Међутим за новац и металне предмете који се стављају у темељ везује се још једна идеја, да ће се имитативном магијом, на кућу пренети чврстина метала,²⁵³ па ће и она бити чврста и постојана као он.

Постоји још нешто. Наиме стављање свете соли, свете воде, икона Мајке Божје, као и преливање темеља ракијом и випом има за циљ обележавање одређеног простора, његово освећивање, његово издвајање из осталог простора, а самим тим и његово подвођење под заштиту добронамерне више силе, односно Бога.

Ритуал даривања-жртвовање, дакле, приношења бескрвне жртве обавља се на самом почетку грађења, тј. на најнижој тачки будуће грађевине, дарови се стављају у темељ а понегде на темељ, што значи у равни површине земље. Из тога, чини се, произилази да се дар-жртва приноси (углавном) подземним или земним демонима; они се умилостивљавају и од њих се тражи заштита.

Постављање највише тачке будуће грађевине, тј. постављање кровних греда, рогљева, слемска, “на попа”, тако-

²⁵² M.Elijade, *Kovači i alhemičari*, с. 32, 63

²⁵³ Не треба заборавити да метал, нарочито гвожђе, служи и као одбрана од демона (в. *ibidem* с. 26) али нам се чини да то овде није примарно.

ђе је пропраћено одређеним ритуалом. На слеме се беру или прикуцава зелена грана воћке, често шљиве, зимзеленог дрвета, маслине и слично у зависности од краја. Затим се слеме “кити” босиоком, закићеном флашом вина или ракије, клипом кукуруза, погачом и даровима за мајсторе (кошуљама, пешкирима, чарапама и сл.). Негде се та свечаност зове “дизање дара”.²⁵⁴

Често се позивају рођаци и суседи, који понекад такође доносе дарове за мајсторе. Сви донесени дарови се уз већ поменуто стављају на кров. Spreма се свечани ручак. Тако постављање рогља има и своје социјално обележје и неку врсту оглашавања као да је кућа већ готова. Главни мајстор се несе на кров, скида дарове њему намењене, захваљује се и благосиља нову кућу и њену чељад: “Срећна кућа, жив газда!”, “Да сте живи и здрави, да жените и удајете” и слично.

Уочавамо да је постављање највише тачке куће обележено ритуалом као и постављање најниже тачке. Кућа захвата простор и хоризонтално, али и вертикално. Крајње тачке захватања куће на вертикали, на axis mundi, пропраћено је ритуалима. Садржај дара-жртве “на слеме” је у главним цртама сличан или једнак оном “на темељ”, и има сублимски исту поруку. Дарови на слемени садрже исту симболику: зелена грана родног, зимзеленог или неког другог дрвета са симболичним значењем (дрен, врба, бреза) има за циљ плодност и здравље чељади у новој кући, а кукуруз, вино, ракија и погача довољно хране и берићетност. Стога можемо претпоставити да је ова свечаност, ово кићење, даровање-жртвовање, посвећена уствари падземним или небеским демонима, јер се задира у простор њихове “надлежности” па их је нужно умилостивити и придобити.

Мајстор као главни творац грађевине добија дарове. Дарови за њега, али и окићена грана, погача, вино и ракија окачени су на роговима. Мајстор је тај који их скида. Он се са крова оглашава и благосиља, и нову кућу и чељад. Ако прихватимо да су окачени дарови уствари посвећени горњим демонима или божанствима, онда се чини да је мајстор нека врста посредника, наиме он прима дарове уместо невидљивих сила (демона), а у њихово име даје благослов приносиоцима дара.

У ритуалу “на слеме”, истина, не јавља се новац, или уколико се спорадично и јавља као дар мајстору, није важно

²⁵⁴ Североисточна Србија; у Лозници се на рогове “меће” бело платно, а не грана.

да ли је метални, и има сасвим другу, мифорпу улогу. Као што смо видели у данашњем тренутку метални новац је најраспрострањенији предмет који се ставља на темељ. Не треба, дабоме, занемарити и историјску компоненту, тј. да са развојем привреде (робноновчане) новац долази у први план као знак богатства, па самим тим потискује, али не истискује потпуно, раније симболе добробитности - обиље хране симболисано житарицама или било којим симболом плодности као што је напр. зелена грана. Али можда можемо претпоставити да је за метални новац поред основне идеје надовезана још једна тј. да он своју чврстину и постојаност преноси на темељ. За кров та врста чврстоће и постојаности није примарна. Отуда, можда, изостаје важност новца у ритуалу на слеме. У њему су заступљени они старији симболи богатства и добробитности.

Оно што је битно у оба ова ритуала (на темељ и на слеме) је основна идеја из које су они проистекли: умилиштвовање натприродних сила, доњих и горњих, у чију "надлежност" спада одређени простор, и стављање под њихову заштиту. Оба су произишла из истог погледа на свет, чини се веома древног, оба користе исту симболику, односно, сличне или исте дарове-жртве са жељом за одређеним истим исходом. Стога сматрамо да та два ритуала, која истина припадају разним фазама градње, али се одигравају на најнижој и највишој тачки грађевине, чине једну целину, и као такве их треба посматрати.

И тако, премда, као што смо раније помињали, човек ствара свој свет тек стварањем дисконтинуитета и тачке ослоња у континуираном простору, одређене предузете радње указују и на паралелно поимање света, тј. постојање неке (неких) натприродне силе која влада простором. "Верује се, да човек не сме без дозволе, нарушавати интегритет простора којим влада неко божанство, јер тиме може изазвати његову освету ..." ²⁵⁵ Дакле, могли бисмо рећи да човек даром жели да "измоли дозволу" за заузимање одређеног простора, а истовремено и да умоли заштиту поменутих сила, или божанстава.

На такво поимање света, такво схватање, би указивало и стављање у темељ флаше са папиром ко је и када почео да гради као и стављање "мере". Полагањем флаше са папиром ставља се, верује се, на знање "духу земље" ко се ставља под његову заштиту, а стављање "мере" представља озпаку

²⁵⁵ Драгана Антонијевић, *Српски етнолошки речник под мост* (у рукопису)

површине која се ставља под његову заштиту.

“Мера” је бели или црвени вунени копац којима се измери габарит темеља. Тај копац се узидва у темељ. Обележавање земљишног поседа траком налазимо још у антици.²⁵⁶ Вунени копац представља меру површине будуће куће, па се може тумачити као симболичка ознака својине. Међутим, овде, то није ни у ком случају примарно. Тим концем се с једне стране обележава и симболично ограђује одређени простор који се заузима, њиме, тим вуненим концем се “обавештава” “дух земље” који простор се ставља под његову заштиту, јер надземни простор ће штитити зид, с друге стране мерсењем габарита окружује се површина будућег станишта тј. ствара се магични круг, а он има превасходно апотропејску улогу, тј. заштиту. Да је то у вези са земним или подземним силама можда указује и то што се у ту сврху користи вунени копац, а вуна, по мишљењу Чајкановића, “припада доњем свету”.²⁵⁷

Слично је и са заштитом већих површина.

Веће површине, тј. простори, обележавани су, посвећивани и симболично ограђивани ритуалним окруживањем или оборавањем. Плутарх описује како је Ромул, по старом етрурском пропису, обележио границе новог града оборавши их кравом и биком. Где је планирана капија града рало је подигнуто и плуг препет. Тако утемељен град могао је бити уништен, веровали су стари, истим поступком тј. преоравањем.²⁵⁸

У нашој традиционалној култури често се примењивао обичај оборавања тј. ритуалног заоравања села, сеоског потеса или одређеног простора²⁵⁹ који се, сматрало се, на тај начин заштићавао “против... епидемије, демона, привиђења и градобитних облака.”²⁶⁰ При том ритуалном оборавању користило се рало или плуг са гвозденим раоником²⁶¹ или златним

²⁵⁶ Дидона је била кћи феничког краља, која је напустила завичај и допловила до афричке обале. Домородци су јој понудили онолико земље колико може да обухвати једна волујска кожа. “Мудра Дидона исекла је кожу на сасним танке траке и њима омеђила пространу површину”. После је подигла “на месту где је било повољно знамење” град Картагину. /Д.Срејовић, А.Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Бгд 1979. под Дидона/

²⁵⁷ В. Чајкановић, *Мит и религија ...*, Вуна и лан, с. 31-35

²⁵⁸ в. М.Елијаде, *Окултизам, магија и помодне културе*, с. 38

²⁵⁹ Кад би бивала сточна зараза дотерали би говеда на одређено место које би онда оборали.

Мотив обораног круга као заштите од злих сила налазимо и у бајци Иване Брлић-Мажуранић *Братац Јагленац и сестрица Рутвица* која је сачињена на основу народне традиције.

²⁶⁰ СМР под оборавање

²⁶¹ *Ibidem*

раоником.²⁶² У обреду би учествовала “по два близанца човека и вола”²⁶³ или “шест голих дјевојака мјезиница (непорође-них) а плужно би најстарији човек у селу у глуво доба”²⁶⁴ или брат и сестра са сличним именима, Стојан и Стојанка са црним воловима близанцима²⁶⁵ или невини младићи и девојке”²⁶⁶

Забележено је да када се оснивало село Божурња, у Горњој Јасеници, по предању, су се ноћу “појавили вампири и вештице и давили људе”. На скупу најстаријих људи неко рече “ми смо заборавили да село около заоремо”. После ритуалног оборавања, кажу, више није било приказа.²⁶⁷

Иначе, најчешће се оборавање обављало ради заштите од спидемија, сточних и људских, понављених од куге - чуме.

Дакле, концем, опходом или оборавањем одељује се затвореном кружном линијом одређени простор било да је то простор габарита куће, села или атара. Све унутар обележеног круга сматра се да је заштићено, јер “круг симболизира чаробну границу непремостивог”,²⁶⁸ у овом случају, за све негативне силе.

У заштити оборавањем, којој се придаје посебан значај запажамо да су спојена два елемента.

Прво, орањем, верује се, долази до оплодне земље, тј. стварања. Оплодна долази с неба. “Трансцендентни Човјек је посредник између неба и земље.”²⁶⁹ Раоник или лемеш је фалички симбол док се бразда повезује са земљом.²⁷⁰ Симболички сексуални акт (орање) хијерогамног брака неба и земље представља стварање. Ритуали којима се понавља, односно имитира, првобитно стварање, имају за циљ да одрже постојеће стање или да поново успоставе одређени поредак. Оборавањем се, дакле, оснива или успоставља жељени поредак.

Друго, оборавањем се - у нас у време епидемија - окружује село или сеоски атар. Можда бисмо могли претпоставити да се “обични” магијски круг, који се остварује напр.

²⁶² С.Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с. 38

²⁶³ Ibidem с.38

²⁶⁴ В.Ст.Караџић, *Рјечник* под оборавање

²⁶⁵ Т. Вукановић, *Село као социјална заједница код Срба са нарочитим освртом на Сретечку жупу*, Гласник Музеја Косова и Метохије књ. IX, Приштина 1965.

²⁶⁶ *СМР* под оборавање

²⁶⁷ Ibidem

²⁶⁸ *RS* под круг

²⁶⁹ *RS* под орање

²⁷⁰ Ibidem

ошходом, пајпре одпоси на површину земље. А “пријеђи земљу плугом значи сјединити ... небо и земљу”.²⁷¹ Наставимо ли размишљање у том смеру, произилази да се орањем, спајањем сила неба и земље, значи сила вишег ранга, ствара нека врста “заштитног зида” од злонамерних демона, чиме као да се појачава одбрана. Према томе, спојем магијског круга и “заштитног зида” ствара се хоризонтално али и вертикално заштићен простор.

У складу са таквим тумачењем, могло би бити и то што се село често оборава са два вола близанца (а понекад учествују и људи близавци). Близанци симболизују дуалност; често представљају супротност у јединству, односно могу означавати “дан и ноћ, небески и земаљски аспект свијета ...”²⁷² Отуда би се њихова присутност могла схватити и као наглашавање просторне вертикалне заштите - спој неба и земље - и као остваривање заштите на временском плану - дан и ноћ - тј. временски непрекидно.

Дакле, као да се поред васпостављања жељеног поретка, ритуалом оборавља вишеструко заштићује одређени простор: хоризонтално (магијски круг) и вертикално (“зидом” од земље до неба) на просторном плану али и временски непрекидно (дананоћно). Тако се, можемо констатовати, узиђивањем “мере” (копча) у темељ, као и оборавањем, симболично обележава и заштићује одређени простор.

б) ЖРТВОВАЊЕ ЖИВИХ БИЂА

Један други облик грађевинске жртве укључује живот, било у правом или, у првом трену, у симболичком виду. То је жртвовање животиње, јагњета или певца чија се крв испушта најчешће на темељ, а глава се узиђује, затим узиђивање живе особе, и на крају, узиђивање нечије сенке.

Разматрајући тај проблем Елијаде пише: “Да би једна ‘грађевина’ (кућа, храм, техничка творевина) била трајна, она мора бити дотакнута, мора да прими истовремено живот и дуну. ‘Трансфер’ душе могућ је само путем крвне жртве. Историја, религија, етнологија, фолклор, познају безбројне облике жртвовања при грађењу, крвавих и симболичких, у славу неког грађења. На југо-истоку Европе, из ових обреда и веровања проистекле су дивне народне баладе, приказујући жртвовање неимарове или господаревог жене, да би се омогу-

²⁷¹ *RS* под плуг

²⁷² в. *RS* и *IETS* под близанци

ћило довршење грађевине (уп. баладе о мосту Арта у Грчкој, манастиру Аргесх у Румунији, граду Скадру ...) "Жртве при грађењу зависе од типа космогонијских митова."²⁷³

На једном другом месту Елијаде анализира промене настале у духовној сфери, у сфери идеја, са развојем пољопривреде, лончарства и касније металургије. Небеског Бога, присутног у фази ловачко-скупљачке привреде замењује "снажни Бог, Мужјак-оплођивач, муж Велике земаљске Мајке". Тиме превлађује идеја "о стварању путем хијерогамије и приношења жртве у крви. Чак се може пратити како је појам креације прешао у појам прокреације." ... "Претходне митологије познавале су онај тип креације код којег се полази од једне првобитне сустанције, а њу је обликовао бог. Увођење крвне жртве као увјета сваке креације - космогонијске као и антропогонијске - ... али прије свега, уводи идеју да живот може настати само из једног другог живота, живота који је жртвован. Ови типови космогоније као и антропогоније уродит ће важном последицом: више се неће моћи схватити 'креација' или 'фабрикација' без претходне жртве. То се тиче нпр. обреда у вези с градитељским конструкцијама. С помоћу тих обреда преноси се 'живот' или 'душа' жртве у саму грађевину. Тиме грађевина постаје ново тијело, сада у архитектонском облику, жртвованог бића."²⁷⁴

Сасвим је јасно да нов начин привређивања - пољопривреда - доводи до низа нових идеја. Нама се чини да појам жртвовања, али не само жртвовања, због умилостивљавања небеског бога, чијом милошћу ће се добити дар, већ да се те идеје жртвовања живота, ради стварања, долази најчешће, и најочигледније свесним радом у пољопривреди: без зрна, семена, стављеног у земљу, дакле жртвованог, нема жетве.²⁷⁵ Та основна идеја пренела се и задржала у грађевинарству, битној одлици аграрног седелачког живота.

Стога жртвовање животиња и људи приликом грађења, можемо се сложити, проистиче из те основне идеје. Па ипак, те жртве не можемо у свему изједначити и поистоветити. Наиме, оне у себи можда носе и неке друге идеје осим те основне.

Посматрајући то у светлу Елијадеове тврдње, памеће нам се следећи закључак: на почетку је при грађењу постоја-

²⁷³ М.Елијаде, *Sveto i profano*, с.26

²⁷⁴ М.Елијаде, *Kovači i alhemičari*, с. 29-30

²⁷⁵ Елијаде (у горе поменутом делу) то не поставља тако експлицитно, али наводи богату литературу о митологијама у којима до стварања света, човека или јестивих биљака, долази из жртвованог или саможртвованог бога.

ла људска жртва, њена замена је уграђивање сенке, јер човек чија је сенка узидана, умире у одређеном року, а његова се душа трајно спаја са грађевином, а супституција уграђивања човечије (С.Тројановић спомниће и животињску) сенке је жртвовање животиње. Али скупљени постојећи материјал са нашег тереда не би потврдио такву поставку ствари.

Ми ћемо поменути грађевинске жртве овде разматрати једну по једну, ослањајући се на основну идеју, али истовремено ћемо покушати открити и указати на њихове особности и међусобне разлике.

- ЖИВОТИЊСКА ЖРТВА

На камену темељцу или озиданом темељу, на ћошку према истоку или месту где ће бити врата, коље се жртвена животиња. На великом делу наше територије жртвена животиња се означава као "курбан".²⁷⁶ Најчешће се коље јагње, ован, овца или певац. Ређе прасе; теле, а сасвим ретко нека друга животиња (јаре, ћурка, патка и сл.).

Понегде сматрају, веома ретко додуше, да не треба клати прасе "јер ће да рокће по кући" или кокош "јер враћа кокош назад" (па ће кућа назадовати) или "одлетеће срећа из куће". Поред петла најчешћа жртвена животиња је јагње или ован. У неким крајевима се наглашава да јагње мора бити мушко, ређе се говори (у АТЛАСУ) о боји, тј. да мора бити бело, а по личним истраживањима, важно је да је светло, црно се не жртвује. Понегде се каже да је курбан вунени, тј. вунени брав, јер "вунено је берићетно".²⁷⁷

Жртвену животињу, углавном, коље домаћин или главни мајстор. Само у Македонији се помиње да жртву коље онај који има оба жива родитеља, или најстарији.

Најчешће се коље тако да крв падне на темељ. Често се узиђује глава жртвоване животиње. Понегде је жртвовање попраћено и другим ритуалним делатностима: "Мајстор коље овна или петла. Очита оченаш па се изврне жар из кадионице и поцрска се богојављенском водом".²⁷⁸ (Пожаревац) У

²⁷⁶ С.Тројановић (у *Главни српски жртвени обичаји*) каже да се у народу није употребљавала реч "жртва", а уколико се и јавља "позајмљена је из црквених књига". /с.3/ У значењу жртве јавља се реч "дар". "Али за право чудо - пише Тројановић - турска реч 'курбан' правилно се употребљава, напр. за закланог овна на темељу кућном". с.3

²⁷⁷ Курбан са називом "вунени" у грађи за АТЛАС налазимо забележен: М.Зворник, Ваљево, Косјерић, Ариље. Тај назив "вунени" би могао упутити на то да је жртва приношена "духу земље". /в. В.Чајкановић, *Мит и религија...*, Вуна и лан!.

²⁷⁸ Србија

околини Пуле (Ћабуспићи) забележено је нешто специфично: “спали се на кућном темељу кокош или јагње, па се Богу пошаље дим”.²⁷⁹

Објашњења зашто се жртвује животиња, уколико их има, су веома различита и ми ћемо их овде само навести: То се чини “да се кућа одржи”, “да би кућа била постојанија”, “да се после у кући крв не пролива”, “да се мајстори не би повређивали”, “да буду здрави”,²⁸⁰ “да би се откупио гроб, ако се случајно ту палазио”, “да не би умро одмах ко после усељења” (ЦГ), “да би се имало увек шта заклати”.²⁸¹

Да бисмо устаповили карактеристике ове жртве анализираћемо изнети чињенични материјал. Покушаћемо да установимо оне елементе који ће нам указати или нас приближити сазнању коме се жртва приноси и са којом сврхом, тј. шта се њома жели постићи.

Животињска жртва се најчешће приноси на почетку градње, често на већ озиданом темељу, тј. на граничној линији подземно-надземно, темељ-зид, а понегде на граничној линији зид-кров.

Жртвовање често обавља домаћин,²⁸² дакле заинтересовани, онај ко жртву и дарује. У ранија времена кад је било уобичајено да човек сам себи гради кућу он је био и једини. Данас, алтернативно, само жртвовање обавља и главни мајстор. Мајстор се ту (а већ смо видели да је то случај и у другим фазама градње) јавља у посредничкој улози, он приноси домаћинову жртву, оп посредује између подносиоца и оних којима се жртва приноси (оностраних сила или божајства). Тим чином мајстор, уствари, поред објективне улоге творца грађевине, добија и једну другу улогу, улогу мага или свештеника.²⁸³

Ритуал жртвовања се обично обавља на месту ћошка окренутог истоку или на месту прага. Дакле вертикална координата је гранична липија темељ-зид (зид-кров), а хоризонтална исток или праг.

²⁷⁹ Хрватска. У неким деловима Босне и Херцеговине, Црне Горе и Хрватске жртвена животиња се не коље на темељу, већ се коље на зиду, наиме по завршетку зида, пред стављање крова, “на венчаници” или “под кров”. Животиња се закоље на врху зида и важно је да се зид окрвави.

²⁸⁰ Црна Гора

²⁸¹ БиХ

²⁸² У грађи за АТЛАС је ретко забележено (што је у супротности са мојим теренским истраживањима на тлу Србије) да ритуал изводи најстарији, или онај који има оба жима родитеља. Али како нам се чини да такво одређење извођача ритуалног приношења жртве има другачије значење, а исто такво одређење извођача ритуалних радњи јавља се и у другим фазама градње, о њему ћемо говорити касније.

²⁸³ Д.Братић, *Утемељеност друштвеног простора*, с. 28

Култна улога истока присутна је у нашој традиционалној култури: старија је од хришћанства које ју је примило. "Исток је култна страна живота и сваког напретка ..." "Сви народни обреди и молитве упућени су истоку за напредак живота (здравља и имовине), а упућени западу су за душе покојника и предака."²⁸⁴ Лоцирањем жртвеног обреда на источној страни изражава се, уствари, жеља шта се жртвом жели постићи, односно шта се очекује за узврат, а то је здравље, берихтност и општи напредак становника будуће куће.

Овде треба поменути још нешто - време обављања ритуала. Жртвовање животиње се обавља рано ујутру или пре подне, ради напретка. Не смемо искључити да то "ради напретка" у себи укључује и општи напредак куће и живота у њој, али понегде је у грађи и експлицитно наведено, да се то првенствено односи на напредовање самог посла тј. грађења. Тако бисмо просторним и временским лоцирањем жртвовања исток-пре подне, добили изражавање две врсте жеља: трајне - добробит живота породице, и тренутне - напредак самог грађења, односно идући даље, просторна координата се односи на живот људи, а временска на саму грађевину.

²⁸⁴ В. СМР под исток-запад

Задржимо се начас на наведеном цитату просторних координата исток-запад: "Сви народни обреди ... упућени су истоку за напредак живота ... а упућени западу су за душе покојника и предака". Овакве формулације толико су уобичајене у нас да их примамо као аксиоме, не размишљајући много о њима. У њима се креће од стварне опозиције исток-запад, и за њу се узима опозиција "за напредак живота" - "за душе покојника" и на први поглед опозиција је логична живот - смрт. Али покушајмо да анализирамо даље и установимо да ли се овде, у овом конкретном случају, ради о суштинској опозицији. Радња вршена према истоку "за напредак живота" изражава зашто се одређена радња врши, шта се од ње очекује - живот и напредак. Тиме се не назначаваша онај (или она сила) коме се радњом обраћа, онај ко се призива, не види се ко ће дејствовати и жељу испунити. Локација, окретање истоку само је део поруке шта се жели, а не означава онога коме се жртва упућује. Ми овде можемо, евентуално нагађати да се порука упућује неком светлосном, тошлом, животодавном, добронамерном божанству чији је манифестни облик сунце. Но то је само нагађање и остаје спорно.

Формулација "за душе покојника и предака" нам осим да се запад у нашој традиционалној култури узима за смрт и умрле, уствари не говори ништа. Можемо претпоставити да су обреди обављани на западној страни упућени душама умрлих. Чини се логичним да такво тумачење прихватимо. Тиме добијамо одговор коме је одређена "порука" (молитва, жртва) упућена. Такође се не види шта се од њих, од душа предака, очекује заузврат.

Дакле, у овој формулацији супротстављено је следеће: жеља, разлог, наспрот примаоцу, што никако не представља суштинску опозицију.

Оно што из ове анализе произилази, а зато смо је извршили, јесте да нисмо успели да се, бар делимично, приближимо одговору коме, којој сили се ова грађевинска жртва приноси. Да је у анализираној формулацији присутна суштинска опозиција, (а проблем је да ли је досадашње знање омогућује) одговор на то питање би нам могао евентуално бити ближи. Овако можемо само утврдити да обављање обреда на источној страни указује шта се њиме жели постићи.

Жртвовање на месту будућег прага се, уствари, обавља на укрштању вертикалне (земља-надземље) и хоризонталне (споља-унутра) границе. Праг је у хоризонтални гранична линија два простора, два света: мог-тућег, унутрашњег-спољашњег, светог-профаног. Ту се на прагу та два света додирују, ту је омогућена комуникација и стварно и ритуално (сетимо се да је на месту будућих капија, при оборавњу граница града Рима, плут подизан). Али комуникација, колико неопходна и пожељна, може бити и опасна: непожељни, злонамерни утицаји могу преко граничне линије прећи у унутрашњи свет.

У нашој етнологији, а вероватно на основу објашњења у самој традиционалној култури, жртвовање на прагу се тумачи као жртва-замена. Животиња наместо домаћина. Наиме, по том објашњењу, нова кућа нема претка заштитника. У оностраном свету заштитник породице је домаћин. Како се опстајање куће и породице, по веровању, заснива и на помоћи претка, а он за нову кућу не постоји, претпоставља се да га кућа тражи (захтева, очекује), а то може првенствено, како у овом тако и у оностраном свету, бити домаћин. Стога је домаћин у опасности. Жртвованом животињом кући се нуди живот као такав, живот животиње уместо живота домаћина.

Нама се ипак чини да је ово објашњење жртвовања животиње као жртве-замене, нешто што је накнадно накалењено. Идеја да грађевина не може настати ни опстати, дакле живети, без стварног, буквалног живота, се снажно наметнула и увукла у цео процес грађења и усељавања у нову кућу. И поред датог живота, страх да грађевини то није довољно, него да тражи више, тј. људску жртву, прожео је целокупно насељавање, производећи одређене ритуалне радње којима се стално нуди нешто или неко одређен (нпр. најстарији) уместо неког неодређеног или битног, чији би нестанак угрозио опстанак заједнице. Из тога је произашло објашњење да се жртвује животиња на будућем прагу као замена за домаћина, и потиснуло првобитну намену и циљ жртве.

Праг као гранична линија замишљен је као седиште митског чувара, манифестног у облику змије чуваркуће.²⁸⁵ Уверени смо да је жртвовање животиње на месту будућег прага, на почетку градње првенствено било жртвовање подземним демонима; односно "духу земље" који се том жртвом умилостивљује и од кога се очекује да ће штитити ту граничну линију.

²⁸⁵ Д.Братић, *Истао...*, с. 95

У прилог нашој претпоставци, да се жртвована животиња првенствено приносила “духу земље” говори и следеће: приликом жртвовања, у готово свим случајевима, важно је да се темељ (на источном ћошку или прагу) окрвави крвљу жртве. У науци је уопштено прихваћено да се крв посвећује доњим, подземним демонима, божанствима, док је жртва паљеница, у принципу, посвећена горњим небеским божанствима или Богу. “Подземни демони нарочито воле крв, јер је крв живот, мртви једино могу доћи до свести ако крви окусе ...”²⁸⁶ Споминући овде мртве ми бисмо ипак напоменули да подземне снаге не бисмо у потпуности изједначили са дупама умрлих, већ бисмо их сагледавали као унеколико независне силе (силу)које владају снагама и благом подземља.

Видели смо да се пази, или се бар тако прокламује, да жртвована животиња буде мушког пола. У патријархалном друштву мушкарци су више цењени. Отуда је вероватно и мушка жртва више цењена. Мушкарци су снажнији, јачи, од жена. У симболици “мушки (елеменат) емитира животну снагу”.²⁸⁷ Мушки принцип је повезан са сунцем, небесима и фалличким. На основу изнесеног можемо извести следеће: мушки пол жртве је условљен вредновањем мушког пола у друштву па се таква жртва сматра вреднијом. Уз то мушки пол се асоцира са снагом, па се мушком жртвом снага мушког принципа жели пренети на кућу.²⁸⁸ И као треће, али прилично спорно, пол жртве има за циљ да означи коме је жртва упућена - тј. да је упућена неким небеским силама или небеском божанству.

Видели смо, да се углавном, обраћа пажња и на боју жртвене животиње. Она треба да буде бела, или светла. Напоменимо да се бела боја јавља као наглашени елеменат и других дарова-жртава приликом градње; “беле паре” и бели вунени конац којим се мери габарит куће и бело платно које се качи на кров при “ дизању дара”.

С.Тројановић говорећи о животињској жртви наводи како су једном приликом грађења турског конака жртвовали црног овна уместо белог. Народ је сматрао да ће то донети несрећу Турцима.²⁸⁹

Божанства и демони доњег света, као и мртвачки демони су код старих народа, па и код нас, замишљани као пр-

²⁸⁶ В.Чајкановић, *Мит и религија* ... с. 92

²⁸⁷ *RS* под мушко-женско

²⁸⁸ У економском погледу жртва-мушјак је, по правилу, мањи губитак за јединицу од жртве женске.

²⁸⁹ С.Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с.53

ни.²⁹⁰ Црна божанства, сматра Чајкановић, нису морала бити зла већ су добила тај епитет по својој области, тј. доњем свету. Њима су често приносили жртве црне боје. И у нашој традиционалној култури је остало уобичајено да се одређеним свецима или силама жртвују црне животиње као нпр. св. Мрати и приликом откопавања закопаног блага. Св. Мрата је хтонски светац, а закопано благо чува, верује се, змај или змија, манифестни облици “духа земље”. Црна боја жртве би, дакле, имала улогу да разјасни коме се жртва упућује, дакле представља неку врсту “упутнице”.

На основу горе реченог могло би се закључити да жртва беле боје никако не може бити принета хтонским божанствима. Но, да ли је баш тако?

И бела и црна боја “могу се смјестити с обију страна хроматске љествице”²⁹¹, па унеколико у симболичком смислу могу означавати исте ствари, с тим што се црном чешће придаје његов негативни аспект. Бело је поред светлости, сунца, чистоте, невиности и светости боја која може означавати “жалост, љубав, живот и смрт”. Боја је Ускрса, Божића, Богојављења и Вазнесења.²⁹² Али “бијело је боја пријелаза у оном смислу у коме се говори о обредима пријелаза. Бијело је првобитна боја смрти и ошакривања.”²⁹³ И у пас је бела боја била боја жалости.²⁹⁴ Да је она била повезана са умрлима наводи и то да се “за божићну печеницу спрема прасе беле боје”, затим назив Бела недеља²⁹⁵ када су покладе са белим понудама покојницима, који су, по веровању, у том периоду оживљавали и ходали околу. И душе (подушни) брав који мора бити бео, јер се верује, ако би заклали црног, ‘сва би кућа изумрла’.²⁹⁶

Негативни симболички аспект црног је “праисконска тама; немапфестно - боја хаоса; празнина; зло; тама смрти ... очајање ... одрицање; пакао; смрт.”²⁹⁷ “Црном бојом се изражава туговање за мртвима, као и бијелом бојом, али је црна жалост мучнија. У бијелој жалости има нешто месијанско”²⁹⁸

²⁹⁰ в. Михајло Д.Петровић, *Божанства и демони црне боје код старих народа*. Бгд 1940; в. В.Чајкановић, *Мит и религија... Епифанија предака*, с. 285, 349-350

²⁹¹ *RS* под црно

²⁹² *IETS* под боје, бело

²⁹³ *RS* под бијело

²⁹⁴ *СМР* под боја, бела боја

²⁹⁵ *СМР* в. бела недеља

²⁹⁶ *СМР* под душе брав

²⁹⁷ *IETS* под боје, црно

Но не треба сметнути с ума да је хаос бременит свим могућностима, па су стога хтонска божанства повезана с плодношћу.

²⁹⁸ *RS* под црно

“Црно изражава ... стање потпуне и непромењиве смрти”²⁹⁹
“На окциденту (Западу) је црно у вези са жалошћу и opakим
видом вештичлука, црном магијом и црним вештинама.”³⁰⁰

Али демони доњег света, нису искључиво везани за црну боју. Погледајмо када су везани за белу боју. Бела боја је боја Божића и Ускрса. Дакле, бела боја је повезана са једним празником који је у великој мери посвећен мртвима, али се слави и као почетак нове сезоне, као рођење новог Бога.³⁰¹ За божићну печеницу се спрема прасе беле боје. Бела недеља, која пада пред ускршњи пост и у којој још траје кретање ноћних демопа, дакле у периоду пред буђење природе и највећи празник (хришћански) Ускрс, који је такође озпачаван белом бојом. Повуде које су намењене умрлима су беле боје. И на крају размотримо веровање везано за душног брва, који мора да буде беле боје. Бели брав се коље за душу умрлог о сахрани или каспијим подупијима. Белим би се бравом обележило једно поимање смрти, смрти као нечег прелазног, као прелаз из једног материјалног, оностраног света у један онострици, дакле смрти која на неком другом плану није смрт већ наставак живота, или почетак новог. Жртва црне боје би обележила “потпуну и непромењиву смрт”.

Прво што можемо запазити је да је бела боја повезана и са подземним светом. Друго, приносе му се и жртве беле боје. Али те жртве беле боје се приносе само у одређеним тренуцима, односно с одређеном намером. Тако нам се намеће закључак да бела боја жртве не означава, или то није најбитније, коме се жртва упућује, она представља првенствено поруку - тј. приноси се да би будући живот у кући био свећао, чист и добробитан.

Дакле, бела жртвована животиња на темељу може бити принета и подземним силама (божанствима, свецима или “духу земље”), а њеном белом бојом се “поручује” шта се од њих заузврат очекује.

Досадашњом анализом смо утврдили да животињска жртва садржи одређене елементе које садржи и жртва-дар (жртва на темљу и на рогљеве), наиме местом где се приноси, временом када се приноси и својом бојом представља не само средство умилостивљавања већ и поруку шта се заузврат очекује, односно да се очекује не само постојаност куће као грађевине, већ и срећан и берићетан живот породице у њој. Можемо претпоставити, али не и са потпунуом сигурно-

²⁹⁹ Ibidem

³⁰⁰ IETS под боје, црно

³⁰¹ В. напомену 97

шћу тврдити, да се приноси “духу земље”.

Размотрићемо сада вербална објашњења ритуала, јер премда смо свесни да су најподложнија променама, она ипак указују на основне (елементе, тј. сврхе саме жртве) идеје због којих се жртвовање врши.

У случају објашњења “да буду здрави” као и “да би се имало увек шта заклати” животињска жртва има исте елементе као жртва-дар, она представља жртву-поруку и односи се на будући живот породице.

Међутим, објашњења “да би кућа била постојанија”, односно да се жртва приноси “да се кућа одржи” указују на нешто друго тј. да је основна сврха жртве само одржавање куће као грађевине; а она објашњења “да се после у кући крв не пролива” и “да се мајстори не би повређивали” сугерише схватање да без жртве живота нема стварања. Тако долазимо до друге групе елемената, до друге идеје коју животињска жртва такође садржи, тј. да је то живот који се даје грађевини без кога она не може настати ни опстати. По тој идеји грађење, стварање, тражи живот. (Кроз све етапе грађења, па и самог усељавања, као да је стално присутан страх да ће грађевина узети живот)³⁰². Најугроженији су, чини се, они који ће кућу насељавати, посебно домаћин. Зато се добровољно, ритуално, у виду животињске жртве тај “тражени” живот даје, односно он је замена за људски живот.

Животињска жртва свакако може, а често и носи у себи обе (своје особености) идеје: жртве-поруке и жртве-суштитуције што је нарочито очигледно у начину и објашњењу приношења животињске жртве “на венчаници”. Тако се у пецима крајевима “на венчаници” (граична линија кров-зид) коље бели брав на источном ћошку куће, зидови се “учврсте крвљу”, а то се чини “да не би неко умро одмах по усељењу.”

Произилази, дакле, да се у животињској жртви преплићу две основне идеје грађевинске жртве. Једна је идеја, иста као код жртве-дара. Жртвом се желе умилостивити натприродне силе, овде највероватније “дух земље”, од кога се истовремено очекује заштита и берићетност за чељад у кући.

Друга идеја је да без живота који се жртвује сама грађевина не би могла да опстане. Живот се преноси на грађевину. Нема ни наслушеног одређења да се жртвује некој натприродној сили. Нема молбе за заштиту, нема изнетих жеља за будући живот укућана. Једина сврха жртве је постојаност саме грађевине, јер свако стварање захтева крвну жртву као што је она пришета у првобитном стварању.

³⁰² С.Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с.53

- УЗИЋИВАЊЕ ЉУДИ

Приликом зидања већих грађевина од општег друштвеног значаја, кула, градова, мостова и слично³⁰³ постојало је схватање да жртва мора бити квантитативно (више животиња) или квалитативно већа него код зидања породичног станишта. Тако се у фолклору ширег балканског подручја³⁰⁴ сачувао помен о узићивању људи у грађевину да би она могла бити довршена.

Најпознатија песма са том тематиком са нашег подручја је свакако “Зидање Скадра”. Три брата Мрњавчевића граде град на реци Бојани:

Три године са триста мајстора
не могаше темељ подигнути
а камоли саградити града:
што мајстори за дан саграде
то све вила за ноћ обаљује.

На крају се оглашава вила са планине и каже Вукашину, најстаријем брату, да неће саградити града:

Док не нађеш Стоју и Стојана,
а обоје брата и сестрицу
да зазиђеш кули у темеља

После неуспелог трагања поново се оглашава вила те каже:

Но ето сте три брата рођена
у свакога има вјерна љуба
чија сјутра на Бојану дође
и донесе мајсторима ручак
зазиђте је кули у темеља.

Жртва је најмлађа од њих, млада Гојковица. У једном трепутку обраћајући се мужу она каже:

Не дај мене, добри господару!
Моја мајка има доста блага,
нек то купи роба ил'к робињу,
те зидајте кули у темеља.

³⁰³ в. С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с. 56-57 и 62, 64; Д. Браћић, *Утемељеност друштвеног простора* нарочито с. 25-26; Ј. Јаничијевић, *У знаку Мојоћа*, Бgd 1986. с. 28-31; В. Ст. Караџић, белешке уз песму *Зидање Скадра*, М. Елијаде, *Sveto i profano*, с. 26

³⁰⁴ Ј. Јаничијевић (оп.цит.) везује то за Балкански ареал, Елијаде (оп.цит.) за југоисточну Европу, док Тројановић (оп.цит.) наводи да је “укопавање људи забележено ... чак и за феничанске градове” /с.62/. Поменимо и реални, објективни моменат: тешкоће приликом градње великих здања и могућност несрећа до којих је сигурно долазило и у којима су грађевинари страдавали.

Али замена није могућа. Једини уступци жртви су отвори за очи кроз које ће она гледати свог маленог сина и отвори за дојке кроз које ће га она дојити. Једини траг тог узиђивања је “да и дан данас онђе иде рана”.

Овај поетски исказ садржи исти онај поглед на свет који налазимо у другим веровањима везаним за грађевинску активност, тако да пружа могућност одређивања неких елемената ове врсте грађевинске жртве.

Грађење почиње, али не напредује. Главна препрека потиче из оностраног света, од митског бића, од виле. “Вила је натприродно биће које заузима читаву област коју људи нису наставили, за разлику од митских бића која бораве у одређеним деловима природе .. Ако се градња схвати као процес проширивања људског простора на рачун ненастањене дивљине, што истовремено значи и науштрб вилипских настамби, онда је јасно “разарачко” расположење виле према људским напорима”.³⁰⁵

У песми видимо: жртва није планирана, до ње долази накнадно, тек после неуспеха. Могли бисмо то сматрати поетским изразом који жели да драматизује радњу. Ипак, чини се, да није само то у питању, јер исти моменат налазимо и у другим песмама са истим мотивом.

Захтев за жртву поставља вила, натприродно биће, које на неки начин влада простором. Премда се у песми помињу темељи, (“не могаше темељ подигнути”) ипак захтев за жртву поставља се тек после почетка градње, што је логично, јер га поставља митско биће за које се сматра да је поседник-становник простора. Тражена жртва је нешто најдрагоценије: човек и његов живот. У зид се узиђује живо људско биће, његово тело и његов живот су замена за настанак грађевине, тј. живот грађевине. Без такве жртве поседник простора, вила, неће “уступити” свој простор људима.

За жртву се траже одређене особе: или морају имати одређено име које асоцира опстајање грађевине, или је жртва у сродничким односима са власницима или градитељима.

Трајно опстајање жртвиног живота у грађевини огледа се, према песми, преко течности која истиче из самог зида грађевине.

Према песми људска жртва није планирана, приноси се тек после неуспеха у послу,³⁰⁶ и то митском поседнику про-

³⁰⁵ Д.Братић, *Утемељеност друштвеног простора*, с.26

³⁰⁶ На нешто слично налазимо и у антици. Агамемнон, да би омогућио полазак грчких бродова за Троју, који су заостављени снажним ветром (или за-

стора на његов захтев. Оп жртву и означава. Означена особа је, готово по правилу, драга и блиска било власнику, било градитељу. Жртва сама по себи је нешто највише, највеће што људи поседују: у материјалном виду људско тело и у духовним виду - људски живот. Једина сврха жртве је да омогући постојаност грађевине - а истовремено је трансфер тела и духа најдиректнији и најбуквалнији могући. У том трансферу живота је основна идеја овог вида жртве.

- УЗИЂИВАЊЕ СЕНКЕ

Један посебан вид жртве је веома распрострањен³⁰⁷ у нас. То је узиђивање нечије сенке, односно мере³⁰⁸ у темељ. Непозазице градитељ штапом или концем измери нечију сенку. Ту меру, конач или штап узида у темељ. То ће, верује се, учврстити и осигурати трајност грађевине.

“Сенка је двојник тела и предмета у природи” за разлику од сени која је “двојник душе”.³⁰⁹ Једно дете је гледајући своју сенку рекло: “Сања има мсне”, а такво је поимање сенке и у нашој традиционалној култури - ја имам себе - двојност у јединству и јединство у двојности. Одузимањем опог “себе”³¹⁰ сенке, престаје се постојати. Тако се верује да ће онај чија је сенка узиђана у догледно време умрети, а његова душа (тело симболично већ јесте) ће се трајно везати за грађевину и штитити је.

Верује се да узиђани ноћу излазе, тумарају око грађевине, али се од ње не удаљавају. “Обично не досађују” сем кад се темељ или зид не држе чисто.”³¹¹ С.Тројановић наводи како се верује да се на дримском мосту појављују увече двојпа чије су сенке узиђане “седну један на један, а други на други крај ћуприје, држећи дуге чибукe у рукама и пуше (јер су то исто чинили у тренутку када им је мера узета и кад су узиђани)”.³¹² Те утваре се сматрају митским бићима која су

тишјем), жртвује своју кћер Ифигенију Артемиди на њен захтев. /Д.Сресиовић, А.Цермановић, *Речник грчке...* под Ифигенија/

³⁰⁷ Према грађи за АТЛАС овај вид жртвовања веома је распрострањен у Србији, а има га и у Хрватској, БиХ, Црној Гори и Македонији.

³⁰⁸ У уштитнику за АТЛАС постављено је питање да ли се узиђује мера, метар. Није диференцирано шта се под тим подразумева. Из неких одговора проистиче да “мера” има два значења:

- мера габарита куће
- мера сенке (стопе) човека

³⁰⁹ *СМР* под сен; в. и под сенка; в. унеколико и *RS* под сјена под 3

³¹⁰ У говорном језику имамо синтагму “бити ван себе” што означава раздвојену особу.

³¹¹ С.Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с. 58

³¹² *Ibidem* с.59

заштитници грађевина,³¹³ и називају се таласон (Србија), таласм (Македонија) и талисим (БиХ).

Претпоставља се према досадашњим научним истраживањима да је узиђивање сепке³¹⁴ настало као ублажени облик узиђивања живог човека, али се “суштина основне идеје није променила”.³¹⁵ Изгледа стога логично да претпоставимо да је такав облик жртвовања првобитно био везан само за веће, значајније грађевине. То би произлазило и из основних особина таласона које је, чини нам се правилно, одредно, после анализе и ослобођења од каснијих синкретизама С. Зечевић. Таласон је - каже он - “страво лице које је недобровољно изгубило живот да би постало заштитник одређене грађевине, а не одређене заједнице људи ... Таласони чувају зграду без обзира ко у њој живи, па нису дух претка-заштитника” ...³¹⁶ Зечевић сматра да су таласони слични римском *genius loci*, заштитнику простора.

Међутим у недавној прошлости, а понегде и сада узиђивање мере, тј. нечије сенке, је био веома распрострањен облик жртвовања и приликом подизања породичног станишта.

Мајстор би кришом измерио сенку случајног пролазника или непажљивог проматрача. Зато је уобичајено да се пази да не падне сепка на темељ кад се поред грађевине пролази. Нарочито мајке не дају деци да прилазе где се пова кућа зида. По правилу мера сенке се узиђује у темељ, али се може и касније, уколико сама сенка падне на зид, узидати, а резултат је исти - човек чија је сенка узидана ће умрети. Чак и мајстор може непажњом своју сенку да узиди, и стога при зидању стоји окренут “према сунцу”.³¹⁷ Обично се узиђује сенка несродника, али, уколико се мајстори наљуте могу и домаћинову сенку узидати. Стога се пази да се мајстори не љуте.

Узиђивање сенке је нешто више него само симболично узиђивање људске жртве, јер се верује, да ће узидани еквивалент тела привући и душу и да ће “измерени” човек умрети. По томе би узиђивање сенке била једноставно мање

³¹³ Може бити и сенка животиње; може бити узета и мера нечије стопе, која има исту вредност као и мера сенке.

³¹⁴ С.Зечевић, *Митска бића српских предања*, “Таласон” с. 109-114 цит.с.113

³¹⁵ С.Зечевић, *Таласони - митска бића заштитници грађевина и закопаног блага*, ГЕМ 28-29, Бгд 1981. с. 288; Д.Братић, *Утемељеност...*, с. 23; в. I.Ковачевић, *Scpiologija rituala*, Бгд 1985. с 58-61

³¹⁶ С.Зечевић, *Митска бића...*

³¹⁷ В.Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, Бгд 1979. с. 67

драстична, небуквална људска жртва. Једини циљ жртве је обезбеђивање постојаности грађевине, исто као и код узиђивања живе особе. Мера се, по правилу узима од несродника, случајног пролазника и узиђује у темељ.

Међутим, код ове жртве се јављају две специфичности. Једна је да се сенка може и касније, пенамерно, узидати. Чак и мајстор, који иначе, како смо видели, има у многоме улогу мага (посредника између власника и натприродних сила) и не подлеже ритуалној опасности, може непажњом узидати своју сенку и постати жртвом грађевине. Овакво схватање је, вероватно, настало касније, као што можемо претпоставити да је сам обичај узиђивања сенке при градњи породичног ставишта преузет из обичаја градње већих општедруштвених грађевина.

Друга специфичност, коју не налазимо при осталим видовима жртвовања је да се жртва, по народном веровању, претвара у митско биће. То митско биће није неидентификовани предак-заштитник (већ и стога што је несродник). То је посебно митско биће са посебним именом - таласон. Настаје из насилно жртвоване, несродничке особе, која је чином жртвовања прешла у оностраност и у оностраности се формирала у митско биће чији је основни циљ чување грађевине.³¹⁸

Баш ова специфичност, претварање жртве у митско биће-заштитника, наводи нас да овај вид жртвовања покушамо да сагледамо из још једног угла.

Као полазиште тог сагледавања биће једна битна разлика између узиђивања живог човека (и жртвовања уопште) и узиђивања сенке.³¹⁹ Узиданим човеком као жртвом умилостивљавају се више силе за које се претпоставља да су непријатељски наклоњене градитељу, тј. његовом делу. У обичају узиђивања сенке обезбеђује се заштитник грађевине од "злонамерника" који је, уствари, човек.

Из ове (уочене) разлике могли бисмо извести следеће:

Приликом узиђивања живог човека претпоставља се да су основни непријатељи грађевина више силе, али оне мо-

³¹⁸ Та основна улога таласона, улога заштитника грађевине, указује да је обичај узиђивања сенке првобитно био везан за велике грађевине. Тек касније митско биће - таласон - синкретизмом добија својства и заштитника куће и чељади, и понегде се изједначава са змијом чуваркућом и претком заштитником.

³¹⁹ На ту разлику је указао и И.Ковачевић, који је извршио структуралну анализу веровања о таласону. /в. I.Kovačević, *Semiologija rituala*, с. 51-61/

гу истовремено бити и заштитници. Да би се више силе приволеле да свој однос из непријатељског промене у пријатељски и заштитнички, приноси им се жртва, у овом конкретном случају, људска жртва. Приликом узиђивања сенке претпостављени непријатељ је човек. Заштита од тог непријатеља је натприродно биће, али не било које, већ оно које ритуалним путем ствара сам градитељ. То натприродно биће-заштитник грађевине је таласон. Таласон настаје од особе, одређене, поименце познате, чије се тело и душа симболичким путем узиђивања сенке, везује за грађевину. Особа због тога умире, и тиме прелази из оностраности у оностраност. Тим прелазом, верује се, она задржава своје људско обличје, али добија натприродне особине којима ће се само у случају опасности по грађевину и послужити. Жртва, "измерени" човек, није средство умилостивљавања неког трећег, тј. више силе, већ се сама жртва претвара у заштитника.

Тако донекле, мада само донекле, можемо сматрати да узиђивање сенке није у правом смислу људска жртва, тј. није само ублажени вид буквалног узиђивања, јер премда таласон настаје од узимања људског живота, тај узети живот није принесен на жртву некоме или нечему, већ можемо тумачити, да се транспонује у један други облик живота, у живот митског бића.

Узиђивањем сенке градитељ брани своје дело од потенцијалног људског непријатеља ритуалним стварањем људског заштитника са натприродним особинама. Према томе потенцијалном злонамернику-човеку супротставља се човек са натприродним особинама. Градитељ се бори против непријатеља-човека вишом силом, тј. он жртвом ствара вишу силу, која се супротставља човеку-непријатељу.

Изнели смо посебности овог облика жртвовања. Али и поред тога не смемо да изгубимо из вида оне црте овог облика жртвовања, које су сличне са жртвом узиђивања живог човека и које га идејно уклапају у смисао грађевинске жртве уопште.

Основни циљ и у једном и у другом случају је заштита и постојаност саме грађевине. Постојаност грађевине је, према распрострањеном веровању, могућа само ако је она "примила живот и душу", а то се постиже крвном жртвом. И приликом узиђивања сенке, као и приликом узиђивања живе особе, грађевина је "дотакнута" животом. Према томе, узиђивање сенке је настало из исте основне идеје из које је настало и жртвовање живих људи, али није једноставно (про-

сто) ублажено приношење људске жртве, већ, има веома изражене специфичности.

в) УСЕЉЕЊЕ

Ритуали, односно ритуалне радње, које прате усељење у нову кућу, сада довршен, затворен, од спољашњости одељени, простор, проистичу, углавном, из неколико идеја, схватања и представа. Са неким смо се већ раније сусрели.

Пре него што пређемо на разматрање тих идеја, изнећемо обичаје и веровања везана за усељење.³²⁰

Првом уласку у кућу придаје се одређена важност. Стога је и одређено, у разним крајевима различито, ко ће први ући у кућу. Најчешће је то домаћин, другде домаћица, а понегде је то најстарији (због веровања да ће ко први уће први и умрети), или најмлађи (да и кућа напредује као што најмлађи расте), или особа са живим родитељима. У неким случајевима је то мајстор, кум или свештеник (“да истера ђавола”).

Понегде прво угурају неку животињу: петла, јагње или мачку, па их оставе и да преноће. Објашњења су разна: прво улази овца “ако кућа тражи курбан нека буде она, а не неки члан породице” или прво улази пас “тако да изађе зло” или певац “јер је највеселији”, односно “да кућа пева”, или јагње “јер је симбол анђела”.

При усељењу кућа се благосиља светом водом, полива вином, чита се молитва, кади тамјаном, шкропе се све просторије водом у којој је растопљена света со; у Босни, код муслимана, са Кураном обилазе око куће и пролазе кроз све просторије. Некад се то освећење чини при самом усељењу, а некад се за то накнадно зове свештеник (у Србији чест и кум) да освети кућу и тада се прави свечани обед.

Поред освећивања и благосиљања, понегде се, да би кућа била напредна, баца жито на праг, или се на праг укуцава потковица, симбол среће, и то према кући “да срећа иде у кућу, а не из ње”.

Другде сматрају да ради напретка куће треба нешто заклати на прагу (најчешће петла), али понекад тај поступак објашњавају “да прво умре животиња”. Понегде сматрају да се огњиште мора “окрвавити”. У Србији се у неким крајевима

³²⁰ Основна грађа је из АТЛАСА као и из личних теренских истраживања на територији Србије

ма глава, од на прагу закланог певца, закопава под огњиште. Огњиште се благосиља.

Посебна пажња се обраћа на то шта се прво у нову кућу уноси. Најчешће се у нову кућу прво уноси икона, крст, свете књиге (Библија, Куран), затим запаљена свећа, кадионица с ватром и света вода с босиљком. Негде се прво уноси цео хлеб, пун суд воде, вина или ракије или храна па лопару или синији; међу првим стварима се уносила ватра за огњиште (а у новије време откад нема огњишта - шпорет); уз то се уноси и ватраљ (у неким крајевима су се преносиле и вериге, а у другим се никако нису преносиле, већ су се куповале нове); преноси се и метла, којом се претходно помете "све зло испред прага" (ређе се метла изричито не преноси); негде се уносе земљани судови, другде бакарни, а понегде стакло (да све блиста као стакло). Уноси се, понегде, прво слама, квасац, грана лишћа, благословено цвеће, метални предмет (лемеш, секира) другде ништа оштро; затим наћве или зипка.

Ватра, извор топлоте и светлости, основно средство за справљање куване хране, често је симбол саме куће. Стога се првој ватри у новој кући придаје одређена важност. У разним крајевима је различито: понегде се ватра преноси из старе куће, другде се то чини само ако је стара кућа била срећна, а негде се никако не преноси "да се не би пренело какво зло које се некад догодило у старој кући". Уколико се ложи нова ватра, негде се извија жива ватра, добија се кресањем или се потпаљује сламом. Важно је и лице које било ватру преноси или је потпаљује. И то је у разним крајевима различито. Чешће него у ма којој ритуалној радњи везаној за нову кућу јавља се домаћица као носилац радње. /према АТЛАСУ/. Негде је то домаћин, мајстор или кум. Другде је то најсрећнији из куће (нпр. онај ко је нашао пару у кравају - округли обредни хлеб - на Бадње вече). Чешће него у другим радњама одређење је доб. Тако у свим крајевима, спорадично наилазимо да најстарији пали ватру, јер се верује да ће он први и умрети. Готово исто тако често и распрострањено ватру ложи мушко дете или особа са оба жива родитеља.

Са свечаном гозбом на коју долазе суседи и рођаци са даровима за домаћинство завршавао би се овај круг обичаја везаних за усељење у нову кућу.

Схватања и идеје из којих ритуалне радње при усељењу проистичу су следеће:

Познато је да је код многих старих народа постојало веровање да "првенци и првине уопште, припадају божанству

или демонима и имају за њих да буду резервисани или њима послани”.³²¹ Такво веровање постоји и у нас. С.Тројановић³²² наводи Олденбегово мишљење по коме су “првеначни прилози” захвалне жртве и да “никако не треба претпоставити да се том жртвом жели Бог да одобровољи за будућу жетву или какав други плод”.³²³ Примери из наше традиционалне културе, које касније и Тројановић наводи, оповргавају, бар што се нашег тла тиче, такво искључиво схватање.

На основу веровања да првине припадају божанству или демонима можемо закључити да оно што се прво уноси у кућу, али и онај ко први улази или први врши одређене радње у новој кући (први пали ватру, први ноћи) “припада божанству или демонима”, па отуда произилази и опасност да ће првог вршиоца тих радњи божанство или демон узети, тј. да ће умрети. Да би се спречила или смањила опасност и штета по заједницу која би из тога (смрт њеног члана) произишла “подмећу” се замене за члана заједнице, или се “подмеће” члан чија би смрт најмање штетила заједници. Тако се, пре уласка било ког људског чељадета, у нову кућу угура нека животиња: мачка, пас, јагње или петао. Понегде ту животињу и затворе у кућу преко ноћи, па тек онда уђу људи.

Негде се па прагу, пре уласка људи, закоље петао што би се могло протумачити као жртва замене.

Понегде у кућу прво улази најстарији члан домаћинства, јер је за њега “најмања штета”.

У неким крајевима прво улази кум у нову кућу, у другима мајстор, а понегде свештеник. Сва та лица, која се припадају породици, будућим житељима куће, чини се да су мање угрожена, а она су, као што смо то већ и раније установили, унеколико посредници између породице и оностраних сила, па као такви и овде посредују не излажући се, како се вероватно претпоставља, већем ризику.

Веровање, односно идеја, да првине припадају божанству (или демонима) и да ће их оно принесене или непонуђене само узети тј. да су првине а priori жртве (овде је то и особа која је први вршилац одређених радњи) преклапа се са идејом да грађевина да би настала или опстала, мора бити до-

³²¹ В. Чајкановић, *Мит и религија ...*, *Магични смеј*, с. 118; в. с. 94 и 431

³²² С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, с. 29-33

³²³ *Ibidem*

такнута животом, тј. њој се мора преко живе животињске или људске жртве дати живот. Чајкановић чак поистовећује жртву на темељу³²⁴ и потенцијалну жртвованост особе која прва улази (ноћи, ложи ватру) у нову кућу.

Ми писмо сигурни да су те две идеје идентичне: једно је замишљени трансфер живота грађевини у настајању, а друго је (унеколико) наметнута жртва божанству кад је кућа већ готова. Али сигурно је да ове две идеје постојећи истовремено и делајући у спречи резултирају убеђењем у стално присутну животну опасност до отпочињања сталног живота у новој кући, а то пак резултира одређеним поступцима којима се та опасност жели отклонити или умањити.

До свог довршења кућа, простор куће, био је отворен. У њега се могла “населити” или задржати нека сила или демони, који могу и желе нашкодити породици. Да би се то “испитало”, да би се осигурао безбедан боравак у кући, у њој се прве ноћи остави нека животиња да цреноћи, па ако јој се ништа није догодило “ако је жива” простор у кући је безбедан. Тако видимо да је улога животиње које прва ноћи двојачка, односно може се двојачко тумачити.

Из истог разлога се кућа освећује, шкروпи, кади и читају се молитве. Унеколико је то и улога иконе, крста или свете књиге која се уноси као први предмет у нову кућу. Али уношење ових предмета, што је веома распрострањено (на целој територији и код хришћана и код муслимана) има још једно значење. Наиме, тим симболима се означава да се кућа ставља под заштиту Бога. У том чину освећивања и уношења крста или иконе или обога (или Курана) највидљивије је хришћански (исламски) слој религиозности. Подсетимо се, имали смо га при освећивању земљишта и приликом стављања светих предмета у темељ, али су ти хришћански елементи далеско ређе и мање распрострањени.

Паралелно, и готово исто тако често, а понегде и истовремено, уноси се храна, цели хлебови, пуне посуде с водом, вином или ракијом. Можемо претпоставити да су то првине које се приносе оностраним силама као жртве-дарови и

³²⁴ В. Чајкановић на једном месту каже “свака нова грађевина тражи жртву, и то пре свега људску жртву”; “жртви даје нарочиту вредност и значај што је у временском реду прво” - због чега се “првине или добровољно жртвују, или ће их божанство или демон сам узети”. Дух животињске или људске жртве постаје заштитник нове грађевине, а жртва бива онај који први наиђе кад се почне градња или који први ступи у нову грађевину .../ В. Чајкановић, *Старинска религија у нашим дневним листовима*, ГИЧ XLVIII 1939. цитирано према *Мит и религија ...*, с. 635-636

захвалнице за готову кућу. Али да тако увек буде, да увек буде довољно хране. Сличну улогу имају и неки други предмети: зелена грана, благословено цвеће, наћве и колевка. Дакле, уношење хране и пића има, по нашем мишљењу, вишеструку намену и значење. Њиме се као жртвеним даром умилостивљавају више силе и моли њихова заштита; жртва-дар (храна) представља и поруку шта се од њих очекује; истовремено се имитативном магијом жели обезбедити обиље и у будућности.

Добробит породице зависи и од демона заштитника породице куће (места). Верује се да они бораве на два, за кућу најважнија, места: испод прага и испод огњишта. Да би се одобривољили и придобили њима се приносе жртве. На прагу се коље нека животиња, а понекад и на огњишту. Већ смо напоменули да се животиња жртвована на прагу тумачи и као жртва замене. Ту је изгледа дошло до спајања две идеје: жртва замене и жртва заштитнику. Огњиште се понекад "окрвави" или се под њега закопава глава жртвоване животиње. И приликом освећивања нове куће, кум, који паралелно са свештеником има улогу освећивача, жртвује огњишту, односно "дарује огњиште" повцем.

Огњиште,³²⁵ централна тачка куће, готово да има улогу олтара. Прва ватра собом освећује нови свети простор - огњиште, које је тачка ослонца. Собом и димом који производи, она успоставља *axis mundi* за ту породицу. Због свега тога онај који је доноси, или онај који је извија долази у додир са нечим најсветијим. Долазећи у додир са том светошћу, а и стога што то први ради на новом огњишту, он се излаже извесној опасности, па у многим крајевима верују да ће дотична особа прва и умрети. Стога се та улога често додељује најстаријем чељадету.

Но, можда ту постоји још нешто, наиме, можда се тиме жели успоставити правилан поредак ствари, тј. да и смрт као неминовни пратилац живота, иде по реду. Таквом тумачењу би ишао у прилог обичај у пиротском крају (али налази-мо га и другде) где прву ватру пали најмлађи члан домаћинства који има жива оба родитеља. Слично одређење актера (најстарији и насупрот томе најмлађи са оба родитеља) нала-

³²⁵ У данашње време улогу огњишта има кухињско ватриште, најчешће штедњак.

зимо спорадично и у осталим ритуалним радњама које прате градњу.

Као што смо видели, друга фаза настањивања, (прва је избор места), је подизање самог станишта и усељење у њега. Та друга фаза се, у свом ритуалном делу највише концентрише на жртвовање.

На основу извршене анализе грађевинска жртва обухвата жртву-дар ("на темељ", "па слеме", "при првом упошењу предмета") и жртвовање живота (животињску жртву "на темељ", и "на праг и огњиште", затим помен људске жртве и узиђивање сенке). Можемо закључити да оне произилазе из две основне идеје и имају два циља: будућност живота у кући с једне стране, и с друге постојаност саме грађевине, као основе тог живота.

Брига за будућност се заснива на схватању постојања два паралелна света, овај наш видљиви и онај други невидљиви, која комуницирају на одређени начин. Да бисмо могли опстати и напредовати у овом свету нужно је успоставити мирољубиви однос, придобити и умилостивити силе оног другог света. Уколико успемо да успоставимо добар однос са тим силама, осигураћемо себи и заштиту, а самим тим и безбедан живот.

Друга идеја проистиче из схватања да човек "традиционалних друштава" подизањем станишта ствара свој Универзум, дакле понавља космогонију. Неки космогонијски митови стварање повезују са преносом живота и душе Ствараоца у створено, што је могуће само путем крвне жртве. Аналогијом и стварање куће, да би она настала и опстала, захтева жртву живота.

Змија

Избор је учињен, кућа је подигнута и усељена. Па ипак, тиме не престаје потреба за њеном заштитом.

Верује се да кућа има свог заштитника, а манифестни облик тог заштитника је најчешће змија.

Сетимо се да се змија (алтернативно змај, аждаја) јавља као манифестни облик хаоса по Елијадеу или као манифестни облик тока енергије "духа земље" по Мичелу. Та змија (змај, аждаја) се убија - уништава се хаос - или се зауставља на одређеном месту, и тиме се земна енергија и човекова доводе, како се верује, у потребан склад.

У нашој традиционалној култури веома је, као и код

многих других народа, раширено веровање у кућну змију, тј. да свака кућа има своју змију која је чува. Називају је разним именима: чуваркућа, домаћа змија, покућница, поткућница, сјеновита змија, да напоменемо само нека.³²⁶ “У Шумадији кажу да кућна змија живи у каквој рупи под кућом ... у Новом Бечеју обично се налази под прагом” ... а у околини Чајничка верују да је “зими под огњиштем дубоко под земљом”³²⁷ ... “За кућну змију се у народу мисли да је потпуно безопасна, - да је - прави кућни пријатељ и неће ујести никад ниједно чељаде из своје куће. Неки верују да пикога и не уједа.”³²⁸ “По општем веровању нашега народа кућна змија доноси срећу кући у којој је.”³²⁹ У Далмацији и још у неким крајевима “се верује да кућа која нема кућне змије нема среће”³³⁰ Због тога се кућној змији указује велика пажња. “Ако ко неће да трпи змију у кући истјера је кадовима ... или је ухвати у процеп и далеко од куће однесе и пусти вјерујући да ће му она и оданде чувати кућу и доносити срећу.”³³¹ Кућну змију не ваља убити, јер би кућу задесила несрећа. И данас ће се по селима чути да је неки домаћин, не препознавши, убио кућну змију и убрзо после тога умро.³³² Негде народ мисли да је у кућној змији дух каквог умрлог претка или чак живог рођака, и да се због тога не убија.”³³³ О кућној змији Чајкановић каже да је она “добар демон” и да је у њој душа покојника, “у њој је свакако инкарнација душе претка, можда првог митског претка”.³³⁴ Међутим паилазимо и на веровање да “кад ко пострада у кући или се какво друго зло деси кућевник змија одмах бежи; у несрећној кући неће да остане”.³³⁵

Поред тога што се верује да су змије чуваркуће, верује се да има змија које чувају њиве и винограде тј. “чувају род од града” па их називају пољарицама или пољњачама”.³³⁶ Верује се да ту змију не ваља убити јер би поља остала без заштите и потукао би их град.

³²⁶ Овде смо се користили материјалом који је из разних етнолошких публикација сакупио и на једном месту изложио Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗБ I/33, с. 120-131; в. и. СМР под змија

³²⁷ Ibidem с. 122-123

³²⁸ Ibidem с. 124

³²⁹ Ibidem с. 125

³³⁰ Ibidem с. 125

³³¹ Ibidem с. 125

³³² На основу личних теренских истраживања

³³³ Т. Ђорђевић, *op. cit.* с. 124

³³⁴ В. Чајкановић, *Мит и религија ... Сахрањивање под прагом*, с. 105

³³⁵ Т. Ђорђевић, *op. cit.* с. 124

³³⁶ Ibidem с. 128

Змија се јавља и као чувар закопаног блага. "Народ их назива благарама, златарама, новчарицама".³³⁷ "У Кучима народ верује и у крилате змије с ђерданима о врату које чувају скривена блага што су их људи њима и земљи на аманет оставили у добима каквијех бјегстава."³³⁸ Такође се верује да ће ономе коме су паре "придељене" змија рећи где су.

Боравиште змије чуваркуће сматра се огњиште или праг, а то су два основна култна места у кући. Поред тога, код нас, као и код многих народа, постојало је веровање да се човечија душа после смрти може инкарнирати у змију. Такође се верује да змија-чуваркућа, па и пољарица, штити кућу (кућну добробит) и кућну чељад. Отуда је опште прихваћено да је кућна змија "исто што и предак"³³⁹ или, што нам се чини правилније, "да култ домаће змије у себи садржи и култ претка"³⁴⁰.

Указали бисмо на још једну компоненту значења змије у наведеним случајевима, јер не смемо заборавити да змија има веома сложену симболику у нашој цивилизацији.³⁴¹

Код наведених веровања уочићемо да се змија јавља као чувар одређеног простора: простора одређене куће, простора одређеног поља, простора на коме се налази благо поверено земљи на чување. Дакле змија чуваркућа, пољарица или златара јавља се као манифестни облик "духа земље", чувара одређеног места, дакле као *spiritus loci*. Да је *spiritus loci* везан, по веровању, за одређени простор указује уверење да ће он, чак и када се његов манифестни облик дислоцира, односно кад се змија истера или изнесе из куће, наставити да заштићује место са кога је дислоциран. Из наведеног материјала произилази још нешто: присуство *spiritus loci* је готово неопходно било у кући, било у њиви, да би било напретка. *Spiritus loci* је, дакле, схватан као добронамеран и заштитнички демон не самог простора као таквог, већ и оних или оног што се на том простору налази. Друштвена заједница и *spiritus loci* реципрочнo утичу једно на друго. Одсуство *spiritus loci* онемогућава напредак заједнице. Као што смо видели, сматра се да дислоцирање змије неће изазвати никакве промене. Међутим, убијање змије, манифестног облика *spiritus loci* као да доводи до карушавања неког успостављеног склада, а то

³³⁷ Ibidem с. 129

³³⁸ Ibidem с. 130

³³⁹ В. Чајкановић, *op. cit.* с.106; в. С.Кнежевић, *Лик змије у народној уметности и традицији Југословена*, ГЕМ 2-23, Бгд 1960. с. 70-73

³⁴⁰ С.Зечевић, *Митска бића ...*, с. 106-109, цит. 108

³⁴¹ в. *RS* под змија с. 798

овда, верује се, изазива поремећај односа у друштвеној заједници, тј. долази до смрти домаћина, домаћице или неког од чељади. Убијање пољарице, такође, доводи до поремећаја - до штете на усевама. Посебно је занимљиво да се верује да змија чуварица неће да остане у несрећној кући. То указује на две ствари: прво да су друштвена заједница и *spiritus loci* у међусобној зависности и друго да и у једној и у другој сфери мора бити успостављен склад; поремећај на једној страни доводи до поремећаја на другој страни. Убијање змије изазива поремећај на друштвеној страни; а поремећај у заједници доводи до тога да *spiritus loci* напусти свој простор. Тако откривамо да су добробит куће и присуство змије, односно *spiritus loci*, укрштени: пема напретка без кућне змије, али ни змији останка на простору несрећне куће.

У случају закопаног блага, такође се "успоставља" непосредна веза са *spiritus loci* тј. онај ко закопава благо поверава га демону на чување. Сваки странац који покуша да дође до блага излаже се опасности и евентуално, само уз одређене мађијске радње и жртве³⁴² може доћи до њега. Сам власник се при откопавању свог закопаног блага не излаже никаквој опасности.

Змија је симбол подземног света. Негде се она идентификује са земљом,³⁴³ па нам се чини да би у овим случајевима где она представља *spiritus loci* могли да је изједначимо са оним што Мичел назива манифестним обликом "духа земље".³⁴⁴ Ако то усвојимо можда бисмо могли ићи и даље и наслутити да се кроз веровања о змији чувару назире нека схватања о нужности склада између друштвене заједнице и места обитавања.

Већина веровања и ритуалних радњи при насељавању свакако су баш и усмерена па успостављање склада између становника и места становања.

³⁴² в. М.Р.Веснић, *Празноверие и злочини - с нарочитим погледом на празноверие о закопаном благу*, ГИЧ књ. XIV, Бгд 1894. с. 146-209

³⁴³ в. Л.Баповић, *Земља у басмама*

³⁴⁴ "Ова једноставна магија иде напоредо са сложенијим гледиштем код Литванаца, у Америци и међу древним тевтонским народима где је поједина породица могла имати своју 'кућну змију', као непожељног, али корисног, ловца пацова или мање значајног кућног духа. На тај начин европски фолклор иде мимо хришћанског провидирања зла на змију и задржава старију и некако далеко више задовољавајућу идеју о змији као духу земље (подвукла Л.Б.), мишљење које заслужује наше поштовање ..." / *Encyclopedia of Magic and Superstition*, с. 144 под snake/. Наведени цитат потврђује моје, овде изнесено, становиште.

III ДЕО

ЗЕМЉА - ХРАНИТЕЉИЦА

6. Поглавље

Земља - извориште хране

Почеци земљорадње

Земља је увек била хранитељица свега и свих који на њој живе. То је условљено природним, несвесним законитостима. Тако је и за човека земља његова посредна, или непосредна хранитељица.

Међутим, човек се својом свешћу издвојио "из великог скуна не-само- свијесне природе". Развојем своје свести он је постао свестан и себе самог и природе која га окружује. Тако је он, постепено, своју потребу за храном почео да задовољава свесним усмеравањем својих активности. Издвојен својом свешћу од природе, али и захваљујући свести, схватајући да од ње зависи, човек је "био присиљен да свој поглед окрене природи и, размотривши је, да покуша протумачити оно што је видио", да покуша да пронађе путеве и начине да што више овлада њом, да је искористи, "да је покуша приволити да послужи његовим сврхама - али и да - на крају гледа са страхом, поштовањем и жељом за поновним уједињењем с њом".³⁴⁵ Из тога проистичу његова три основна порива: интелектуални, практични и мистични.

На видљиве трагове израженијег освешћивања наилазимо у доба млађег палеолита и мезолитика, у доба последњег глацијалног периода, у доба праисторијских ловаца. У то време, према научним сазнањима, човек је већ свесно повећавао своју моћ правећи усавршенија оружја и оруђа, којима ће лакше убијати крупну дивљач и на тај начин себи обезбедити исхрану. Човек је у то време свестан да његов улов, а самим тим и његов опстанак, зависе у многоме, али не у потпуности, од његовог оружја, његовог познавања нарави одређених животиња и његове спретности. Отуда је логично да између њега и животиња постоји и нека врста мистичне повезаности, што је видљиво и из уметничких представа које су

³⁴⁵ *Jacquetta Hawkes, Prehistorija, ИСКНР I 1, "Naprijed", Zgb 1966. s. 246*

допрле до нас. И поред све своје вештине човек је, ипак, зависно у великој мери од случајности. Он се само извештио у пропалажењу хране, а није могао утицати на њену количину или квалитет.

Чини се, према сачуваним предметима из тог периода, да је човек-ловац то сагледавао. Он, с једне стране, усавршава своје способности, а с друге успоставља мистичну везу с природом. Један облик “магије бајања” употребљава зато да “осигура успешан лов, а други ... да повећа снаге живота”.³⁴⁶ Из тог периода потичу бројне фигурице које приказују жене. “Већина женских кипића тога раздобља, због тога што су предмети култа, приказује голу жену ...”³⁴⁷ Уметник “кле-шући женске кипове није желео приказати жену својег рода у једнаком духу савршеног реализма - како је то чинио са животињама - него је радије приказивао замисао о жени као извору опште плодности. Умјетник није портретирао жену него плодност”.³⁴⁸ Многи научници (Е.О. James, Е. Neumann, J. Hawkes и др.) их сматрају претечама, прототиповима, Божиње Велике Мајке, Божиње Земље. Тај став би поткрепљивало и то што се касније, у пределима где се јавља култ Божиње Велике Мајке (Евроазија), она често приказује као жена окружена неким зверима, што би указивало да је раније њена плодност била непосредно везана за животиње, а преко њих за природу уопште.

Промена климе, већ развијеном човеку доноси нови изазов, захтева од њега прилагођавање новонасталим условима. Велике звери се повлаче, неке и нестају. Може се претпоставити да лов на мању дивљач и одређени сакупљени плодови нису могли да задовоље потребу за храном. Можда из тог периода потичу сећања на велику глад на која наилазимо у разним митовима индоевропског подручја.

Путеви човековог прилагођавања новонасталим условима указују на његове већ развијене способности и расуђивања, закључивања и памћења, односно преношења искуства и сталног усавршавања већ постигнутог.

Прелаз са проналажења хране (лов) на производњу хране (земљорадње и сточарства) је био значајан за цели потоњи живот човечанства. Човек је својом делатношћу земљу учинио својом непосредном хранитељицом. Он је учинио да на одређеном простору ниче не случајно било какво биље,

³⁴⁶ Ibidem, s. 242

³⁴⁷ Ibidem, c. 191

³⁴⁸ Ibidem c. 236

већ одређено одабрано, њему потребно биље, које му омогућава исхрану током целе године. Тиме је човек постао једино биће које свесно, намерно и смишљено користи земљу као основу свог опстанка.

Истовремено, тиме се човек дефинитивно и издваја од остале природе, али не престаје од ње да зависи. Отуда, вероватно, та двојност у човеку, произилазећи из његове издвојености од природе и његове припадности природи, огледајући се у рационалној и ирационалној страни његовог бића. Она, та двојност, усмерава његову делатност: рационална страна тежећи да помоћу знања и искуства овлада природом, а ирационална тежећи поновном спајању с њом преко ритуала, уметности, религије...

Прелаз са лова и сакупљања на земљорадњу, сматрају научници, одвијао се веома споро. Земљорадња је захтевала дужи боравак на одређеном месту. Елијаде наводи да је сада поуздано утврђено да је седелачки начин живота претходно земљорадњи,³⁴⁹ а по Куну земљорадња је настала око рибарских сојеничарских насеља, јер су рибари били први стално насељени.³⁵⁰

Сматра се да су се земљорадњом почели бавити становници умеренијих климатских појасева. Под земљорадњом се углавном подразумева намерно, смишљено гајење одређених биљака које се могу складиштити и користити током дужег временског периода. Као основа ту би спадале неке кртоле и биљке са зрнастим плодовима, а оне углавном успевају у средњем појасу. На, условно да га назовемо, индоевропском подручју, предност, као основа исхране, имале су житарице (пшеница, јечам).

Нормално је да кад биљка сазри, на неки начин омогући семену стварање нове биљке, било да омотач семена иструди или се отвори. Међутим, чини се да је код неких биљака, тако бар сматра Кун³⁵¹, дошло до извесних мутација, тј. опна око семена се није лако отварала. Како је рани човек извршио селекцију баш тих биљака тешко да ћемо икад дознати. Али оне су за човека биле необично погодне. Он је могао да их сакупља у рукаветима (бусенима), оврши кад му је потребно и складишти, а није морао да пази тачно време са-

³⁴⁹ M. Eliade, *A History of Religious Ideas*, (даље *Relig. Ideas*), Vol. 1, "Collins", London 1979. s. 37

³⁵⁰ C.S. Coon, *The History of Man*, "Pelikan Book", England-Australia, 1967. c.

134

³⁵¹ *Ibidem*, c. 144-147

зревања и сакупља зрно по зрно. Те биљке могу да се засеју и sazру за неколико месеци. Он може да их пожање и ускладишти и тиме себи обезбеди храну на дужи период (било у виду зрна - каше, било млевено - брашно, хлеб). То исто зрневље може следеће, па чак и пеке друге године да се посеје и донесе нови род. Наравно, човек је временом, после многих грешака, научио да врши селекцију, да правилно складшти, или сушењем конзервира одређене биљке (пасуљ, разно воће) и да схвати да одређену количину зрневља мора да сачува за будућу сетву.

Узгајање биљака је захтевало одређене временске услове, а то је довело до тога да човек мора више него до тада да обраћа пажњу на смену годишњих доба и дугорочније да планира своје делатности. То доводи до стварања прецизнијег календара.³⁵² Чини се да је месец био један од првих оријентира у рачунању времена. Циклус његових мена је релативно кратак, уочљив и прецизан; износи 28 дана. Сугерише, својим менама, лако и прецизно дељење на мање сегменте од по 7 дана, тј. седмице, одредница времена која се задржала до данас. Уочено је да се његов временски циклус поклапа са менструалним циклусом у жена, те је повезиван са женом и плодношћу. Такође, изгледа, да је веома рано уочена веза између месеца и понашања вода на земљи, те је он повезан и са плодношћу подземних вода. Његово рашћење и опадање је сматрано добрим или лошим предзнаком, па је према њему одређивано повољно или табуисано³⁵³ време за одређене човекове делатности, што се код земљорадничког становништва задржало до данас.

Сунчев циклус је много дужи и не тако прецизан као месечев. Али, како сунчево кретање има за последицу смењивање вегетативних сезона, осматрање сунчевог кретања постало је императив за добру жетву. Но по Грејвсу, “чак и пошто се, после дугог и најжљивога осматрања, дошло до тога да сунчана година траје 365 дана и неколико часова, ипак је година подељена на месеце тј. месечеве мена, а не на одељке сунчаног круга”.³⁵⁴ Година је била састављена од 13 лунарних месеци што се одржало “код европског сеоског живља читав миленијум после усвајања Јулијанског календара”.³⁵⁵ “Број 13 је број сунчане смрти”, па отуда оп “ни данас није изгубио

³⁵² в. М. Ђилијале, *Relig. Ideas* s. 37

³⁵³ D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, s. 283-284

³⁵⁴ R. Greys, *Grčki mitovi*, Nolit, Bgd 1969. c. 17

³⁵⁵ Ibidem, c. 17

своје злокобно значење за сујеверне”.³⁵⁶ “Прекобројан дан сидерске године” уметан је код разних народа на разна места (иза најкраћег дана, иза најдуже, иза равнодневице или почетка пролећа, почетка плавлјења Нила итд.).³⁵⁷

И поред вишеструког, и данас присутног значаја месеца (како оријентира времена и одређивача непосредног човековог делања, тако и његове повезаности, преко веза са женом и подземним водама, са плодношћу), сунце ипак добија примат у одређивању земљорадничког календара.

Дакле, са почецима земљорадње и време почиње да се рачуна на дуже периоде, према земљорадничкој производној години, условљеној сунчевим “кретањем”, било да се њен почетак смешта у време зимске краткодневице, било у пролеће у доба почетка, оживљавања Земље, односно почетка бујања вегетације.

Да би се постигли жељени резултати, да би земља што боље родила, било је нужно дугорочније и прецизније планирање времена и редоследа послова: када поорати, посејати, пожњети; из те потребе је, као што смо видели, произашао прецизнији календар. А резултати рада сагледљиви су тек после извесног времена. Али, дешавало се, да и поред на време обављених послова, и поред правилно изабраног, доброг, семена жељени резултат изостане, земља добро не понесе.

Због те несигурности човек покушава и ритуалним путем, умилостивљавајући утицајне спољне силе, да поспели плодност земље и обезбеди добру летину. Ритуале за плодност земље могли бисмо поделити на две групе: на оне који су распорсђени током године и чине тзв. годишњи циклус (најважнији од њих су Божић и Ускрс); и на оне који прате саме пољопривредне радове као што су сетва и жетва. Како су они најнепосредније везани за земљу, њих ћемо, нешто касније, посебно размотрити. Постоји и трећа група ритуала која је, с обзиром на пашу тему - а то је земља - ипак само посредно везана за њу, а то су ритуали који се односе на метеоролошке услове. Тим ритуалима се призива киша (додоле), која ће поспешити раст усева, или се њима покушава отклонити град и тиме заштити усеви. Како су у оквиру тих ритуала молбе или претње усмерене ка небу, а не ка земљи, предмету нашег истраживања, ми се њима, у овом раду, нећемо посебно бавити.

---

³⁵⁶ Ibidem, c. 17

³⁵⁷ Ibidem, c. 18

Нове религијске идеје

Промена у привређивању изазвала је и много других промена. Човек је морао дуже да се задржава на једном месту како због самог рада на земљи, тако и због ускладиштенних резерви хране коју је тај рад доносио. Он је почео да гради солиднија станишта, да живи у већим групама, што је условило усложњавање друштвених односа. Бишак, резерве памирница, омогућавале су му да своје способности и радозналости усмери на разне друге стране, а не само на прибаљвање хране.

Преласком са лова на земљорадњу дошло је и до великих промена на духовном плану, које Елијаде назива "религиозна револуција".³⁵⁸ Открићем агркултуре потискује се религиозна веза са светом животиња. Човек своју пажњу са животиња усредсређује на вегетацију.

Зависећи од биљака и учествујући у њиховом узгајању човек из непосредне близине и непрестано прати и посматра њихов живот. Он запажа да биљка из семена које се ставља у земљу ниче, расте, сазрева и умире. Свој живот упоређује са животом биљака, уочава сличности и почиње да га поистовећује са животом вегетације, успостављајући "мистично једнодушје".³⁵⁹

Жена, која је већ у касном палеолиту била симбол опште плодности, а првенствено плодности животиња, сада почиње да се поистовећује са Земљом и њеном увек обнављајућом плодношћу. Уз то, жене су, како се сматра, "играле одлучујућу улогу у одомаћивању биљака, оне су постале последници култивисаних поља, што је уздигло и њихов социјални положај".³⁶⁰ Земља и женска материца отелотворују "мистерију" стварања. "То је религиозна мистерија, јер она управља постапком живота, храњењем и смрћу".³⁶¹ Стога је сасвим природно да је, већ у палеолиту присутна женска и материнска светост и плодност, сада поистовећена са Земљом, избила у облику Богинје Велике Мајке, Богинје Земље, у први план. Веровало се - а то је произишло из непознавања, нејасности, улоге мушкарца у стварању живота, као и, како се сматра, дуготрајна, све до открића рала, водећа улога жене у земљорадњи - да Мајка Земља рађа партеногенезом, што се

³⁵⁸ M. Eliade, *Relig. Ideas* c. 38

³⁵⁹ *Ibidem*, c. 40

³⁶⁰ *Ibidem*, c. 40

³⁶¹ *Ibidem*, c. 40

запажа чак и у грчкој митологији. Отуда није чудно да се дошло до идеје да је и човек рођен од Земље и да се, кад умре, враћа у њу - своју мајку, схватање које је настало, према Елијадеу, у IV миленијуму пре нове ере, а које је присутно преко јудео-хришћанства до данас и на нашим просторима.

Агрикултура подстиче стварање једног склопа религијских схватања која на један пов начин почињу да разматрају питање смрти. На то су сигурно утицале две ствари: неопходност смрти семена да би се наставио живот биљке и сезонско замирање вегетације. Тако смрт постаје неизоставни саставни део циклуса постојања.

Током времена из тог схватања развија се читав низ религијских идеја. Ми ћемо овде навести само две. Прва би била да умрли преци не само да настављају неки живот после смрти, већ и да имају знатног утицаја на плодност усева, идеја веома присутна у агрикултурним ритуалима. Друга би била да замирање вегетације (која на овим нашим просторима прати и силазна путања сунца) означава крај једног периода, смрт једне године. Долазак нове, тј. циклично обнављање вегетације, веровало се, неопходно је потпомоћи и ритуалним путем, што се и обавља светковањем приликом почетка земљорадничке производне године (у нас о Божићу).

Непго касније, са повећаним знањем и са почетком употребе рала и плуга, као и учешћем мушкараца у производњи, јавља се и мушко божанство, премда је оно задуго остало потчињено и у другом плану. То, пак, доводи и до новог поимања сексуалности. Орање се схвата као сексуални акт између плодносног божанства Неба и родних сила Мајке Земље. На религиозном плану људска сексуалност се изједначаје са плодносним силама природе, и може, верује се, на њих да утиче. Ритуално вођење љубави на тек поораној њиви помиње се у грчкој митологији. Трагове тога налазимо и у нашем обичају (нагог) ваљања по пољу. У светковинама за плодност слави се хијерогамија, ритуално склапање светог брака, кроз сједињавање представника небеског и земљиног божанства.

Навели смо неке основне "религиозне вредности" које су се стварале након открића агрикултуре, и које су се током времена даље развијале и "прогресивно артикулисале"³⁶² и комбиновале стварајући одређене религиозне системе.

Но нужно је да још нешто размотримо.

³⁶² Ibidem, с. 41

У људском памћењу постоји сећање да јестиве биљке (у нашем случају житарице) нису саме по себи дате као напр. животиње, већ да је до њих човек дошао касније. То откриће, знање, гајења култивисаних биљака, митски, увек долази преко божанства.

Тај митом описани пут до култивисаног биља важан је, сматрају проучаваоци, утолико што знатно утиче на многе облике религиозног понашања.

Немачки етнолог А.Е. Јепсен је митове о настанку, или коришћењу јестивих биљака поделио на два основна типа:

1. а. - Да су јестиве биљке израсле из тела убијеног божанства, раскомаданог и покопаног; или
- б. - Да су култивисане биљке настале из зноја или других излучевина божанства (полубожанства), а када су људи спознали извор своје хране, они су божанство убили, раскомадали и покопали, али његово убиство није довело до освете, већ из његовог тела ничу крањиве биљке и потичу други елементи културе.
2. - Да јестиве биљке постоје на небу, а њихово семе, полубог или културни херој краде и дарује људима, обучивши их како да их узгајају и користе.³⁶³

Први тип је карактеристичнији за културе кртола, а други за културу житарица, премда подела није тако оштра како је сматрао Јепсен.

Тако, по Елијадеу, у бити мирољубивог сељачког рада и живота стоји примордијално убиство или крађа. Он сматра да се тиме могу објаснити крвне жртве и кржаве церемоније које понављају, односно обнављају првобитни догађај у ритуалним сценаријима, али да се не зна из ког је религиозног контекста то потекло.

Извећемо овде неке своје претпоставке, проистекле из наших размишљања и проучавања како наше "сељачке културе" тако и неких других култура.³⁶⁴ Свесни смо да је оно

³⁶³ Ibidem, с. 38-40

³⁶⁴ Између осталих бавили смо се и ритуалима који прате бербу зеленог кукуруза код Северноамеричких Индијанаца, што је за ту културу исто што и у нас жетва.

с чим се ми данас сусрећемо у великој мери мењапо и у садржају и у форми, али нам се чини да оно ипак садржи зрнце идеја, насталих веома давно, које би нам можда могле помоћи да објаснимо тај религиозни контекст.

Проналазак, а касније и одомаћивање житарица које могу опстајати без кварења дуже времена и задржавати снагу поновног обнављања, а које су средство опстајка људи, могуће је да су сматране за само божанство или божански дар. Та идеја да житарице представљају само божанство могла је бити, у та времена, блиска с обзиром на давно формирано веровање о повезаности животиња са божанством, а које се аналогном могло пренети на биљке. Уз то претпоставља се да је “убијање животиње представљало ритуал”, јер је то указивало “да Господар Дивљих животиња брине да ловац убије ... колико му је потребно за живот”.³⁶⁵ Дакле, уколико жито представља само божанство, онда је жетва убиство тог божанства,³⁶⁶ убиство које пије злочин, убиство које омогућује преживљавање човека, али омогућава исто тако, уз помоћ тог истог човека, наново рођење истог божанства жита, из дела тела тог божанства, тј. из зрна. Можемо претпоставити да је из тог религиозног контекста тј. жита (култивисане биљке) као самог божанства (или божанског), произишао читав систем религијских схватања и ритуалних понашања, а она су се затим преплитала, повезивала и укрштала са другим склоповима схватања и понашања која су, можда, проистекла из емпиријских сазнања и токова рада у пољопривреди.

Наиме, друга могућа полазна тачка посматрања, која, уствари, доводи до готово идентичних запажања, а могла је бити подстицај за имагинацију и религијске идеје - јесте нужност закопавања зрна у земљу, његова “смрт” и поповно мултиплицирано оживљавање. То би се, такође, могло схватити као “убиство” зрна. Како се човек осећао мистично повезан, поистовећен, са вегетацијом, како је веровао у могућност узајамног деловања, односно веровао у могућност преноса (своје) животне снаге на усеве, могуће је претпоставити да је крвна жртва - односно идеја о првотном убиству божан-

³⁶⁵ M.Eliade, *Relig. Ideas* с. 8

³⁶⁶ Бербу зеленог кукуруза, који се сматра и симболом божанства, код неких Северноамеричких Индијанаца, прати и веома дуготрајна и компликована игра. Игром се описује његово сађење, раст и смрт. Смрт и жаљење због ње се означава обрнутим од путање сунца кружењем играча, слично као напие “мртвачко коло”. в. Eva Lips, *Knjiga o Indijancima*, Naprijed, Zgb 1959. s. 143-144; i v. F.Speck, L.Brooin, W. W. Long, *Cherokee Dance and Drama*. Univ. of California Press, Berkly and Los Angeles, 1951. s. 47-52

ства или полубожанства- проистекла из преплитања ових схватања.

Овде бисмо скренули пажњу још на нешто.

Видели смо да су основне јестиве биљке, у нас је то жито, због своје важности, премда је човек до њих дошао својом свесном активношћу, сматране пореклом за божапске. Преко њих једући их, човек долази у додир са самим божанством или нечим божанским.

Према мишљењима која смо навели, заснованим на проучавањима митова, оне су израсле или непосредно из тела божапства, што омогућава да буду идентификоване као само божанство, или су биле у поседу небеских богова, па крајом доспевају до људи. Отуда би, из божапског порекла, потицало поимање о светости јестивих биљака.

Па ипак, сигурни смо да наведено није једини чинилац светости, у нашем случају жита. Божанство које није убијено, божанство које није украдо небеско семе, а даје га људима, је Земља. Жито је отелотворење плодности Земље, у неким случајевима и њен симбол. Божанство Земља поклања људима жито (види у даљем излагању - Деметра), дарује себе, односно своју симболизовану божапску присутност. Иако и у овом случају светост жита потиче из његове повезаности са божапским, настапак и природа те повезаности је суштински различита.

Због тога што је земља као хранитељица овде предмет нашег истраживања, Божапству Земљи, као важном питању, посветићемо, у даљем излагању, одређену пажњу.

7. Поглавље

Божанство земља

Оживотворење земље

Један од проблема везаних за веровања о Земљи, а за који сматрамо да је овде најбоље место да се њиме позабавимо је проблем њене анимизације, персонификације, антропоморфизације.³⁶⁷ Наиме, широм света, у религијама многих народа земља није само сматрана предметом или мртвом материјом на којој се одвија живот, а која стоји или се ослања на животиње или стубове, као што смо већ описали у делу рада Земља-планета, већ се она сматра за нешто живо, најчешће женско. У науци је опште прихваћено становиште да је њена плодност, и непрекидна способност обнављања живота, већ веома рано (млађи палеолит) у развоју религијских схватања доведена у везу са плодношћу жене. То довођење у везу жене и земље резултира анимизацијом Земље, готово свуда “као жепским начелом стварања”. А како је најважнија и најочигледнија способност жене рађање и отхрањивање потомства, дакле њено материнство, јавља се поимање Земље као свеопште прародитељице, што се огледа у синтагми Мајка-Земља.

а) МАЈКА ЗЕМЉА

У свом даљем разматрању следићемо претпостављена основна опажања која су довела до синтагме Мајка Земља: свеprisутност земље-материје и њено својство обнављајуће плодности, што је, пак, резултирало појмовним пове-

³⁶⁷ Ова три термина су намерно употребљена да би указала на незнатне разлике у оживотворењу Земље: под анимизирањем подразумевамо оживотворење Земље, материјална Земља је необликована, али оживотворена; под персонификацијом подразумевамо да је оживотворена Земља представљена неком животињом, напр. кравом; а под антропоморфизацијом када се Земља представља у људском облику, најчешће женском.

зивањем Земље и жене, инспирисано је мистеријом рађања. То долази у први план парочито у време почетака земљорадње када плодови обрађене земље постају основа људског опстанка и када је дошло до "поистовећивања људске егзистенције са животом вегетације".³⁶⁸ Међутим, током времена, појам Мајке Земље не бива увек непосредно везиван само за вегетацију, већ се проширује и добија нове димензије.

Наиме, како је жена изједначена са посудом,³⁶⁹ парочито њена материца, и Земља се изједначује са посудом, тј. материцом у којој се одиграва мистерија стварања. На основу тог поимања сиптагма Мајка Земља добија шире значење, у њој се не рађа само (ионово умножено) семе, у њеној материци се стварају минерали, које човек-рудар, човск-металург вади из њене утробе, што је "нека врста пријевремене порођајне операције".³⁷⁰

Тако је металург повезан са мистеријом стварања, јер он довршава стварање природе, што његовом раду даје димензију светости и опасности па је пропраћен ритуалима и табуима.³⁷¹

Рударни продирући у дубину Земље долазе, још на један начин, у везу са сакралношћу Земље, они улазе у "посвећену зону" непосредног изражавања стваралачке снаге Земље. Јер од најстаријих времена извори, пукотине и пећине сматране су местима очитовања и додира "духа Земље" са спољним светом. Тако се одређени култови посвећени Земљи врше у пећинама, а њена пророчанства се добијају над пукотинама, као на пример у Делфима, првобитно светилишту Мајке Земље.³⁷²

³⁶⁸ M. Eliade, *Relig. Ideas*, s. 41

³⁶⁹ v. E. Neumann, *The Great Mother - The Analysis of the Archetype*, Princeton 1974, s. 39-54

Жена се доживљава као посуда *par excellence* тиме што у себи носи дете и што мушкарац улази "у" њу у сексуалном акту, што из те посуде произилази храна, те је она "животна посуда као таква" (с. 42)

³⁷⁰ M. Eliade, *Kovači i alhemičari*, Zgb 1983, с. 42 и даље. "У тој симболици Земља је била изједначена с утробом Жене, рудници с материцом, а руде с ембрионима" (с. 57)

³⁷¹ "Код рудара постоје обреди који укључују пост, стање чистоће, медитације, молитве и култне радње" ...У подземном свету рудар долази у додир са "мистеријама полаганог процеса минералне трудноће која се одвија у унутрашњости Земље Мајке. Човек то доживљава као мијешање у један тајни свети процес. Због свега тога подузимају се различите мјере опреза које су обухваћене у обредима уласка у тај свијет." (M. Eliade, *Kovači i alhemičari* с. 62-63)

³⁷² Пшцући о пророчиштима Грејвс кажа: "Сва пророчанства су најпре добијена од богње Земље" ... и даље "светилиште Мајке Земље у Делфима основали су Крећани ..." (R. Greys, *Grčki mitovi*, Nolit, Bgd 1969, с. 152, в. и с. 150

Током времена синтагма Мајка Земља, поред поменутих значења, поприма још једно - просторно; она је припадност појединца одређеној територији на којој је рођен, тј. родној грудни.³⁷³ Поред световности и апстрактности таквог поимања, материјална земља, грумен са родног тла се, као светиња носи са собом или се шаље онима који су далеко. И данас се догађа да изгнани при повратку клекну и, готово ритуално, пољубе земљу при ступању на тло своје домовине или краја.

б) ПОЛАЗИШТА АНИМИЗАЦИЈЕ И ОБОГТВОРЕЊА ЗЕМЉЕ

Браћајући се основној нити разматрања проблема оживотворења Земље, њеној анимизацији, и у каснијој фази обоготворења по правилу женског облика, најчешће у лику Велике Мајке - Мајке Земље (често скулптурално приказиване) треба, чини нам се, имати у виду две полазне тачке, или две представе, које се стичу у том оживотворењу. Не желимо тиме рећи да оне искључују једна другу, или да можемо утврдити претхођење једне другој, већ пре да се оне стичу, и једна и друга тачка коезистирају, с тим да једна незнатно превладава у једном, а друга у другом религијском схватању или штовању.

Тако се може наслутити да у неким схватањима оживотворене Земље превладава полазиште од материјалне постојеће земље на којој се одвија целокупни живот и којој се, пошто без ње нема живота, придаје светост, док се у другима нешто наглашеније полази од особина које она поседује: свераћања, плодности, самообнављања, (често и кроз смрт), дакле од "принципа", "идеје" плодности материјализоване у Земљи. Те две полазне тачке се преплићу и најчешће их објезнавамо у анимизованој представи Мајке Земље.

Прво поменути, да кажемо, материјални приступ полази од анимизираних природних ствариности, од одуховљења једног дела природе - Земље, блиске, опипљиве, свеприсутне и стално присутне у животу људи. Она је свеокружење и материјал за обликовање, основа средстава за преживљавање као и место чувања трагова човековог телесног постојања. То је свеприсутност, материја која поседује оживотворену енергију, оно што Мичел означава као "Дух Земље" са обе-

³⁷³ На то би указивала и руска реч за домовину, отаџбину - родина.

леженом женском полношћу. Такво поимање Земље чини је непрекидно присутном у човековом животу, раду, слављењу па и смрти. Баш зато на религијском плану, из материјалног приступа, не произилази један јединствени култ Земље, ако под тим подразумевамо слављење и штовање у одређено време и на одређеном месту. Али поимање сакралности Земље је видљиво и присутно у култним радњама или забранама које су саставни део обичаја, обреда или ритуала које етнолози сврставају у различите групе као што су животни циклус (спуштање новорођенчета на земљу као изворишта снаге, здравља и бујања, и, бацање грумена земље на покојника са жељом да му буде "лака"); годишњи обичаји којима се обележава сезонско бујање, односно замирање, и којима се жели помоћи враћање снаге за поновно рађање Природе; присутно је и у обичајима уз рад (при подизању станишта, сетви, жетви и др.). Такво поимање налазимо и у етичко-моралним начелима где се Земља јавља као врховни просудитељ (не)-исправности појединца примајући га или не примајући у своје крило при вечном починку. То схватање њене огромне светости је уочљиво и у томе што се њоме заклињу, њој се исповедају. Прихватање земље као нечег живог присутно је и данас у свакодневном животу у фразама као "тежак као Земља"³⁷⁴ и "пијан као Мајка Земља".³⁷⁵

Други, да кажемо, идејни приступ произилази из схватања Земље првенствено као симбола рађања. У њему је самим тим нешто наглашепија сличност жена - Земља, па оно, чини нам се, преко синтагме Мајка Земља води до стварања антропоморфног женског божанства Велике Мајке као божанства Природе, богиње Земље, плодности, али и животињског и биљног света. Она је обично ликовно приказивана као женска фигура са неком дивљом животињом код ногу,³⁷⁶ или

³⁷⁴ Овде се земља, по свој прилици, схвата истовремено као тешка материја која притиска све под својом површином (као напр. покојнике - сетимо се жеље "лака му земља"), али и Земља као целина, тј. нешто огромно и непроцењиво тешко, односно најтеже постојеће. Вероватно у тој фрази која може гласити "тежак као црна земља" постоји и психолошка компонента, тј. њена асоцијација на смрт, односно свест, мисао на смрт која једино у човека постоји, која га целог живота прати, и која му је тешка и коју би он радо да избегне.

³⁷⁵ Метафору "пијан као Мајка Земља" можемо схватити као упоређење пијаног са Земљом, оживотвореном а непокретном материјом са великом способношћу упијања. С.Зечевић за ту фразу каже следеће: "из поређења о пијанству се може претпоставити да су њени култови и код нас обилovali разуданостима", даље спомињући трагове оргијазма као што је ритуално ваљање по трavi. (С.Зечевић, рукописна заоставштина, 1. Земља, с. 5)

³⁷⁶ в. Е.О. James, *The Cult of the Mother Goddess*, (даље *The Cult ...*) Thames and Hudson, London 1959. s. 41-42

са змијама у рукама (као критска богиња). У митологијама, уколико се уз њу појављује пека мушка личност, било да се ради о сину, љубавнику или брату, та мунка личност је готово увек у подређеном положају.³⁷⁷ До јаснијег дефинисања тог божанског лика долази са развојем земљорадње “са преласком са скупљачке на произвођачку привреду - када је женски принцип наставио да преовлађује култом који је израстао око мистериозног процеса рађања³⁷⁸ и стварања,³⁷⁹ шта више, он избија у први план, јер је “култ рађања доведен у везу са сезонским кругом и ритуалом вегетације у агрикултурним заједницама као оним у долини Тигра и Еуфрата, богиња Земље је замишљана као генеративна снага у природи као целини па је тако постала одговорна и за периодично обнављање живота у пролеће после зимског мраза или суше лета.

³⁷⁷ Чак и у хришћанству где мушки бог несумњиво има примат, наилазимо на сличан однос мајка-син, Богородица-Христос. Напоменули бисмо да у првим вековима хришћанства “женски принцип, првобитно персонафикован у Magna Mater, постаје Mater Ecclesia (Црква) истовремено ‘Невеста и Тело Христа’” (Е.О. James, *ibidem*, с. 200) за коју се још каже да је “истинска Мајка живљена”, “Девица и Мајка Црква”, “Мајка вере” и “друга Ева”. (*ibidem*, с. 197)

Од Васељенског сабора 431. год. у Ефесу, граду са веома развијеним култом Богиње, Magna Mater, на коме је опште прихваћено схватање о “Христу Богочовеку” (в. А. Јефтић *Патрологија*, Бгд 1984. с. 70 и James, *ibidem*, с. 205) улога Марије као Богородице добија на значају и доводи до развоја њеног култа. Током времена њој се приписују многе функције и атрибути раније Magna Mater: материнство и девичанство, заштита градова и светилишта, исцелитељство. Но без обзира на очигледан синкретизам култа Богородице, треба уочити да се у њему јавља нови смисао “она је друга Ева, која доноси нову снагу, Другог Адама, да преиначи суд о посрнулом човечанству”. (James, *ibidem*, с. 225, в. и с. 192-227; О томе в. E. Leach i D.A. Aucoc, *Strukturalističke interpretacije Biblijskog mita*, A. Cesarec, Zgb 1988. с. 50 и 79 под 4)

Занимљиво је да такву везу налазимо у једном новијем совјетском роману где један религиозни старац на псовку мајке каже следеће: “Најтежа је то псовка. Грешници против своје матере, против матере Богородице и против мајке црне земљице...” (Г. Abramov, *Prjaslini*, Bgd 1986. с. 400)

³⁷⁸ Изједначавање Земље и жене налазимо и у новијим песничким творевинама, као напр. у поеми “Земља” Радомира Проданаовића (1915-1944)::

“Хајде, хајде са мном у дубоко
у дубље да извор провађемо свој.
Ја га осећам у себи јер сам жена
али и земљу хоћу да примим у себе дубље
јер ме луда жеља нагони в њу да родим
да будем мати свега.” ...
У том тренутку ја ти бејаш син,
Ти као жена, мати моја. ...

(с. 78)

‘О жено’. Купала нам величавствено у
грудима
што грећеш кроз земљу добивасмо.

(с. 80)

Још песме звучи нису престали
још не пресахли савим,
а наша тела у земљи се растапаху
и сатирање наше видело рођење своје.
Земљу и дубоко лепотом открисмо
и у њој дубоко вађосмо себе
а њена песма тад поче да слави.
... и болно загрлисмо себе,
загрлисмо земљу.”

(81)

“Глас” СКЗ Бгд 1962/

³⁷⁹ Е.О. James, *The Cult of Mother Goddess* с. 22

Стога је она попримила облик многостране богиње, и невесте и мајке, судбином одређена да буде позната под много имена и епитета ...³⁸⁰

У току целог једног миленијума, на једном широком подручју Јужне Европе и Западне Азије све до Индије, Мајка Земља, Велика Богиња, је сама рађала партеногенезом. Касније, после открића рала (шлуга) када се за земљорадничке послове указала потреба за већом снагом и када је улога мушкарца у стварању потомства постала јаснија “агрикултурап рад је поистовећен са сексуалним актом”.³⁸¹

Овде смо покушали, што јасније и једноставније, да укажемо на исходиште веома комплексног, и до данас присутног, сакралног и световног поимања синтагме Мајка Земља. Међутим, та исходишта се преплићу и допуњују и резултирају једним веома сложеним поимањем, које поприма различите развојне путеве у митологијама па и у култу. Наиме, из оног што смо изпели могло би изгледати да “материјални принцип” није утицао на “стварање” Богиње Земље. По таква закључак би био потпуно погрешан. У многим космогонијским митовима прва божански пар су материјална земља и видљиво “материјално” небо. По правилу Земља је изједначена са Мајком (у Египту са оцем), а Небо са оцем. Исто тако Земља се поистовећује са неактивношћу, а Небо са активношћу (у Индији обрнуто). Такође, они су, најчешће, прародитељи свега постојећег.

У даљем развоју митологија, које су нам унеколико и путоказ религијских идеја, та обоготворена “материјална” исходишта иако су, по правилу, у најстаријој фази на почетку стварања, касније, на овај или онај начин, губе свој примат.

Тако на пример Геја, персонификација основног елемента, Земље, у грчкој космогонији, настала одмах после хаоса, сверодитељка (партеногенезом рађа себи једнако Небо-Урана) и свехранитељка, додуше, присутни чинилац митолошких збивања, (у култу задржава значајно место у заклетвама, призивају је за помоћ у певољама, док је као мајка слова везана за пророчишта), али пред Деметром губи примат и “заузима сасвим безначајно место у религији”.³⁸²

Нешто се другачије збило у Индији. У текстовима шата-патхе-брамана наилазимо да се “поријекло свијета изводи из предоцбе да је земља мајка, а небо отац свих бића

³⁸⁰ Ibidem, с. 48

³⁸¹ М.Елијаде, *Relig. Ideas*, с. 40

³⁸² в. Д.Срејовић, А.Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, под Геја

(XIII,2,9,7)".³⁸³ То су богиња Притхиви и Дјаус Питер, бог сличан грчком Зевсу или римском Ју-питеру. Хијерогамцијом, светим браком, они постају прародитељи богова и човечанства. У каснијем развоју религије они су потиснути од других богова, па чак им је одузета и прародитељска улога, кад се говорило да је Индра "створио небо и земљу".³⁸⁴ Али и поред тога остало је у култу да су приликом сеоских свечаности "они призивани понудама као плодни родитељи, који су створили сва створења и кроз које је милостива бесмртност подарена њиховим потомцима".³⁸⁵ При томе је она, Мајка Земља, "била главни објекат обожавања у култу".³⁸⁶

Дакле развој односа према обоготвореној материјалној Земљи можемо посматрати на два нивоа: први какво је њено место у митологији (религији); и други ниво (не)-присутност њеног култа, односно (не)-постојање штовања које јој се указује. Грчка Геја задржава своје место прародитељице у митологији и религији, али је незнатно штована, док је код индијске Притхиви, готово обрнуто. Њена слика прародитељице је изблсдела у митологији, а скоро нестала у религији, али је она остала присутна у сеоским заједницама целе Индије где се штује у оквиру многих обичаја и ритуала.

в) ЗЕМЉА - БОЖАНСТВО СМРТИ

Земља је својом бојом, својом тамном дубином, својим узимањем живота семену да би се поново родило, својом бујношћу и замрлошћу, својом изједначеношћу са посудом, која може бити сверађајућа материца, али и мртвачки сандук или урна, једном речју као нешто у чему се завршава знани живот, Земља је и божанство смрти. Тако њена застрашујућа повезаност са непознаницом коју смрт доноси, даје јој, када је јединствено божанство амбивалентан карактер, а када се преноси на већи број богиња, неке од њих су претежно зле и застрашујуће богиње смрти или подземног света као Хеката, Хатхор или Кали,³⁸⁷ не губећи никад и повезаност са плодношћу.

Можда баш стога, а и због појавног света, тј. вегетације, богиње Земље су истовремено девице, мајке и матроне

³⁸³ Čedomir Veljačić, *Razneda Azijskih filozofija*, Zgb 1978. s. 84

³⁸⁴ E.O.James, *The Cult of Mother Goddess* c. 112

³⁸⁵ *Ibidem*, c. 112

³⁸⁶ *Ibidem*, c.113

³⁸⁷ v. E. Neumann, op. cit. c. 147-210

(старипе). Као пример овога можемо навести Грејвса који каже: "Кора, Персефона и Хеката биле су, то је сасвим јасно, Тројна богиња као Девипа, Пимфа и старица, у време када су се само жене бавиле земљорадњом. ...Деметра је био богињин општи назив ...".³⁸⁸

Антропоморфизовање земље код Индијанаца, Индијаца и Грка

Пре него што размотримо оживотворење Земље у нас, изнећемо неколико примера, изабраних међу мноштвом, којима ћемо то илустровати код других народа.

Први пример који ћемо навести, премда потиче с другог краја света, чини нам се, осликава једно, архаично, преаграрно поимање Земље као Мајке, живе, материјалне, свеприсутне и свете, животворне али необоготворене.

Индијанац, ловац, са реке Колумбије (источни Вашингтон) у свом одбијању цивилизације белог човека изразио је, око 1850. године, своје схватање Земље следећим речима:

"Кажете ми да орем тло. Зар да узмем нож и раздерем груди моје мајке? Тада, када умрем она ме неће примити у своје крило на починак.

Кажете ми да копам ради камена. Зар да копам испод њене коже за њене кости? Тада, када умрем ја не могу ући у њено тело да бих се поново родио.

Кажете ми да косим траву, сушим је и продајем сено и будем богат као бели човек. Али, како да се усудим да одсечем косу моје мајке."³⁸⁹

Други одабрани пример чине два индијска мита, забележена у пуранским текстовима,³⁹⁰ која говоре о Притхиви-Земљи.

³⁸⁸ R. Greys, *Grčki mitovi*, с. 81

³⁸⁹ T.C.McLuhan, *Touch the Earth*, N York 1971. s.146

³⁹⁰ У Пуранама је забележена раноиндијска митологија.

Код А.Вебера о томе наилазимо на следеће: У Индији "нека врста смисла и докучивања бивствовања, можда се може овако навестити: суштаство света је божанско и уједно демонско. Оно је суштаство самог свевишњег бога који обухвата свет, испушта га из себе и, иако је једно с њим ипак је друкчије од њега. Вишеће и учење које је отворило врата трајном даљем живљењу праиндијског мита, у свим својим порам сад филозофски прожетог; тај мит забележен је пре свега у Пуранама, причама о стварању света, и о променама, у све новим обртима свести..." (Alfred Veber, *Tragično i istorija*, s. 137)

Оба мита³⁹¹ о Земљи, названој Притхиви, везана су за пришца Притху-а, а у једном је чак речено да је она по њему добила име.

Притху је настао из десне руке убијеног, али прочишћеног, окротног и злог краља Вене, који је забранио штовање и жртвовање, и кога су мудраци на смрт претукли светом травом.

По једном од тих митова народ га је одмах прихватио и поштовао надајући се да ће га Притху спасити глади и беде. Али, Земља и даље није рађала. У очајању и љутњи Притху је покушао стрелом да убије Земљу, али је она “узела обличје краве”³⁹² и почела да бежи. Притху ју је ухватио и вукао на највише небо. Изморена она га опомену да је “грех убити женку”³⁹³ као што он њу убија. Онда су се споразумели да он њој поклони теле да би она могла да створи млеко “извор сваке плодности”, њиме да пошкропи Земљу, која ће затим људима дати жита и поврћа за која до тада пису знали.

По другој причи Притху се оженио Земљом “чим је рођен, али је она одбила да преда благо које је скривала. Притху је стога решио да убије Земљу и прекине глад”. На то је Земља попримила облик краве и побегла код Бrame, али је он одбио да је заштити и наредио јој да се врати своме мужу, да му буде покорна, стрпљива и послушна, без обзира какав је он.³⁹⁴ Тако пољоделци стално рађавају Земљу сво-

³⁹¹ Митови су коришћени и делимично цитирани према: Tadeuš Žbikovskí, *Religiozni obredi, običaji i simboli*, Radnička štampa, Bgd 1980, с. 28-29; а о култу земље у Индији в. и с. 27-30. I Veronika Ions, *Indian Mythology*, London, N.York, Sydney, Toronto 1975, с. 95-96

³⁹² “Ригведска митологија је била натуралистичка, али не у пуном смислу те ријечи. Све су се природне појаве персонифицирале ...Богови су се обично замишљали у људском лику, али се то радило на безброј начина.” (с. 299)

“Колико знамо богови се нису приказивали у облику материјалних слика, а алузије које налазимо у химнама .. Нису увијек у складу с било каквим евоцирањем у људском облику . Тако се напр. Агни приказује као бик, коњ, птица итд.” (с. 333) Luigi Pareti, Paolo Brezzi, Luciano Petch, *Stari svijet*, HCKNR, svezak drugi I, period 1200-500 p.n.e., Naprijed, Zgb 1967.

³⁹³ Можемо претпоставити да такво гледиште потиче из ловачко-скупљачких времена, када се избегавало, коликогод је то било могуће, убијање женке, јер она доноси младунце, нови извор хране. Став који, унесколико, можемо и данас (у нас) да препознамо при приношењу крвне жртве, јер је жртвована животиња, по правилу, мушког пола (петак, мушко јагње, во). А по Елијадеу животињске жртве, које су миленијум или два практиковане и код пољоделца и код сточара, и недељиве су од човечанства, воде порекло из палеолита, јер у крајњој анализи представљају понављање убијања дивљачи од стране ловаца. А то је модел понашања који, уствари, до данас није потиснут. (в. *Eliade, Relig. Ideas*, с. 33-36)

³⁹⁴ У овом миту је, очигледно, осликана и промена положаја жене у друштву, што, како се чини, није било без потреса. То је, по свој прилици, довело и до промена на религиозном плану: женска божанства (божанство) губе своју во-

јим плуговима, "али Земља, стрљлива крава, као што јесте", то стрљиво подноси и враћа добрим.

Оба ова мита нам илуструју схватања о Земљи. И пре открића агрикултуре Земља је поимана као оживотворена материја-сила. И тада су људи увиђали да од ње, њене родности, зависи цео свет и животњски и биљни и људски. Али, Земља, свеприсутна и необухватна, остаје неодређена (по првом миту чак и безимена), премда јој се баш због свега тога придаје извесна светост.

Са открићем агрикултуре, преко културног хероја Притху-а - догађај који је описан у првом миту - улога Земље постаје још важнија и конкретнија, па самим тим и јасније дефинисана. Према миту, обоготворена Земља је тада добила име Притхиви, по принцу Притху, за кога се још каже да је њен отац. Дакле, кроз први мит сагледавамо један процес у коме се поимање Земље прецизира, а тежиште вредновања унеколико помера.

Међутим са новим начином привређивања нису нестала ранија поимања светости Земље која се до данас препознају у разним ритуалним радњама у Индији. Такође није нестало осећање светости материјалне земље која је сматрана телом Земље. То је очигледно у другом миту, који је унеколико варијација првог, а који као да објашњава и оправдава новонасталу ситуацију. Наиме, човек обрађујући земљу, чинећи је својом хранитељицом, зависећи од њене родности, интензивније и друкчије него пре, задире у њу и "рањава" њено "тело". Тиме он, на изванредан начин, повређује њену светост. Мит то разрешава на два плана. Први: Земља мора да буде стрљлива и добра, јер је тако наредно творац-Брама, па самим тим ни орање не представља светогрђе. Други: Земља узима још један манифестан облик, тј. поприма облик краве која постаје света животиња и која својом сталном млечношћу симболише првенствено аграрну плодност, а затим плодност уопште. А на тај, тј. нови манифестни облик Земље - краву - преноси се и оно осећање светости, које је са обрађивањем земље нужно површено, дакле осећање светости које условљава неповредивост (неповређивање).

И тако је на један бајколики и снолики начин осликан пут од оживотворене (опште) хранитељице Земље у персонификовано или антропоморфизовано божанство, божанство

дећу, или бар равноправну* улогу, а мушко божанство (божанства) стиче примат.

* в. Uve Vezel, *Mit o matrijarhatu*, Prosveta, Bgd 1983.

плодности, које је и поред своје трансформације и вишеструке мапифестације задржало разгранате и разнолике видове штовања.

У трећем примеру ћемо своју пажњу усредсредити на Грчку, односно на Деметру,³⁹⁵ која је можда поникла на нашем дапашњем тлу.³⁹⁶ Била је слављена од свих Грка са израженом етничком индивидуализацијом, једног првобитно опште-присутног типа божанства, тј. Велике Мајке. Богиња Земље је, чини нам се, у култу Деметре, достигла највиши степен развоја.

Деметра је древно божанство. Задржала је многе одлике Богиње Земље, односно Велике Богиње: богиња је сваке плодности, али првенствено плодности земље; док се Олимпијски богови обично јављају у пару, она нема сталног партнера. У једној химни из Епидауруса се вероватно на њу односе називи “Мајка Богова” и “Велика Господарица Мајка Олимпа”. Деметра је повезана са подземљем и мртвима. Она носи атрибуте “љутита” и “црна”.³⁹⁷

Веровало се да је Деметра људе подучила земљорадњи, да им је дала семе житарица, али и других култивисаних биљака, воћа и поврћа. Тиме је она постала централна фигура земљорадничког култа, богиња жита и обрађених поља. О том догађају постоји више митова,³⁹⁸ али најважнији је онај који Деметру повезује са Персефоном, супругом Плутона, краљицом подземља и мртвих, јер је тај мит био основа Елеусинских мистерија којима је слављена и штована Деметра скоро 2000 година.

Изрећемо га како је казао у Хомеровој “Химни Деметри”. Док је Кора (Персефона), Деметрина и Зевсова ћер брала на ливади цвеће уграбио ју је, без противљења Зевса, Плутон(Хад), господар подземља. Деметра ју је узалудно тражила девет дана и девет ноћи са буктињом у руци, без једа и пића. Сажаливни се на њу Хеилије (Сунце) јој је откри-

³⁹⁵ Основна коришћена литература за одељак о Деметри: Срејовић-Цермановић, *op. cit.* под Деметра, Персефона, Церера и др.; R. Greys, *op. cit.* с. 78-84; E.O.James, *The Cult of Mother Goddess* с. 153-160; исти *Упоредна религија, Матица Српска, Н.Сад* 1978. с. 140-151; W.F.Otto, *The Meaning of the Eleusian Mysteries*, 1939., и “The Mysteries”, *Bolingen Series XXX 3/2, 2/Princeton/ Bolingen* 1979. с. 14-39; M.Eliade, *Relig. Ideas*, с.290-301; В. Бурић, *Елеусинске мистерије и њихов значај за етичко држање у светлости дубинске психологије*, Споменик СКА XCIV, Вгд 1941, с. 51-74.

³⁹⁶ Порекло Деметре је нејасно; једни претпостављају да је трачко-фригијско, а неки индоевропско.

³⁹⁷ Атињани су говорили да “мртви припадају Деметри”, а у Спарти се дванаестодневна корота завршавала приношењем жртве тој богињи.

³⁹⁸ в. Срејовић ... *op. cit.* под Деметра

ло истину. Разљућена Деметра је тада напустила Олимпи и угутила се људима прерушена у старицу. На извору код Елеусине, где је села да се одмори, затекле су је кћери елеусинског краља и повеле је кући. Племенитој и тужној старици поверено је чување краљског маленог сипа Демофонта. Деметра је хтела да га начини бесмртним, па га је ноћу држала над ватром да му сагори смртност. Међутим, једном ју је изненадила дечакова мајка и крикнувши од страха омела намеру богиње. Деметра је била разочарана и огорчена због глупости смртника, па је откривши свој идентитет и показавши се у свом свом сјају напустила двор. Затворивши се у њој подигнути храм, тужна и огорчена “забранила је семену да клија и дрвећу да рађа. Страшна глад је угрозила не само људе већ и богове. Зевс је покушавао да умири гневну богињу. На крају је постигнут споразум да се Персефона врати мајци, а Деметра ће да обнови плодност земље. Но, при одласку из Хада Плутон је Персефони дао да окуси нар чиме ју је везао за себе и своје подземно краљевство, те је она трећину године морала провести с њим. Зевс је позвао Деметру и Персефону да се врате на Олимп, а оне су пре одласка обновиле природу, подучиле људе земљорадњи (преко Триптолема) и “упутиле елеусинске краљеве у своје мистерије”.

Овај мит је најчешће тумачен као основа за слављење, што је у почетку вероватно и био, богиње плодности, земљорадње и пре свега жита. А Персефона, са својим двојним боравиштем на земљи и у подземљу, сматрана је божањством вегетације (тј. сезона) и младим житом које мора да проведе одређен период у земљи да би исклијало. На овако тумачење упућују слични митови (Египта и Месопотамије).

Но “готово сигурно церемоније су се мењале током времена”.³⁹⁹ Претпоставља се да су се “у почетку Елеусинске светковине одвијале на отвореном да унапреде раст жита”⁴⁰⁰ док су се касније главни ритуали одвијали у храму и смели су им присуствовати само посвећени. Ти ритуали су, с обзиром да их посвећеник није смео одати под претњом смртне казне⁴⁰¹ остали до данас нејасни. Али знамо је да је класе жита, и даље, имало битну улогу у ритуалу. Значај и смисао Мистерија можемо наслутити из неких записа који говоре о њима.

³⁹⁹ M.Eliade, *Relig. Ideas*, c. 294

⁴⁰⁰ E.O. James, *The Cult...* c. 156. Те претпоставке су произишле из резултата ископавања светилишта у Елеусини.

⁴⁰¹ Према сведочењу Аристотела Есхил је био у опасности да изгуби живот, јер су Атињани мислили да је открио одређене тајне Мистерија у својим трагедијама. (в. Eliade, *Relig. Ideas* c. 294)

Тако Исократ, почетком IV в. пре н. е. каже: “Богинја нам је дала две ствари ...: прво плодове поља којима дугујемо наш прелаз са животињског на људски живот; и друго: ритуале у којима учествовање чини да гледамо са радосном надом на крај живота и на постојање као целину”.⁴⁰² Слично је говорио и Цицерон, такође посвећеник, поздрављајући 59. године пре н. е. Атинског посланика.⁴⁰³

Шта је то што је Елеусинске мистерије од слављења природног, плодносног божанства жита учинило да оне постану езотерично-мистичне и сотериолошке по својој природи, и да својим “посвећеницима пружају дубоко мистично искуство из кога су они излазили са новом надом и убеђењем да су постигли спас”?⁴⁰⁴

Већ смо поменили да мит на коме почивају Елеусинске мистерије има сличности са другим митовима који говоре о вегетацији. Али он се у неким елементима од њих и разликује и чини се да су баш ти елементи били клица “нове религиозне димензије”.⁴⁰⁵

У другим митовима богиња оплакује свог вољсног (љубавника, мужа, брата) који је умро, а овде Деметра оплакује своју ћерку, Кору, која јој је слична, као да је продужетак или двојник саме Деметре. Уз ову разлику Валтер Ото је уочио да се Деметрипа обустава плодности земље односи на биље, али не на жита и култивисане биљке, јер оне постају знапе тек после Деметриног помирења са Олимпијцима. (Такав редослед, глад и неплодност пре открића земљорадње, јавља се и у миту о Притхиви). То, пак, указује да насилно одвођење Персефоне у подземље није директно, бар у почетку, повезано с мировањем вегетације.

Постоји још нешто: Персефона својим пореклом припада бесмртним Олимпијцима па самим тим она силаском у Хад уствари не умире (или само привидно умире кроз “rite de passage”) већ постаје жена Плутона и наставља да живи као краљица подземних предела. Тим својим припадањем и двојним боравиштем “она алудира на непремостиву раздаљину између Хада и Олимпа. Она је медијатор два божанска предела и стога може да интервенише у судбини смртника”.⁴⁰⁶

⁴⁰² W. Otto, op. cit. c. 14-15

⁴⁰³ Ibidem, c. 15; Е.О. Демс, *Упоредна религија*, с. 148

⁴⁰⁴ Е.О. Демс, Ibidem c. 148

⁴⁰⁵ M.Eliade, *Relig. Idcas*, c. 300-301

⁴⁰⁶ Ibidem, c. 293

Чини нам се да је све ово пружило могућност да се посвећење у мистерије ових двеју богиња схвата као стављање под њихову милост која “укључује обећање агрикултурне плодности, оплемењавање људског живота, културне дарове”⁴⁰⁷ као и наду у радосније бивање после смрти.

Кроз култ Деметре, који по некима има зачетке још у неолиту, а трајао је све до IV века наше ере, можемо пратити развој, идејни и култни, Богиње Земље. Од Мајке Земље - Велике Богиње “мајке богова”, владарке плодности, подземља и смрти, постаје дародавка агрикултуре и богиња жита, да би прерасла “откривајући нову религиозну димензију” у сотериолошко, “езотерично и мистично” божанство. Оно што нам се у погледу Деметре чини посебно занимљивим, и што је утицало да је наведемо као пример овог нашег разматрања о Мајци Земљи је то, што током целог свог дугог постојања, она није губила своје основне карактеристике, већ су нова поимања ње као божанства произилазила једна из других, и само се тежиште поимања и штовања померало од природних ка вишим идејним па и филозофским сферама, не губећи, већ само потискујући у други и трећи план претходно схватање.

Наведеним примерима смо илустровали схватања о Земљи уопште, њено оживотворење и видове обоготворења у других. А сада ћемо покушати да прикажемо какво је схватање Земље у нас.

Оживотвореност земље у нас

Као и код других народа и код нас су природа и природне појаве често оживотворене. Трагове тога налазимо у језичким творевинама нашег народа, али их брљљивом анализом можемо уочити и у веровањима и ритуалним поступцима или забранама (табуима).

У кратким формама народне књижевности (басме, загонетке, пословице) често се “највереније очувају првобитне мисли”.⁴⁰⁸ Тако у загонетки: “Висок тата, плосна мама, буквит зет, мапата девојка” одгонетка гласи “небо, земља, ветар и магла”. Паралеле ове загонетке постоје и у других словенских народа.⁴⁰⁹ Једна друга загонетка гласи: “Друга другу

⁴⁰⁷ W. Otto, *op. cit.* s. 14

⁴⁰⁸ Н. Јанковић, *Астрономија ...* с. 15

⁴⁰⁹ С. Новаковић, *Загонетке*, цит. према Н. Јанковић, *op. cit.* с. 15; и Petar Bulat, *Mati Zemlja*, Zgb 1930. с. 7

преко плота звала: дај ми друго мало сала, жива сам се већ распала. - Земља иште с неба кише." Ова загонетка се јавља у више варијаната: "Поручила доња госпа горњој: пролиј твоје златне сузе, е умријех од прне суше;" или "Поручила доња нева горњој неви: пошаљи мени сва сала масла сва сам се јадна распала"; или "Оправила ме тетка доња горњој да ми даш сала масла, сва сам се распала, да бих се опет састала"; или "Поручује цицибан својој љуби на диван: спреми мени сала масла, жива сам се распала не бих ли се опет састала".⁴¹⁰

Из ових загонетки - које су као и остале форме народне књижевности посредан извор за нашу тему - јасно се види да су у нашег народа, природа и њене појаве оживотворени; паралела им је у човечијем свету, па бисмо могли рећи да су на један апстрактан начин антропоморфизоване.

Исто тако можемо уочити да је Земља најчешће схватана као женско биће, па се она назива; мајком, другом, невом и тетком.

То схватање налазимо и у неким народним песмама у којима се Небо и Земља појављују као мушкарац и жена (муж и супруга) који се препиру:

"Завади се Земља с Небесима.
 Небо вели: на Земљи је кривда.
 Земља вели: на Небу је кривда.
 Изаслаше светога Илију
 да он види код кога је кривда;
 ал' је кривда на земљици црној."⁴¹¹

Слично је и у једној песми из околине Бјеловара:

"Земља Небо на суд божји звала:
 Ајде Небо на суд да идемо,
 јер ме бијеш ледом јали снијегом
 од Мијојла до Ђурђева дана,
 Тијо Небо Земљи одговара:
 Бога теби црна Земљо моја,
 Окани се неба високога!
 На теби је вел'ко безакоње:
 .....
 Зато т' бијем ледом јали снијегом."⁴¹²

⁴¹⁰ С. Новаковић, *Загонетке*, цит. према И. Јанковић, *op. cit.* с. 15 и Р. Булат, *op. cit.* с. 7; в. и тумачење Natko Nodilo, *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog*, "Rad" JAZU I. XXVII, Zgb 1885. с. 113

⁴¹¹ Вила београдска 1867. бр. 29, цит. према Р. Булат, *op. cit.* с. 7

⁴¹² N. Nodilo, *op. cit.* с. 114

а) ТЕЛО ЗЕМЉЕ

Аналогно овом схватању да је Земља жива женска особа, свеprisутна материјална земља се сматра телом те женске особе. Тако се верује “што су кости за човјека то је камен за Земљу - то су кости Земљине”.⁴¹³ Трава је Земљина коса па у хрватском Загорју кажу: “Тко траву скубе (чупа), скубе својој матери власи”.⁴¹⁴ Паралеле постоје и код других словенских народа, а нарочито су сачуване код Руса.⁴¹⁵

б) ЗЕМЉА МАЈКА

Али Земља није само оживотворена у женском облику. Њена плодност се и у нас (мада не увек) изједначава са свеопштом мајком. Тако се у једној причи из Буковице у Далмацији каже, да она, нарочито кад је мокра, привлачи човека себи, а то је стога што ју је Бог створио као “мајку која све притеже у своја њедра, одакле је све изашло”.⁴¹⁶ И у нас је присутна идеја да је човек од земље настао, што се види и из изреке “земља по земљи ходи” а мисли се “на човјека који је или који ће бити земља”. Вук је забележио и следеће: “Приповједа се да је некакав чоек казао цару: ‘Помоз Бог, земљо, земљи господару!’”⁴¹⁷

Земља је, дакле, и у нас схватана, у једној вишој равни, као мајка човека, мајка из које је настао, која му даје снагу, која га храни и, на крају овоземаљског живота поново прима у себе. Стога се сматра да ваља новорођенче положити на земљу, јер ће му она дати снагу, те ће порастати здраво и снажно.⁴¹⁸ А човека који тешко умире, обичај је да положи на земљу, да би му Земља-мати, најстрожији и најмилостивији судија, опростила грешке, олакшала умирање и примила га у своје крило.

в) СВЕТОСТ ЗЕМЉЕ

Као нешто на чему се одвија и од чега зависи живот, нешто без чега фактички нема живота, али и нешто где се

⁴¹³ Љубомир Пећо, *Обичаји и веровања из Босне*, СЕЗБ XXXII, III 14, Бгд 1925. с. 380

⁴¹⁴ Milan Lang, *Samobor, narodni život i običaji*, ZNŽOJS XIX, Zgb 1914. с. 201

⁴¹⁵ P. Bulat, *op. cit.* с. 3

⁴¹⁶ Vladimir Ardalić, *Bukovica, narodni život i običaji*, ZNŽOJS VI, Zgb 1901. с. 259

⁴¹⁷ Вук Стефановић Караџић, *Пословице* 1457

⁴¹⁸ В. С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ XVI, II /10, Бгд 1911. с. 72-73

чува спомел па живот који је постојао, дакле та важност земље за човека, свакако је условила да јој људи придају светост.

То се види и по односу према њој. Сваки рад на земљи као што је копање темеља за кућу или орање, дакле сваки рад који укључује "повређивање" Земље пропраћен је ритуалом па и приношењем жртве Земљи с једне стране као молба било за заштитом било за родношћу и плодношћу, а с друге стране као нека врста искупљивања за скрнављење светиње.

Можда најлепши однос према Земљи као нечем поштованом и светом налазимо у пародној песми "Сведи благо дијеле", односно њеној варијацији⁴¹⁹ коју је Вук сврстао међу најстарије јуначке (спске) песме.

У тој старој песми, после деобе блага, сведи на жалбу Блажене Марије брату светом Илији (II /1) односно светог Илије сестри Огњеној Марији (III /2) да на Земљи влада велико безакоње:

"И не слуша пород родитеља, 10

А не слуша млађи старијега;

ђе кум кума не држи за кума,

ђевер снаси о срамоти ради;

ђе брат брата по судовим' ћера

.....

Не светкују свеца никаквога 16

Нити жегу у цркву свијеће

Нити служе летурђију." (III /2)

Дакле, сведи измоле Бога да на Земљу пошаље сушу. На Земљи је настала велика глад. Сакупе се код цркве главари и свештеници:

"Посједаше, ђе је мјесто коме;" 61

а ђаче самоуче им каже:

"Сви се браћо дигните, 64

И пружите мене десне руке

Вјеру дајте да ме не варате!"

⁴¹⁹ Вук Стефановић Караџић, *Пјесме*, III/1 и III/2

Кад су то урадили:

“Сви се бјеху Богу обрнули,
По три пута љубе земљу црну;
.....
Те се опет свијет наслиједи.” 85
(види Додатак)

Поред свѝ помепутог, поимање светости Земље можемо уочити и у томе што се земљом заклиње, а знамо да се људи заклињу оним што им је најважније, најдраже, најсветије.⁴²⁰ Наилазимо на заклетве: “Тако ми неба и земље!”, “Тако ми унакрс земље и свијета!”, “Тако се земља испод мене не просјела!”⁴²¹

г) ЗЕМЉА И СМРТ

Али заклињање земљом указује на још један вид поимања земље, наиме, она се повезује са смрћу. Са престанком овог званог живота на њеној површини, она, Земља, њена унутрашњост, постаје последње боравиште, па се сматра да је од пресудне важности да Земља прими посмртне остатке.⁴²² Стога наилазимо и на овакве заклетве: “Тако ми земље у коју ћу!”⁴²³ “Тако ми ове земље, мајке наше, у коју ћемо сви!”⁴²⁴ “Тако ми гробне земље!”⁴²⁵ “Тако ми земља кости не

⁴²⁰ В. Л. Таповић, *Заклетва на тлу Југославије*. Посебна издања ЕИ САНУ књ. 16, Бгд 1977. с. 18, 23

⁴²¹ Вук Стефановић Караџић, *Пословице*, 5276, 5372, 5432

⁴²² Иван Звонко је забележио једну причу у којој се каже да је Бог, када је човек први пут “сагрешно” упињао Сунце и Земљу како ће их они “покарати”, а Земља је рекла: “Кад умре ја ћу му из себе кости избацивати и никад му нећу дати да има мира; макар га сто пута закопали, ја ћу га опет избацити!” Нема већег Божијег покајања - закључује И. Звонко - него коме земља после смрти кости избацује.” *I Zvonko, Vjeronja iz Herceg-Bosne, ZNŽOJS IV, Zgb 1899. с. 144*

Земља, сматра се, може казнити грешног умрлог и тиме да му буде тешка. Зато се при сахрањивању на ковчег баца грумен земље са рсцима “лака му црна земља”. У једној тужбалици наилазимо на следеће стихове:

“Црна земљо и траво зелена
Не буди ми милој секи тешка
Ниј’ ни теби сека дотешчала,
Кад ни црвка погазила није,
Кад се сваком младом уклањала,
Кад је свако старо поштивала.”

J. Lovretić, *Otok - narodni život i običaji*, ZNŽOJS III, Zgb 1898. с. 33

⁴²³ Вук Ст. Караџић, *Пословице*, 5247

⁴²⁴ Томо Драгичевић, *Народне празноверице*. ГЗМ XIX, Сарајево 1907. с. 496

⁴²⁵ Вук Ст. Караџић, *Пословице* 5238

изметала!"⁴²⁶ Понекад, премда ретко, изједначује се и са самом смрћу као напр. у заклетви "Тако ме земља сунцу не отела!"⁴²⁷

Премда је земља повезана са смрћу, у нас она веома ретко (што је случај у последњој заклетви) има призивак нечег злог.

Такав редак, ако не и јединствен пример, у коме Земља садржи конотацију зла, налазимо у једној причи из Буковице у Далмацији. У ранијем излагању (в. I Део) смо видели да се у нас Земља на којој се одвија живот, обично сматра неживом плочом. Такође смо могли уочити да о Земљи, данашњим речником речено, о Земљи-планети, највише дознајемо из народних објашњења земљотреса. Међутим, у поменутој причи из Буковице објашњава се да земљотрес настаје зато што је Земља "жедна и гладна људског меса".⁴²⁸

У овој причи бисмо указали на две ствари по којима се она издваја од целокупног нама познатог материјала о поимању или односу, односно опису Земље у нас. А то су: прво да је Земља-планета сматрана живом особом; и друго, крајње необично, Земља се ту приказује као зла и злонамерна према људима, као немам "гладна људског меса".

Истина, у ранијем општем разматрању о Богињи Земље-Великој Богињи указали смо да је она обично схватана амбивалентно, а касније, или у случајевима где она постаје "Богиња са стотину имена" - како каже Џејмс - неке од тих богиња као напр. Кали, Хатхор или Хеката, су одраз страшне, зле и мрачне стране Велике Богиње. Тако би се ова прича уклапала у пеко опште поимање Земље. Међутим, у нас, колико је нама познато, та мрачна страна Земље, не само да није истицана, већ је у већини случајева занемаривана, па чак и ублажавања.

Сасвим природно и у нас је Земља, као и код других народа повезивана са смрћу. Она је црна, у њој је тамно, хладно и без ваздуха. Дакле, постоји свест о тамној страни њене природе. Али, различито од раније наведених случајева других култура, у нас као да се прихвата да је таква, без њене кривнице, њена природа, а она сама није зла. Као да постоји схватање да Земљу због тога не треба врећати, већ јој ту мрачну страну њене природе треба олакшати, приказати је што блаже, да је не бисмо повредили, па самим тим и разљу-

⁴²⁶ Ibidem, 5246

⁴²⁷ Ibidem, 5174

⁴²⁸ в. V. Ardalić, op. cit. c. 262

тили, а то би могло довести до тога да буде непријатељска према умрлом. То ублажавање њене прне стране, чини нам се, указује и на изражено осећање светости Земље.

Тако се за умрле у нашим народним песмама и тужбалицама каже да су се “са земљом саставили”⁴²⁹ да су их “црној земљи положили”⁴³⁰; да је умрли “своју снагу положио црној земљи”⁴³¹ или га је “зсмља покронила”⁴³² или “прекошила”;⁴³³ он је “положио зорну главу црној земљи”⁴³⁴ или му је “црна земља простирач”.⁴³⁵ Умрлима су “црну земљу искитили”⁴³⁶ или “закитили”⁴³⁷. Покојник је “отишао црној земљи”⁴³⁸ или “под црну земљу оде”⁴³⁹ или из крила и недара искочио и “црној земљи ускочио”.⁴⁴⁰ У једној тужбалици за умрлу жену се каже:

“Вити плећи земљу мери, је ли дугачка
Очицама звезде броји, је ли и’ много.”⁴⁴¹

а у другој:

“Смрт т’ ураби приђе рока
Бог је клео!
Црна земља т’ ужива
њојзи благо!”⁴⁴²

Земља није представљана као нешто зло и непријатељско ни у тренуцима највећег бола, оплакивања, испраћаја и сахрањивања драгог покојника. То “састављање” умрлог са земљом, а трајно и болно растављање живих од њега, наш народ песничком речју, а у неким случајевима и ритуалом, надрастајући бол или баш због њега, представља (транспонује у) као једну врсту, истина тужног и црног, састанка са пријатељски схватањем Земљом.

⁴²⁹ Татомир Вукановић, *Народне тужбалице*, Врање 1972. с. 19, 25, 141, 172

⁴³⁰ *Ibidem*, с. 27, 144, 148

⁴³¹ *Ibidem*, с. 29

⁴³² *Ibidem*, с. 73

⁴³³ *Ibidem*, с. 52

⁴³⁴ *Ibidem*, с. 93

⁴³⁵ *Ibidem*, с. 40

⁴³⁶ *Ibidem*, с. 167

⁴³⁷ *Ibidem*, с. 144

⁴³⁸ *Ibidem*, с. 115

⁴³⁹ *Ibidem*, с. 84

⁴⁴⁰ *Ibidem*, с. 84

⁴⁴¹ Вук Ст. Караџић, I песма 755

⁴⁴² Вук Ст. Караџић, *Етнографски списи. О Црној Гори*, Бgd 1969. с. 162

“Чим ћемо се заклињати

Црну земљу сестримити
Мјесто миле браће драге!”⁴⁴³

“Мјесто да је свадба твоја   Несрећнице!
Дивно си се удомила   Куку мене!
Два камена, два ђевера   Љепотице!
Црна земља - дом и кућа   Кумо моја!”⁴⁴⁴

Умрлим женама, Земља је, песничким језиком речено, мајка, сестра, свекрва; а мушкарцима жена, невеста или вереница.

Никад ти се оженити нећу
Или ђевојком, нити удовицом
Већ ти мајко, хоћу земљом црном.”⁴⁴⁵

ИЛИ

Хоћеш, Мујо, лијепу ђевојку?
Ево тебе лијепе ђевојке
А ђевојке зелене травце”.⁴⁴⁶

Ритуално, у случају смрти младих, погребне поворке се обликују као свадбарске где “нема ни гајди ни барјака”⁴⁴⁷ или су барјаци црни. И песнички се сахрана често назива свадбом:

“Миле мајке, мили младожењо
Још је рано сватове кушити.
Ти си, рано, срце, пожурио
сакупио све свате жалосне!”⁴⁴⁸

“О Јагода, мила сестро,
што си ми се пофалила
Е си сина оженила!”⁴⁴⁹

“Ој пелец, пелецче, моје горко цвеће!
Тобом ће се моји свати накитити
Кад ме стану до гроба носити.”⁴⁵⁰

⁴⁴³ Т. Вукановић, *op. cit.* с. 18

⁴⁴⁴ *Ibidem*, с. 137

⁴⁴⁵ Вук Ст. Караџић, I песма 647

⁴⁴⁶ *Ibidem*, п. 660

⁴⁴⁷ Z. Lovrenić, *op. cit.* с. 34

⁴⁴⁸ *Ibidem*, с. 34

⁴⁴⁹ Т. Вукановић, *op. cit.* с. 145

⁴⁵⁰ Вук Ст. Караџић, I п. 609

Земља је и последње боравиште, а гроб последња кућа:

“Кућу ти је направила (снаха)

Драшко срећо!

Нит је небу у висине

Нит је земљи у ширише

Но је земљи у дубине

Драгомире!”⁴⁵¹

У тој кући је тамно, хладно и без ваздуха. Па ипак као да се и под земљом некакав живот наставља, који је налик на овај на земљи:

“Ако ти је тамо срећа

Па и твоја домаћица

Ти си брзо поптао

Тамо сте га закућили

А кућу сте затворили...”⁴⁵²

Онај који је умро, верује се да ће “пошетати црном земљом”⁴⁵³ и потражити своје рођаке и пријатеље који ће га лепо дочекати. Он ће им пренети поруке са овог света њихових милих и драгих, јер се при умирању “свијет мијења”.

Посекад се умрли позива да се врати, да помогне, да утеши, али ти су “пути недоходи”, повратка нема.⁴⁵⁴

⁴⁵¹ Т. Вукановић, *op. cit.* с.39

⁴⁵² *Ibidem*, с. 62

⁴⁵³ *Ibidem*, с. 57

⁴⁵⁴ То позивање умрлог некад се веома поетично изражава:

Рсом срзпи, руком врзи

људски рсу

Отреси се од земљице

синко Вуко

Као соко од росице

мој соколе

Не дотрчи, но долети

кам да ми је

Саморану мајк' ућеш

вила у јад

Али ти се много бојим

срце синко

Да се мајци вратит' нећеш

куку леле

Ти су путеи недоходи

то знам дивно ...

В. Караџић V п. 156

појово почиње да добија снагу, и који се сматра почетком нове производне године - Божић. Цео тај циклус са Бадњим вчером, када се изводи највећи број ритуалних радњи, и Божићем као централним тачкама новогодишњег славља веома је детаљно проучавао и тумачен у нашој научној литератури.⁴⁵⁶

Тако се сматра, да се због краткоће послужимо речничком формулацијом, да је "Бадње вече делимично посвећено култу покојника, а делимично култу демона и, најзад једном вишем божапству".⁴⁵⁷ Уз то треба имати на уму да је извештај број тада извођених ритуалних радњи, чини се независних непосредно за поменуте култове, посвећен земљорадничко-производном циклусу и тумачи се као мађијски пут до што боље летине.

Из нашег ранијег разматрања, нарочито митова, видели смо да се у земљорадничким културама сматра веома важним усаглашено деловање Земље и небеског божанства.

У нашем слављењу почетка производне године присутно је, премда ненаглашено, поштовање Сунца, као манифестације небеских сила важних за производњу. На то указује време слављења (зимски солстициј), затим окретање истоку при сечењу бадњака, наслањање бадњака на источну страну куће "према Сунцу" и најзад важност ватре (полагање бадњака на огњиште и царање) у самој свечаности. Па и само "више божапство" (чију је улогу преузео Христос) и поред све своје сложености и замагљености, успостављено је да има соларне одлике.

Међутим, оно што зачуђује, у овом слављењу као да изостаје свест о важности земље. Кроз цело слављење се, тако бар изгледа, не показује ништа што би указивало на поштовање саме земље, а с обзиром на природу самог празника то би се очекивало. Стога је разумљиво да тај проблем није изазвао пажњу научника. Како је предмет нашег истраживања земља, ми ћемо, овом приликом, само указати на неке елементе слављења, који би се могли посматрати и из једног, досад несагледаног, угла и показати да је у самом слављењу присутна свест о важности и улози земље као хранитељице, али је то проденуто у неке друге облике који су препознатљи-

⁴⁵⁶ Мислимо овде, пре свега, на радове В. Чајкановића (сакупљене у *Мит и религија Срба*,) и на радове Ш. Кулишића (у књизи *Из старе српске религије*, Бгд 1970.). Но поменимо да су се и многи други етнологзи бавили овом проблематиком, а у разним стручним публикацијама сакупљена је и обимна грађа о Божићу и Божићнем циклусу.

⁴⁵⁷ *СМР* под Бадње вече

ви тек онда када имамо на уму све видове транспоновања и манифестовања шговања Мајке Земље у целипи.

Обредна вечера на Бадње вече састоји се из јела која су везана за култ покојника. Ту је и сито или посуда са зрневљем жита у коју се ставља свећа, што такође потсећа на култ покојника. Једе се на застрој земљи. То би могло указивати на две ствари: прво да се жели бити што ближе покојницима, и друго да се жели указати поштовање Земљи-хранитељици. Изношење хране напоље на Бадње вече, у неким нашим крајевима, "за дивљач" могло би се, такође, протумачити као умиљостивљавање Земље, ако имамо у виду да је од давнина Богиња Земље повезивана са зверињем и животињама уопште. Жито је присутно у два облика: у зрну (у које је забодена свећа) и у обредном хлебу сачињеном од зрна последњег жетвеног снопа (садржавајући, по Кулишићу, снагу житног демона). Дакле, симболично је присутно и семе и клас жита, а оба та облика, и ако не узмемо у обзир могућу аналогију са Деметром (да представљају манифестни облик плодотворности Земље, тј. саму Земљу), оба та облика се непосредно повезују са подземним силама, силама Земље, за које се сматра да имају утицаја на плодност.

Всћ смо раније указали да је Бадње вече веома значајан временски канал комуникације живих и мртвих.⁴⁵⁸ Верује се да мртви не престају бити заинтересовани за живе. На основу тога се сматра да би они, уколико се комуникација успостави, а обредна вечера је средство за то, би могли поради ти за добробит живих. Мртви су, као и сви људи, деца Мајке Земље, од ње су потекли, на њој су живели, а онда су умрли и она их је примила "у своја недра", те они настављају да "живе" у њој, јер Земља је стално станиште и живих и мртвих. Својом смрћу покојници делимично постају део саме Земље⁴⁵⁹ и тиме попримају и атрибуте плодности те исте Земље, док с друге стране, истовремено, они настављају да

⁴⁵⁸ Значајан временски коридор комуникације живих и мртвих се јавља и у доба пројекције равнодневице, односно у нас у доба Ускрса.

Да је то веома древно указује и један египатски епитаф из доба Птоломејевића, у коме између осталог стоји:

"Био сам племић у своме граду, али нисам имао кћер која би за мном јадиковала на дан младог растиња, када се жали." (Војислав М. Ђурић, *Тужбалица у светској књижевности*, Бгд 1940. с. 49)

⁴⁵⁹ У једној тужбалици наилазимо на следеће:

"Ја бих клела црну земљу

.....

.....

Ал' не могу Мила мога!"

(Т. Вукановић, *op. cit.* с. 122)

“живе” у самој земљи и остају издвојена, са Земљом непоистовећена бића, задржавајући заинтересованост горњег света и за горњи свет.⁴⁶⁰ Тим својим одликама плодносношћу и, да условно кажемо, заинтересованошћу, они су уствари медијатори, посредници, између света над земљом и света под земљом. Отуда се они, у том тренутку почетка производне зоне очекују, прзивају и умилостивљавају. Они треба да припомогну да семе стављено у земљу (у којој су и они) изникне и буде бујно. И баш због те двојности њихове природе да су истовремено и сама Земља и посредници, њихов култ је толико присутан у овом празнику, а присутна је и Земља.

Они истовремено представљају појмовно посредовање између Земље као смрти и Земље као сверодитељице, односно хранитељице, спајајући опозиције земља-смрт - земља-живот, аналогно семени које умире да би пружио живот. И тако умрли кроз смрт постају посредници за живот попримајући исту ону двојност коју поседује и сама Земља.

д) ПОИМАЊЕ ЗЕМЉЕ

Из свега реченог произилази да се и код нас, као и код других народа, Земља сматра нечим живим. Земља је аптропоморфизована, она је апстрактна женска особа којој се најчешће приписују материнске одлике (рађање, храњење), али она је истовремено и вереница (што укључује њену невиност), невеста, друга, сестра, тетка, свекрва. Тело те женске особе је материјална земља (камење су њене кости, трава је њена коса). Она поседује светост, и то како она као сила, енергија коју поседује, тако и материјална земља на којој и од које се живи и у којој се борави после живота. На то веома изражено схватање светости Земље у нас, указује, за разлику од других народа, готово потпуно одсуство конотације зла (тј. да она сама није зла) у њеној повезаности са смрћу. Дакле, можемо рећи да се у нас Земља поима као божанствена, као божанство са готово свим истим одликама које и код других народа поседује Божиња Земље, односно Велика Божиња.

⁴⁶⁰ Повезаност човека и земље, земљишног поседа, види се и у српском обичају преславе на земљу. Наиме, “крсно име - слава - везано је за земљу која се користи” (СМР под Крсно име) па је обичај да породица која је земљу наследила, обележи, преслави, дан патрона породице дародавца.

У обичају преславе на земљу бивши умрли власници поседа су посредници за добру летину преко свог свеца заштитника.

Међутим, писмо у нас наишло на помен да је она фигурално представљана, тј. приказана скулпторски или сликарски у облицију људске фигуре. Такође нисмо наишли да је она посебно именована, као што је то бивало у других народа (напр. Притхиви, Деметра). Стога она у нас није богиња у правом смислу те речи. Нисмо наишли ни на то да се нешто друго, осим саме земље, сматра њеним манифестним видом, односно манифестним трансформисаним видом богиње, као што је напр. крава у Индији или клас жита у Грчкој. Због тога смо употребили формулацију да је Земља у нас апстрактно жетско божанство да бисмо нагласили, уствари, одсуство фигуралног не само приказивања, већ и поимања.

И да закључимо: У нас је Земља женско божанство, пенменовано и конкретво необоготворено, без временски прецизираног и централизованог, на једном, условно речено, месту, окупу, усредсређеног култа. Међутим, култ Земље, уствари постоји, расут и у склопу разноврсних обичаја и ритуала. И да завршимо ово разматрање о схватању Земље мајке у нас послуживши се лепом, мада мало старинском формулацијом Надка Нодила:⁴⁶¹ "Земља, жива и животна, крило своје родно расклапа свему и свима. Како да је посвуда и да није никуда, божанство њој се њиха свакамо."⁴⁶²

⁴⁶¹ Падко Нодило, у већ поменутој расправи, иначе, доста неуверљиво, покушава да докаже да је и у нас постојала именована богиња Земље као што је код Западних Словена богиња Жива, која је, према Хелмолду, била једина женска богиња међу главним боговима. Нидерле је, пак, "сматрао да нема доказа из правога паганског доба да је Земља била сматрана за богињу". (*Niederle, Život staryh Slovanů* 86, цит. према Н. Јанковићу, *op. cit.* с. 15)

Наша досадашња истраживања су нас навела на закључак да се у нас божанство Земље није успело формирати у праву богињу Земље.

⁴⁶² N. Nodilo, *op. cit.* с. 112

Додатак

Пажљиво читајући нашу народну песму "Свеци благо дијеле" имали смо утисак да она, истина на један други начин, говори о приближно истим стварима о којима говоре и митови о Притхиви и Деметри. Такође, сличан је и однос према Земљи. Наравно наша песма не само да је настала касније, већ укључује и неке елементе којих у митовима нема, као што је напр. етичко стајалиште. Тако се у песми каже: "А не слуша млађи старијега" (II /2) односно, "Не поштује млађи старијега" (II /1) што укључује један етички принцип, док је у митовима сукоб готово без моралних постулата. У песми остају, пак, неки важни елементи као напр. учење људи земљорадњи, мада је обрада земље као извора хране присутна.

Да бисмо проверили да ли је наш утисак оправдан приступили смо структуралној анализи, прво два наведепа мита, а затим и наше народне песме.

У оба мита на почетку је сукоб који доводи до анархије и глади.

	1. међу боговима	резултат:
сукоб	2. између људи и богова	глад (анархија)
	3. међу самим људима	

Ако погледамо између кога долази до сукоба видећемо следеће:

Индијски мит	Грчки мит
муж -жена	зет-муж, ташта, мајка, ћерка
Притху -Притхиви	Плутон - Деметра
отац -ћерка	Кора

Из овога произилази да је сукоб прво на релацији мужа и жене, а затим и на релацији најближих сродника од чијег склада зависи даља репродукција. Прекид репродукције изазива глад, а глад прети да изазове смрт. У митовима особе које су повређене и које због тога изазивају глад су Притхи-

---

ви и Деметра, женске особе које симболизују Земљу, тј. оне јесу Земља, Земља која рађа и храни буквално и фигуративно. У митовима Земља је богиња, а богиња је персонификована и тело за себе (Притхиви као крава, Деметра као клас жита, односно као скулптура жене), али је и материјална земља тело богиње Земље, тј. и материјална земља је богиња, па је самим тим и та материјална земља света и према њој се треба односити с поштовањем.

Да би глад престала, да би се репродукција наставила, жена треба да се осети женом. Како је основна особина жене рађање, жена тражи дете. Дете долази када се успоставе одређени односи међу људима. Тако је овде у оба случаја дете (теле-Кора) и услов и резултат успостављених односа између мужа и жене, односно међу сродницима (у индијском миту између мужа и жене, односно оца и ћерке, а грчком између Деметре и Зевса - ћеркиног оца и Деметре и Плутона, таште и зета).

Али добијено дете (теле-Кора) захтева извесну жртву и од саме мајке. Тако она мора да подноси мушкарца, јер тек уз њега може добити дете. У индијском миту је то очигледније: Притхиви мора да подноси рађавање, тј. орање, које симболише полни акт; а у грчком миту Деметра мора да пристане да Кора део године проводи с мужем а не с њом.

Са усклађивањем односа међу најближим сродницима не само да долази до изражаја плодносна страна женског принципа, већ и њена хранилачка функција, тј. Притхиви-Деметра уче људе земљорадњи. Тако се овде земљорадња јавља као појава која има више функција и значења.

Пре свега у миту то означава усклађивање мушког и женског принципа, јер без тога нема настапка ни наставка живота. Мушки принцип је, по правилу, небески бог, а женски је Земља, у митовима обоготворена у Притхиви и Деметри.

Мушкарац мора да буде свестан да није довољан сам себи, дакле мора да поштује захтеве жене (да јој да дете), док жена мора да се пода мушкарцу (орање) и поднесе порођајни бол да би постигла своје испуњење, тј. постала мајка. Дакле, земљорадња представља и брак Неба и Земље.

Затим, то што богиња поклања људима семење култивисаних биљака и учи их земљорадњи представља измирење на релацији богови - људи, јер земљорадња омогућава сигурнији наставак живота. Истовремено због важности агркултуре и цивилизације која је из ње произашла, код људи се

јавља страхопоштовање према дародавцу, божанству и културном хероју истовремено, али и култни однос према материјализованом, присутном и доступном виду божанстава, Земљи.

И на крају ако шире схватимо небеског бога као природу, а Земљу као земљу и људе, онда можемо протумачити да људи својим понашањем, односно својом делатношћу могу пореметити склад природе, а поремећај тог склада води ка нестанку живота.

Тако је у митовима и даривање земљорадње људима, уствари, део разрешења конфликтне ситуације и то на неколико планова.

А сада ћемо прећи на анализу наше народне песме. Вук у својој другој књизи има две верзије исте песме "Сведи благо дијеле" (п. 1 и п. 2). Већ смо напоменули да су те песме настале касније од разматраних митова, унеколико су христјанизоване и стављају у први план етичко-моралне ставове. За нашу анализу чини нам се погоднија друга верзија (п. 2), јер је завршница песме потпунија, односно пружа могућност да јасније сагледамо разрешење настале ситуације. Но, понегде, где нам се учини битно, осврнућемо се и на алтернативну верзију (п. 1).

На почетку песме сведи су на збору на коме деле дарове, благо које им је Бог покљонио, односно како бисмо данашњим речником рекли, деле падлежности. Ако боље погледамо - користећи се обема верзијама - видећемо да су ти дарови, то благо, мање-више, елементи природе (олуја, муње, гром, киша, вода, пролеће, лето, јесен и зима) који у свом правилном смељивању, уствари осликавају постојећи природни поредак (атмосферски и сезонски) који омогућава живот на земљи. Сваки светац добија на дар управљање над једним или два та елемента, али и управљање над неким од културних тековина: земљорадњом у виду вина и пшенице, трговином тј. бродовима и међуљудским односима, тј. покровитељством над кумством и братимством. То би указивало да се и овде, као и у митовима, одређене културне тековине као што су агрикултура и трговина, дакле цивилизација, сматрају даровима Бога (богова). Занимљиво је да се у песмама примарна породица и материнство готово не спомиње, и да сем у песми 2, где Огњена Марија добија "муњу и стријелу", нема женске особе која учествује у расподели. То, пак, указује на веома снажно изражен патријархално устројен поглед на свет. У томе је још једна разлика између наше песме (песма) и наведених митова.

Тако, погледамо ли релације на којима долази до поремећаја односа међу људима видимо:

	у митовима		у песми
најближи	муж-жена	родитељи-деца	ближи,
сродници	зет-муж-ташга-мајка, ћерка	брат-брат брат-сестра девер-снаја кум - кум Изостаје сукоб на релацији муж - жена	даљи и вештачки сродници

Насупрот слози и реду који владају међу светитељима, на Земљи влада безакоње о чему св. Илија говори сестри Огњеној Марији (п.2)/ Блажена Марија говори брату св. Илији (п.1). Безакоње, јер се не поштују ни ближи ни даљи (вештачки) сродници, а ни Богу се не указује поштовањс.

Тако овде изостаје сукоб у "горњем" свету, међу свецима, Богом (за разлику од митова), већ се однос свецип - људи јавља као опозиција:

	међу самим људима	фактички првенствено са етичко-мо- ралне пози- ције
свечи (Бог)=ред, слога - људи=неред, сукоб	између људи и Бога	

Прекршај морално-етичких норми нужно изазива казну. Казна се састоји у ускраћивању поклоњених Божијих дарова и то оних који представљају производе тековина цивилизације: вино, пшеница, бродови. Али да би се то могло одузети нужно је укидање природног поретка. Баш то свецип споразумно (п. 1 уз сагласност Бога) и чине. Овако конципирано кажњавање произилази из доследно спроведене опозиције, свецип (Бог) насупрот људима, постављене на почетку песме.

Међутим ако занемаримо ту опозицију долазимо до следећег:

поремећени		поремећају поретка	
	води		води глади
међуљудски односи		у природи	

И тако произилази да поремећај односа међу људима, и то првенствено сродничких односа, и у митовима и у песми доводи до глади која прети пастављању живота, прети нестанком света.

Да би прекинули глад људи желе да се договоре и тако се сакушљају пред црквом и седају по реду, што унеколико представља почетак успостављања реда и измирења с Богом и међу самим људима. На скупу се појављује ђаче самоуче, које је нека врста изасланика од Бога, јер је обдарено од Бога. Он саветује да се положи заклетва.

Како је заклетва творевина којом се на етичко-моралним принципима избегавају или разрешавају конфликтне ситуације у међуљудским односима она се овде јавља као симбол поновног успостављања односа међу људима, првенствено међу сродницима, који омогућавају даљи наставак живота. Како је у песми сукоб сагледаван са морално-етичког стаповишћа и разрешење сукоба долази преко заклетве, врхунске творевине за успостављање сређених међуљудских односа, произашле из етичко-моралних принципа.

Тако заклетва у песми има исту функцију као и дете у наведеним митовима, тј. симбол је успостављеног реда.

Сам чин полагања заклетве је доказ успостављених добрих односа међу људима, стога у песми изостаје текст заклетве, јер је он овде небитан. Међутим, не изостаје ритуал који заклетву прати. Пратеће радње, устајање и пружање десне руке представља и сам акт заклетве и њену потврду. Други део ритуала, обртање Богу и три пута љубљење прне земље указује истовремено и коме се полаже заклетва и ко је њен јемац.

Окретање људи Богу (неки сматрају да је то окретање истоку, тј. излазећем сунцу) истовремено значи поновно успостављање односа између људи и Бога, односно измирење. У сваком случају, а то је за нас овде битно, тиме се указује пошта небеском мушком богу. Затим "по три пута љубе земљу црну", а тим чином се Земља, женски принцип у природи, изједначава по важности и светости са небеским мушким богом.

Вратимо ли се начас резултатима анализе видећемо да између митова и наше песме постоје знатне сличности: поремећај међу сродницима доводи до поремећаја у природи, односно до глади која угрожава опстанак живота, тј. света. Долази до разрешења, које је на први поглед различито, али води истом циљу, наставку живота на земљи.

МИТОВИ		ПЕСМА	
I	1.међу боговима	свечи(Бог) =ред,слога	међу људима људи= =сукоб, првен- неред ствено
сукоб	2.између људи и богова 3.међу самим љу- дима		с морално - етичке позиције
			између људи и Бога

- релације на којима долази до сукоба

најближи сродници	муж-жена	родитељи-деца брат-брат	ближи,даљи и вештачки
за репро- дукцију	зет-муж-гашта ћерка	брат-сестра девер-снаја кум-кум_	сродници
		Изостаје сукоб на релацији муж - жена	

II	резултат: глад	казна: глад
----	----------------	-------------

III	разређење: Давање мајци (Земља, Притхиви Деметра) - детета (теле, Кора)	Заклетва уз -обртање Богу (мушкарац) - уз троструко љубљење зе- мље (жена) (укидање опозиције)
-----	--	--

IV	поучавање људи змљорадњи	Свијет се наслиједи
----	--------------------------	---------------------

Приступили смо овој анализи са намером да покушамо, а то смо, надамо се и успели, да је и у нашој песми, као и у митовима, реч о поштовању Земље и као енергије женског принципа у природи и као свеprisутне материјалне земље, дакле о њеној светости због битних одлика које она садржи, и свега што она значи за живот људи.

---

8. Поглавље

Сетва и жетва

Као што смо већ раније изложили, од неолита до данас, пољопривреда је основ човековог опстанка. Својим свесним делањем човек је земљу непосредно и активно учинио својом хранитељицом. Та човекова делатност укључује одређена човекова знања, искуство и рад, али резултати те делатности умногоме зависе и од других чинилаца (као напр. квалитет земљишта, метеоролошки услови и др.) које бисмо могли сврстати под један општи назив - природа. Свестап тога, а у жељи и потреби да његов рад да што боље резултате пољоделац, поред примене својих знања, покушава ритуалним поступцима и одређеним понашањем да делује на оне силе које имају утицаја на исход његовог рада, тј. квалитетну и богату летину. И премда је он целе године обузет тиме да ритуалним путем обезбеди и(ли) заштити своју летину, ипак најконцентрисаније и највише на то усредсређене су оне ритуалне радње и поступци који непосредно прате почетак и свршетак пољопривредних радова, односно сетва са првим орањем и жетва.

Зато ћемо сада размотрити веровања, ритуалне радње и понашања вршилаца тих послова при сетви (првом орању) и жетви.

Сетва

Опште је схватање и уврежено веровање да добар, правилно изведен почетак води жељеном циљу. Због тога се сејању, односно првом орању, поклања велика пажња: пажљиво се бира време почетка; правила понашања вршиоца и учесника су строго прописана; стока и оруђе се посебно припрема; семе такође; полазак на прво орање као и заоравање прве бразде обавља се на одређен начин, као и благовање на њиви или по завршеном послу.

“За религиозног човека време није - као ни простор - једнообразно и без прекида. Постоје раздобља светог Времена, време празника (углавном периодичних), али постоји и профано Време, свакодневно временско трајање у које се уписују чинови лишени религиозног значења.”⁴⁶³ Али и поред ове основне поделе, можемо рећи да постоји у свести човека још једна подела времена на позитивно, срећно време и негативно, непогодно па чак и опасно време. (Сетимо се узречица: “У добар час!” или “У зао час!”.) У позитивно време ваља нешто започети или радити, јер ће и та позитивност времена утицати да се постигне жељени циљ, док почетак или обављање неког посла у негативно време, верује се, неће довести до жељеног резултата, па се то време избегава за почетак рада. А неко време је означено као веома опасно време па обављање неког посла (често се то односи на одређену врсту рада) у то опасно време, не само да води неуспеху самог конкретног посла, већ може имати, верује се, негативне последице по нешто сасвим друго (здравље, стоку и сл.). То је табуисано време, и тада се одређени послови никако не обављају.

Један од елеманата који, вероватно највише, утиче на одређивање позитивности времена је запажање да време има свој сегментирани ток, условљен космичким кретањима. Наиме, померање Сунца, циклус месечевих мена, смењивање дана и ноћи условљено је померањем небеских тела (а најочљивија су Сунце и Месец). То, пак, доводи до схватања да се време креће, да сваки уочени сегмент времена има свој почетак, па самим тим и свој успон и ток, пре свог замишљеног, односно уоченог краја. Како и развој вегетације има свој ток (као и човеков живот, који се код агрикултурних народа поистовећује са вегетацијом), сасвим је природно да се за почетак посла као позитивно време, (по правилу), сматра оно време које представља почетак одређеног сегмента времена, односно време које “иде у напредак”. Напоменимо да се аналוגијом, космички условљена позитивност, тј. почетак сегмента времена - време “у напредак” преноси и на седмицу, тј. сегмент времена одређен и од човека.

Други елемент који може, и у неким крајевима умногоме утиче на позитивност времена је сам изглед Месеца, за који се уопштено сматра да има знатног утицаја на

⁴⁶³ М. Елијаде, *Свето и профано*, с. 31

плодност. Тако се верује да ће се пуноћа Месеца пренети на пуноћу усева.

Трећи елеменат који има утицаја на одређивање позитивности, односно негативности времена за почетак послова односи се на дане у седмици. Неки дани у недељи се сматрају несрећнима (често је то уторак), а неки су посвећени напр. мртвима, у нас је то често субота, на аналогно томе, умртвљује се сваки посао и напредак.

Дакле, можемо рећи, да је опште распрострањено веровање да треба почети прво орање и сејање у позитивно, срећно време, јер ће онда и посао бити срећан, а резултат посла добар, тј. биће добар род. Односно позитивност времена пренеће се и на усеве.

Ово схватање се у науци најчешће тумачи имитативном магијом. Међутим, ако прихватимо, ако се сагласимо, да постоји двојност у човековом бићу, његово издвајање од природе и његова тежња “за поновним уједињењем с њом” пружа нам се могућност да целу ствар сагледамо из једног другог угла. Наиме, у својој тежњи, али и немогућности, да се “поново уједини с природом” човек покушава да своје делатности усагласи, усклади с природом. У овом случају он то чини преко спознаје (сагледавања) космичког сегментирања времена и усклађивања свог деловања и ток свог рада са током космичког времена. Усаглашавајући своју делатност с природом, човек је можда добијао осећај не само да ће је умиљостивити већ да постаје део ње, или, боље речено, да потпада под њену бригу, и да ће се она постарати за његов опстанак, а опстанак је могућ уколико човеков рад уроди плодом.

Одређивање времена за прво орање и сејање се креће од неког општег или широко схваћеног времена, као што је годишње доба, условљеног положајем Сунца, преко месечевих мена, такође космичког елемента, до одређеног дана у недељи, и још прецизније самог доба дана.

- ГОДИШЊА ДОБА

У нашим крајевима пшеница⁴⁶⁴ се сеје у јесен (озима) и у пролеће (јара), значи време око равнодневица. То, пак,

⁴⁶⁴ Овде првенствено разматрамо ритуале и поступке који прате узгајање житарица. Како житарице представљају основну културу у нас, ритуали и правила везани за њих су најмногбројнији и највише их се народ придржавао. Напоменимо да исте поступке можемо запазити, бар у неким елементима, и при

значи да се тај важап посао који фактички представља почетак земљорадничке производне године не поклапа са почетком соларне године. Јесење сејање се не поклапа, за разлику од пролећног, чак ни са динамичком узлазном линијом сунчеве путање. Стога се то време једва, и то посредно, ритуално обележава као почетак.

У Лужници и Нишави “највећа вредност придаје се јесењем сејању жита”.⁴⁶⁵ Сејање у тим крајевима почиње још од краја августа на празним парцелама, а на осталим тим сакуше летину и падне киша. “Углавном најјача је седба од мене - младог октобарског месеца - од Пејчиндана (14/27 X)”.⁴⁶⁶ Кад су услови недовољни сеју и “при крају новембра колико само да се баца у ‘божји амбар’”.⁴⁶⁷ Од Пејчиндана, тј. Петковаче па до Митровдана (26. X / 8. XI) “ретко ко сеје жито, па макар било кише, јер тада ‘земља спл’”.⁴⁶⁸ Занимљиво је да се земља истовремено сматра и живом особом коју је непожељно узнемиравати при починку и “божјим амбаром” који не ваља остављати празним.

Иначе уобичајено је да сетва почне око Крстовдана (14/27 IX).⁴⁶⁹ У Ђевђелијској кази “сејање отпочиње по Крстовдану”.⁴⁷⁰ У Славонији “Јакшићки Срби пе смију никако да сију у тједпу иза Крстовске, ако нису у крстовској неђељи макар мало орали, или барем мотиком закопали у земљу”.⁴⁷¹

Везивање јесење сетве за Крстовдан, који је у пеку руку, фактички и симболички међаш⁴⁷² времена пољопривредне производње, као и жеља да се макар симболично, пре

раду на другим културама, али постоје и неке битне разлике. Можда би најзначајнија разлика била у томе што није тако строга подела рада између мушкарца и жене при самом сејању, односно сађењу, а која је веома изражена при сетви житарица.

⁴⁶⁵ Вл. Николић, *Етнолошка грађа и расправе из Лужнице и Нишаве*, СЕЗБ XV, II/9, Бгд 1910, с. 257

⁴⁶⁶ *Ibidem*, с. 258

⁴⁶⁷ *Ibidem*, с. 258

⁴⁶⁸ *Ibidem*, с. 258

⁴⁶⁹ в. *СМР* под Крстовдан

⁴⁷⁰ С. Тановић, *Српски народни обичаји у Ђевђелијској Казии*, с. 331

⁴⁷¹ I. Frančič, *Narodni običaji i obredi iz prvo oranje i sijanje u srezi Slavonско-požeškom*, ГЕМ 10, с. 33-41; ГЕМ 11, с. 32-39; ГЕМ 12, с. 30-39, Бгд 1935-1937. цит. ГЕМ 10, с. 33-34

⁴⁷² У години се празнују два Крстовдана: јесењи 14/27. IX и зимски 5/18. I. Исти назив указује на њихову повезаност. Сматра се да су прехришћански. “Јесењи се празнује после коначне бербе усева ... на почетку јесење сетве, прво из захвалности према божанству које је подарило и одржало летину, а друго - да се придобије да одржи сетву.” “Зимски Крстовдан се празнује у почетку нове соларне године да би се божанство оличено у крсту умилостивило за општи напредак у наступајућој години.” (*СМР*-Крстовдан)

Тако се, уствари, јесења сетва преко Крстовдана, јер су јесењи и зимски несумњиво повезани, симболички помера и смешта у “најповољније”, тј. “срећно време”, односно симболично се везује за почетак соларне године.

зиме баца семе у “божји амбар” указује да се и јесен, фактички почетак производне године, додуше ненаглашено, ипак обележава као почетак.

Као и приликом јесење сетве, тако и приликом пролећне, време није прецизно одређено. Оно зависи од метеоролошких прилика, а “народ их инстинктивно осећа”.⁴⁷³

“У селу Лозница код Чачка, а свакојако и другим околним селима, месеца марта, када је лепо време, почињу сејати жита и остало семење.”⁴⁷⁴ У Самобору код Загреба “нски мисле да је најповољнији час за сијање када земља цвате.”⁴⁷⁵ “Они су увјерени, да земља цвате, а то је онда када се почну по површини земље ‘как некакви мали трахтучеки (левци) од земље делати’. Онда је најбоље сваку ствар сијати или садити.”⁴⁷⁶ Према овом запису М. Ланга, чини се да сама земља даје знак кад је повољно време за сетву.

У пролеће као и у јесен ближе оријентире у том доста дугачком временском периоду годишњег доба, често представљају хришћански празници који су до недавно и представљали основу сељачког календара.

У неким деловима Босне и Херцеговине “народ верује да је за орање и засијавање најбоље вријеме први дан после католшког Навјештања Мајке Божје (Благовести 25. III). Прије тога датума не смије се ни орати, а још мање .. засијавати, ‘јер ће сјеме у земљи уништити мраз’.”⁴⁷⁷ И у Србији “од Благовести (7. IV) почиње сетва јарих жита”.⁴⁷⁸

Како се може десити да се календарски означено повољно време не поклопи са конкретним временским условима, у неким крајевима се пажљиво проверава да ли је заиста наступило пролеће и повољно време за сетву. У једном запису из Босне и Херцеговине наилазимо на следеће: Дан по Благовестима “креће сељак с воловима, плугом и сјеменом на поље. Са собом поведе ђецака од 5-10 година. На њиви посади ђете без хлача на земљу и покрије му кошуљипу са земљом коју откопа са оранице. Тако сједи ђете на голој земљи 10-15 часака, а сељак мирно чека. Након изминућа тога времена

⁴⁷³ I. Frančić, op. cit. c. 39

⁴⁷⁴ С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, (даље *Српски жртвени*), с. 15

⁴⁷⁵ Занимљиво је да кроз овај израз “земља цвате” произилази једно посебно схватање земље. Она је жива, и она сама је биљка јер “цвета”. У другим случајевима, као у случају Деметре, Земља се транспонује у биљку (клас жита), биљка је манифестни облик Земље, али сама Земља није биљка нити има манифестације биљке.

⁴⁷⁶ M. Lang, *Samobor*, ZNŽOJS XVI, Zgb 1911. c. 265

⁴⁷⁷ I. Frančić, op. cit. c. 39

⁴⁷⁸ *СМР*- Благовести

запита ћете, да ли му је зима. Одговори ли му дијете нијечно, сељак налази да је дошао прави час ... и почне да оре. Потврди ли, напротив, дијете да му је зима, разочаран, у већини случајева, окреће волове и враћа се кући, а да није зацртао ниједне бразде. Боје се мрза. ⁴⁷⁹

У неким крајевима, у нас као и у других словенских парода, ако се метеоролошки услови и календарски озлачепо повољно време не покlope, то се означено време не пропушта, већ се бар симболично мало заоре.

Тако Руси у "Калуги почињу сијати на петнаесту или седамнаесту недељу по Божићу (између 3. и 17. априла). Ако још увек траје зима и плуг није у могућности да забразди у змљу, оре се симболички на тавану земља с којом је насут надсобни строп. Један држи ручице плуга, други вуче као коњ. ⁴⁸⁰

Код нас палазимо нешто слично у Бољевцу. На чисти Понедељак (понедељак иза Беле Недеље, која је покретни празник) "домаћин устаје рано, па док још сунце није изгријало изађе на њиву и баца по њој свакога жита помало, као да се сеје. То чини да би му рађао чист берићет од сваке уродице. Тог дана се ореже пар гица (чокота) у винограду". ⁴⁸¹

Из свега што смо изложили произилази да су годишња доба, јесен и пролеће у којима се обавља сетва релативно дуги временски периоди, па се у оквиру њих појављују хришћански празници као ближе временско мерило. Но, уколико се они не покlope са метеоролошким условима, по правилу, не представљају строго временско одређење. Само у понеким случајевима се пази на то да се календарски повољно време искористи, па се у немогућности првог засејавања оно обавља симболично. Иначе то симболично, ритуално орање и засејавање најизраженије је у доба зиме, у оквиру тзв. Божићњег циклуса, тј. у време почетка нове соларне године.

Како се фактичко време почетка пољопривредних радова и космичко време, тј. почетак годишњег цикличног времена проузрокованог положајем и кретањем Земље око Сунца не подударују, човек, тражећи путеве свог уклапања у природу и усаглашавања с њом, ритуално и симболично смешта почетак своје производне године у космичко време тј. на почетак нове соларне године.

⁴⁷⁹ I. Frančić op. cit. c. 39

⁴⁸⁰ I. Frančić, op. cit. ГЕМ 12, Бгд 1937, c. 39

⁴⁸¹ С. Грбић, *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*, СЕЗБ XIV, III 2, Бгд 1909, c. 37

При отпочињању првог орања и сејања, као што смо већ раније поменули, пази се на месечеве мена, и оне представљају веома важан временски оријентир о коме се строго води рачуна.

У Лужници и Нишави почиње да се сеје за младог Месеца;⁴⁸² у Скопској котлини орање и сејање се почиње само кад Месец расте, “бар два три дана после младог Месеца”, а никад кад “гине” тј. опада.⁴⁸³

У Брањском Поморављу заоравање прве бразде вршило се увек кад је Месец пун, “да њива и ‘племња’ буду пуне с’с берихет”.⁴⁸⁴ Исто је и у Алексиначком Поморављу.⁴⁸⁵

У Славонији се не почиње сејати у време месечеве мена, тј. како народ каже “кад је Месец празан”. “Сјетва за празна Мјесеца донијеће празно класје”.⁴⁸⁶ Иво Франић наводи да иза оваквог веровања стоји емпиријско запажање, наиме, “жито које се посијало у мјесечевој мјени и цвате у мјени. А како је доба мјесечеве мјене обично промешљиво и лоше, цват жита пао би у нестабилно кишно доба. Тако би дошла у опасност правилна оплодна улијед временских непогода”.⁴⁸⁷

Премда је ово рационално објашњење можда тачно, оно сигурно није пресудно, јер се исто тако нигде не завочиње сејање у време када Месец опада или како се у народу каже “гине” или иде “уатраг”.

Ово пажљиво усклађивање почетка сетве са стањем мена, уствари се заснива на веровању да Месец има утицаја на плодност земље. Како је лепо запазио Д. Бандић, у неким крајевима се првенствено пажња обраћа на месечев изглед: тако млад Месец “асоцира на оскудан, а пун Месец на богат род усева”, па се стога о пуном почиње сејање; у другим крајевима се, пак, сматра важнија “динамична компонента његових мена” па се за срећно време за почетак сетве и сађења сматра време његовог раста.⁴⁸⁸

У сваком случају Месец је са својим менама, а због своје повезаности са земаљским водама па самим тим и плод-

⁴⁸² в. Вл. Николић, *op. cit.* с. 94

⁴⁸³ М. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, (даље *Обичаји у Скопској...*), СЕЗБ LIV, II/24, Бгд 1939. с. 490

⁴⁸⁴ В. Николић-Стојанчевић, *Брањско Поморавље*, СЕЗБ LXXXVI, III/36, Бгд 1974. с. 94

⁴⁸⁵ в. Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, СЕЗБ LXXXIII, II/35, Бгд 1971. с. 162

⁴⁸⁶ I. Frančić, *op. cit.* ГЕМ 10, с. 34

⁴⁸⁷ *Ibidem*, с. 34

⁴⁸⁸ D. Bandić, “Tabu...” с. 283

ношћу, представљао веома важан космички елемент за одређивање повољног времена за прво орање и сетву.

- НЕДЕЉА

Већ је установљено да је Месец својим правилним циклничним појављивањем био основа и "универзално средство мјерења" времена. Али било је потребно да "примитивни" човек пажљиво посматра да би уочио правилност и законитост периодичне варијације Месеца, те да би од тога сачинио систем мерења времена. Раздобље једне месечеве четврти траје седам дана и човек га је узео као једну мерну јединицу времена - седмицу (недељу). Како је, да би дошао до те мерне јединице човек морао да поседује извесну менталну способност и уложи ментални напор -јер, премда је та јединица ипидирапа космичким кретањем, она му се није као напр. дан и ноћ, својом очигледношћу сама по себи наметнула - па можемо рећи да је одређивању тог временског сегмента као мерне јединице времена учествовао и човек. Можда се због тога митско стварање света у књизи Постања одвија баш у оквиру седмице, наиме, Бог ствара свет, човеков срећени, одељеци од хаоса природе, свет за шест радних дана док је седми "провео не радећи ништа и учинио га светим даном".⁴⁸⁹

Истовремено човск интуитивно и рационално тај сегмент времена уклапа у свет природе око себе. Тако се та мерна јединица времена - седмица -и у јудео-хришћанству, као и код многих других народа, (религија), повезује са богатством симболичких значења и светошћу броја седам, који у својој основи "симболизира свеукупност простора (шест смерова простора и седми средишна тачка; небо обухвата шест планета - по старом рачунању - са Сунцем у средишту), и свеукупност времена (шест радних дана са светим даном у средишту)". Број седам представља "свеукупност универзума у кретању".⁴⁹⁰

Седмица дана твори, дакле, "неку врсту тоталитета који обухваћа вријеме и простор, неку врсту микрокосмоса. Сматра се да се шест радних дана окреће попут планета око Сунца, а сваки је од њих под знаком неке планете: понедељак под знаком Мјесеца, уторак .. Марса, сриједна ... Меркура, четвртак ... Јупитера, петак Венере, субота ... Сатурна, а недеља Сунца".⁴⁹¹

⁴⁸⁹ RS под Седам

⁴⁹⁰ RS под Седам

⁴⁹¹ RS под Тједан

Веровало се да су сваког дана у недељи догађања као и човекове делатности под утицајем дневног астролошког знака и божанства које одређена планета представља, па је с обзиром на то одређени дан у седмици повољан (или неповољан) за одређену врсту делатности.

И наш народ пеке дане у недељи сматра за "срећне", а друге за неповољне или "несрећне" дане. Премда су они у разним крајевима различити, ипак произилази да су најчешће понедељак, среда и четвртак повољни "срећни" дани у које ваља почињати послове. За остале верују следеће: уторак је "песрећан за почетак сваког рада"; у петак "никаква срећа човеку није пробитачна", а субота је последњи дан у недељи и "није добра за почетак радова, јер неће напредовати, нити ће човек од њих имати користи; то је дан мртвих".⁴⁹²

Пошто се првом орању и сетви придаје највећа важност сасвим је разумљиво да се пази ког дана у недељи ће се тај посао започети, јер се верује да ће се срећно знамење одређеног седмичног дана пренети и на сам посао, односно усева. У већини наших крајева (Алексиначком Поморављу,⁴⁹³ Бачкој,⁴⁹⁴ Височкој нахији,⁴⁹⁵ Скопској котлини⁴⁹⁶) започињу послове понедељком и четвртком. У Дробњаку "најволе први пут да убразде у четвртак".⁴⁹⁷ За разлику од других крајева, на Косову се уторак сматра за најсрећнији дан па "уторником почиње сетва и расађује се расад".⁴⁹⁸

Понедељак је први дан у седмици, па се он као почетак повог сегмента времена сматра "напредницом". Напоменимо, премда нисмо пашили помен о томе у нас, да је понедељак дан који потпада под утицај Месеца.⁴⁹⁹

Четвртак је у многим крајевима сматран за срећан дан за почетак орања и сетве.

Међутим, паралелно са овим веровањем постоји схватање да не треба од Великог четвртка па до Спасовдана, који је увек у четвртак, или до Тројица, никако ни орати, ни копати, нити волове презати. У случају непоштовања те за-

⁴⁹² СМР под називом сваког седмичног дана

⁴⁹³ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 162

⁴⁹⁴ М. Бубало Кордунац, *Народне празновернице из Дроња у Бачкој*, ГЕМ 7, Бгд 1932, с. 86

⁴⁹⁵ М. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗБ LXI, П/29, Бгд 1949, с. 201

⁴⁹⁶ М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*, с. 489

⁴⁹⁷ С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 16

⁴⁹⁸ СМР по Уторак

⁴⁹⁹ Занимљиво је да је у многим језицима понедељак означен као месечев дан кроз сам свој назив. Тако се за понедељак каже у енглеском Monday, у немачком Montag, у француском лунди, у италијанском lunedì.

бране град ће упиштити усева. Народ те четвртке зове зеленима, а у источној Србији великима.⁵⁰⁰

Сима Тројановић је указао да та два обичаја пису у колизији, јер се у четвртак посао само ритуално започиње “јер тако ваља”, а потоњих четвртака се не обавља.

Велики Четвртак Страсне недеље се у неким крајевима означава као “ратарски пир” или “тежачка слава”. Тог дана се у манастиру Троноши пали “орачка свећа”, а у околини Сарајева, где постоји сличан обичај, “тежачка свећа” се обавља на Спасовдан и носи у литији.⁵⁰¹

На основу ових веровања и обичаја, Широ Кулишић⁵⁰² је дошао до закључка да је и код Срба, као и код других народа,⁵⁰³ четвртак био поштован као дан неког паганског небеског божанства које управља временским приликама, муњом, громом, али и кишом и градом. Код Словена је то био Перун, “персонификација муње”, односно врховни небески бог, владар атмосферских прилика.

Произилази, дакле, да је и у нас четвртак био дан врховног небеског божанства које управља атмосферским приликама. Како од правилно распоређених падавина умногоме зависи раст усева, разумљива је повезаност тог небеског божанства са плодношћу њива. На то нас упућује обичај “тежачке славе” и цаљење “орачке свеће” на Велики четвртак. Преко тог обичаја можемо сагледати и да се жељено дејство, тј. добра летина, покушава остварити преко мултиплицираног повезивања новољних знамења. Наиме, овај обичај својим именом упућује на жељени циљ, успех у пољоделском послу, а временом свог упражњавања он указује на многоструку временску и вишеслојну религијску сложеност. Повезује се са четвртком, а преко њега са врховним паганским небеским богом. Затим, како Велики Четвртак пада у пролеће, спаја се са замишљеном узлазном линијом соларног времена (годишње доба), односно, са временом буђења природе и бујања вегетације. И на крају, како је Велики Четвртак део Ус-

⁵⁰⁰ С. Грбић, *op. cit.* с. 51

⁵⁰¹ в. Б. Дробњаковић, *Неколико података о прилагању свећа црквама на Велики четвртак*, ГЕМ 7, Бгд 1932. с. 115-118; и Д. Бошковић, *Тежачка свијећа*, ГЕМ 7, с. 113-115; и С. Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, СЕЗБ XLV, П/19, Бгд 1930. с. 204-5

⁵⁰² в. Ш. Кулишић, *О светковању четвртка*, ГЕМ 14, Бгд 1939. с. 93-96; и СМР под Четвртак

⁵⁰³ Код Римљана је четвртак био Јупитеров дан (Jovis dies), код Германа Доппаров (Donnerstag); енглески назив Thursday у вези је с грмљавином. Од словенских народа једино код балтичких Словена назив за четвртак perendān или regulān, указује на везу с Перуном, словенским богом муње и грома.

крише недеље, повезује се са ускрснућем Христа и хришћанством. Па ипак, чини се, да поменуто табуисање четвртка, практично до жетве, ставља у први план везу “тежачака слава” - паганско небеско божанство.

Стога је, изгледа, сасвим разумљиво и пожељно почети орање и сетву у четвртак, јер је тог дана “присутно” врховно небеско божанство од чије милости умногоме зависи раст усева, односно тај дан је под његовим непосредним утицајем па се и почетак рада тога дана сматра од њега “благословеним”.

Међутим, колико год било пожељно почети рад на дан атмосферског небеског бога, толико би обављање посла на тај дан могло представљати непоштовање тог бога, па би се он могао осветити и градом и олујом уништити усева. Због тога се четвртак сматра “срећним” даном само за почетак орања и сетве.

Поменимо само, да се поред већ споменутих “несрећних” дана, пази на дан који је било Усековање (29. VIII / 11. IX) и тога се дана “не почињу никакви радови” поготово не сетва.

- ДОБА ДАНА

Доба дана се, такође, како верују, може повољно, односно поповољно одразити на раст усева.

Већ од “најдавнијих времена намстнула се аналогија између дана, мјесеца (лунарног) и године”. Ту аналогију налазимо у сумерским текстовима из трећег миленијума пре наше ере, затим код Вавилонца, у Ведама као и код старих Кинеза.⁵⁰⁴

После поноћи почиње нови дан. “Поноћ и подне су као солстицији у годишњем циклусу, тачке најјачег интензитета ... али почетак ... кретања супротних принципа, јер узлазна половица дана иде од поноћи до поднева, а силазна од поднева до поноћи ...”⁵⁰⁵ (По том принципу и Христово рођење смештено је у зимски солстициј у поноћ.⁵⁰⁶)

По принципу који смо већ раније образложили као повољно време означен је сам почетак новог сегмента времена или оно време за које се сматра да има узлазни ток.

Почетак новог дана, после поноћи, пада уствари у доба мрака. Па премда је то стварни почетак новог временског

⁵⁰⁴ *RS* под Дан

⁵⁰⁵ *RS* под Подне (Поноћ)

⁵⁰⁶ *Ibidem*

сегмента, то време фактички није подесно ни за какав посао. Мрак у коме се тај почетак одвија има превагу у одређивању карактера тог времена па се оно код нашег народа, и не само код њега, сматра опасним. У то “глуво доба” крећу се вампир и ноћни демони који су снаклоњени људима.

Цик зоре, повлачење мрака пред појавом светлости чини прекретницу оглашењу кукурикањем петлова и опасно доба претвара се у позитивно време. Уствари, у народу се сматра да са “првим петловима” почиње дан. “По јутру се дан познаје” каже се у нашем народу.

Јутро “симболизира доба када је свјетло још чисто, почетке када још ништа није искварено, изопачено или осрамоћено. То је и доба ... уздања ... у живот”.⁵⁰⁷

У Врањском Поморављу се “заоравање прве бразде, ‘за срстан усев’ вршило увек ‘пре сунца’ да не би орача ко сусрео, да орача не ‘обирав мађије’ за које верују да могу учинити ‘лоши људи’”.⁵⁰⁸

И у Славоији орач за прво орање “подрани добро, да му не би која женска прешла пут”.⁵⁰⁹

Занимљиво је да рани, “пре сунца” одлазак на прво орање и сетву, у пас народ, углавном, објашњава не срећним тренутком (као напр. у случају месечеве мене или седмичног дана) већ избегавањем непожељног сусрета, јер верује да би се он могао негативно одразити на посао. Нарочито непожељан је сусрет са жепом. Због тога у Скопској Црној Гори “жена неће орачу прећи пута испред њега, па макар он био и две стотине метара испред ње, све док он не прође са стоком”.⁵¹⁰

Но без обзира на народно објашњење, можемо констатовати да се у пас на прво орање и сетву полази раним јутром.⁵¹¹

⁵⁰⁷ *RS* под Јутро

⁵⁰⁸ В. Николић-Стојанчевић, *op. cit.* с. 94; в. Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 162

⁵⁰⁹ I. Franić, *op. cit.* ГЕМ 10, с. 34

⁵¹⁰ М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*, с. 490

⁵¹¹ И код других Словена, Чеха и једног дела Руса почињу сетву јутром “да се с надолазећим сунцем сагласи узраст појединих биљака”, ‘да их нико не види’, ‘да некога сами претекну’ и да се ‘избегне сваки неугодни и исповољни сусрет’”. (I. Franić, *op. cit.* ГЕМ 12, с. 30)

Из ових навода произилази да на избор јутра као повољног времена утиче више елемената. Први је, свакако, поштовање правила “узлазног” времена чији се раст преноси на раст усева.

Друго би било схватање да је јутро “неоскрнављено”, још не подлегло искварености, време, па се та чистота преноси, унеколико, на самог вршњоца сетве на чију се обредно-етичку чистоту и иначе полаже велика пажња.

6) ВРШИОЦИ

Сетва је важан посао за свако домаћинство, али и за село као целину. У крајевима где се почетак сетве сматра селоским догађајем, цело село одреди једног човека који ће први почети сетву. У нас се тај човек назива тежак-баша. Установљава тежак-баше је према М. Филиповићу била најразвијенија у средњој Босни и источној Херцеговини.⁵¹²

Тежак-башу би бирали на “зборовима и састанцима”.⁵¹³ То је обично морао бити честит, виђен и “срећне руке” човек. “Он је био као домаћин читава села.”⁵¹⁴ Обично се годинама није мењао, а одређивао се и “по срећи како би родила љетина те године кад је први пут убраздио”. Мењао би се ако би “издала година за његовог тежак-баштва”⁵¹⁵ или ако би умро.

Пре тежак-баше нико није смео да забразди.⁵¹⁶ Уколико би тежак-баша остарио “замолили би га ... да макар само мало бразду двије пусти, да би они могли почети”.⁵¹⁷

Јавни карактер сетве постојао је и у неким деловима Русије где “цијело село изабере једног човјека ‘лагале’ руке, чија је жетва била најбоља и сви га знају као уредна, марљива, напредна” и поштована. Ако не намерава још своје да оре, он суседима “одоре 2-3 бразде и засеје их”⁵¹⁸ па они потом наставе. У губернији Смоленск прво сејање је обављао

Треће је, да се негде верује да ће онај ко први почне, прибавити сав “благослов времена”, односно добар род. И четврто, важност посла чини га подложним урицању, па се, из предострожности, сви сусрети избегавају.

Међутим, западни Руси у округу Вијека рађе сеју увече “да последије овог чина не би могли обављати више ниједан други посао, да не скриве лошу жетву” (Ibidem, с. 30) При овом избору доба дана потпуно је занемарен узлазно-силазни ток дневног времена. У први план је стављена обредна чистота вршиоца сетве, али не као код нас пре и за време обављања посла, већ по обављеном послу.

Тако и у једном и у другом случају стоји важност посла и његова зависност од ритуалне чистоте вршиоца. У нас јутро олакшава неогређење пре посла, а код Руса вече омогућава неогређење после обављене сетве. Придавање велике важности првом орању и сетви и зависност успеха од личности која је врши у оба случаја (и код нас и код Руса) је иста.

⁵¹² в. М. Филиповић, *Установе еснафског карактера на селу*, Радови научног друштва БиХ XVIII, Сарајево 1061, с. 122; и В. Ђупурдија, *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, ЕИ САНУ Пос. изд. књ. 23, Бгд 1982, с. 16-17

⁵¹³ Љ. Пећо, *Обичаји и веровања из Босне*, СЕЗБ XXXII, III 14, Бгд 1925, с. 274

⁵¹⁴ Ibidem, с. 274

⁵¹⁵ Ibidem, с. 274

⁵¹⁶ М. Филиповић, *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗБ LXI, III 29, Бгд 1949, с. 201

⁵¹⁷ Љ. Пећо, *op. cit.* с. 274

⁵¹⁸ I. Franić, *op. cit.* ГЕМ 12, с. 31

свештеник семеном сабрашим од првих сеоских домаћинстава.

За нас је овде битно да нагласимо да је човек који је почињао сетву у име целог села морао бити честит, поштован и добар домаћин⁵¹⁹ и особа срећне руке. Јасно је да се веровало да се особине тежак-банс преносе на његов рад, и на успешан раст усева.

Он је био у неком смислу представник села у стварању новог рода, нове летине, а његове добре особине су се, веровали су, магичним путем преносиле на усеве.

У већини крајева ипак је уобичајено да прву бразду заоре старешина куће или неко други из породице. У Бевђељској казни се у свакој породици знало ко је орач. Он је био на то попосан и "гледао је само свој посао: волови да му буду сити, да буде 'пуд њих чисто', рало да му буде добро, бојндрук (јарам), пудвези, жегли и друго да буду исправни". И он сам требало је увек да буде уредан.⁵²⁰ Свуда човек који ће почести сетву подлеже одређеним правилима понашања којих треба строго да се придржава да би била добра летина.

У околини Чачка човек кога су у задрузи одредили да почне сетву "од времена избора па докле год семска не посеје не сме са женском имати свошаја, па разуме се ни са својом венчаном женом".⁵²¹ Забрапа сексуалних односа пред сетву забележена је и у неким другим крајевима (Алексиначко и Брањско Поморавље⁵²²).

Орач⁵²³ (као и семе⁵²⁴) требало је да избегава непосредан додир са смрћу. Уколико би ипак био у контакту са умрлим, требало је, у неким крајевима (села око Г. Милановца) "да обнови своју животну снагу" и пре него пође у сетву да оброчи (оцрвени броћом) своје руке".⁵²⁵

⁵¹⁹ У Пољској се сматрало да не може "поорати ни засејавати лице које нема властитог поседа", јер би и резултат рада био никакав, као и лице које је то обављало. /в. I. Frančić, op. cit. ГЕМ 12, с. 31/

⁵²⁰ С. Тановић, *Српски народни обичаји у Бевђељској казни*.

⁵²¹ С. Тројановић, *Српски жртвени ...*, с. 15

⁵²² Д. Антонијевић, op. cit. с. 162; В. Николић-Стојанчевић, op. cit. с. 94

⁵²³ Не само орач, већ и калемар, па и онај ко насађује живину, а "рукама је дохватио мртваца", "неће му се примати калемови нити ће му се живина пиљити".

⁵²⁴ "Кад се примети да ће болесник умрети, из куће се износи семе свих плодова. Верују да ако то не ураде 'сетва неће наћи'. Уколико се семе позајмљује или купује пази се да то не буде из куће у којој је неко умро у тој години, јер се каже "да је семе замрло и да неће наћи". (в. П. Томић, *Бојење и шарање јаја*, ГЕМ 20, Бгд 1957, с. 7)

⁵²⁵ Ibidem, с. 7; Слично, према није везано за контакт са мртвацем, у Чешкој, где би "заклали на Ивана Главосека гуску. Њему крв помешану са сирћетом би чували, а пре сејања сејач би у њу замочио десну руку, њом три пута протр-

Пред сетву орач се морао окупати. Такође је морао обући чисту одећу.⁵²⁶ У Алексиначком Поморављу “орач мора да има белу и чисту кошуљу”,⁵²⁷ а у Врањском Поморављу понегде, уз то “врже на главу бело марамче”.⁵²⁸ То све чине да би обезбедили чистоту семена. Дакле, може се рећи да чиistoћом свога тела и одјеће желе да делују на жито да буде чисто и здраво, што се још појачава белом бојом кошуље, марамчета, па и пеким другим белим текстилом који се том приликом користи (столњаком у који се ставља семе, избљеним платном које се ставља у врећу са семеном, или платном преко кога сејач излази из куће).

И код других Словена се први дан сетве сматрао за празник, а орач се купао и облачио чисто и свечано (Руси); у понеким деловима Пољске “ишли су на прво орање и сијање ко на свадбу”, а у Чешкој (западној) “узимају на сјетву днјелове свадбеног одијела”⁵²⁹

Орач тог дана мора пазити и на своје понашање. На дан сетве “не смије псовати”.⁵³⁰ Он никада не куне, већ фућка и пјева”.⁵³¹ У многим крајевима постоји и табу говора. Тако у Хомољу “прву бразду изору ћутећи”.⁵³² Исто је и у Врањском Поморављу,⁵³³ а у Алексиначком Поморављу не само да треба орач да ћути, већ сматрају да је добро “да држи сребрни новчић испод језика, да би пшеница, како се верује, била на доброј цени”.⁵³⁴

“Онога дана када ће домаћин први пут сејати жито - у Бољевцу - и домаћица устане рано очисти кућу и избаци ђубре и даде домаћину чисту преобуку.”⁵³⁵

И у другим крајевима и домаћин и домаћица устају рано. “Домаћица пречисти семе на решетки” па га онда заједно сипају у цак.⁵³⁶

љао леву и попрскао семе за сетву. (I. Franić, op. cit. ГЕМ 12, с. 33) Овде имамо више елемената којима се повећава плодност семена, по не треба занемарити ни то, да црвена боја често замењује крв у смислу животне снаге.

⁵²⁶ I. Franić, op. cit. ГЕМ 10, с. 34 и ГЕМ 11, с. 35; С. Грбић, *Срп. нар. обичаји из среза Бољсвачког*, с. 262; В. Николић-Стојанчевић, op. cit. с. 94

⁵²⁷ Д. Антонијевић, op. cit. с. 162

⁵²⁸ В. Николић-Стојанчевић, op. cit. с. 94

⁵²⁹ I. Franić, op. cit. ГЕМ 12, с. 33

⁵³⁰ Ibidem, ГЕМ 10, с. 34

⁵³¹ J. Kotarski, *Labor*, ZNŽOJS XXI, Zgb 1917, с. 182

⁵³² С. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза Хомољског*, СЕЗБ XIX, П/З, Бгд 1913, с. 358

⁵³³ В. Николић-Стојанчевић, op. cit. с. 93; Код Чеха постоји нешто слично: сејач држи пар зрна у устима “ради облигатне шутње и не смије ниједно да нагризе или прогутне, јер би му птице и мишеви и друге штеточине изјеле сјеме и угрозиле природ”. (I. Franić, op. cit. ГЕМ 12, с. 34)

⁵³⁴ Д. Антонијевић, op. cit. с. 162

⁵³⁵ С. Грбић, op. cit. с. 262

⁵³⁶ С. Тановић, op. cit. с. 332

У Хомољу сматрају да је “спремање семена за сејање женски посао”.⁵³⁷ Уз то жена, пред полазак, орача поцрпка цоквашеном китом босиљка.

У свим случајевима жена месн обредни хлеб браздаоницу⁵³⁸ који са собом носи орач, или му га жена носи на њиву у време уживе.

Из овога што смо навели, види се да домаћица, жена, устаје истовремено са домаћином, стара се о чистоћи куће, и чистоћи одеће коју ће сејач да обуче. Она је та која, по правилу, припрема семе за сетву, а понегде је жена та која благосиља све вршиоце посла.

И тако, премда је у овим свим ритуалима и правилима око сетве стављен акценат на орача-сејача, дакле мушкарца као главног вршиоца радње, видимо да се уз њега, паралелно, увек појављује и жена. Она је, додуше, у сенци, али ипак важан учесник тог обредног почетка сетве. Јер кад знамо колики се значај придаје семену за сетву, онда није занемарљива улога онога ко сетвено семе припрема. На једном другом плану сасвим је разумљиво да је тај посао додељен жени, јер симболичка веза жена-семе потиче још из почетака агрикултуре.⁵³⁹

Изложени материјал указује да се при почетку орања-сејања вршиоци радњи, поготово сам орач, морају придржавати одређених правила, а највише се инсистира на његовој физичкој и извесној морално-етичкој чистоћи, јер ће се она, како верују а и објашњавају, пренети на само семе и род.

То је био путоказ за истраживаче да цео овај склоп обичаја тумаче имитативном магијом. Несумњиво, то је објашњење исправно. Међутим, питање је да ли је то и једино објашњење, и да ли ти обичаји имају и неки други смисао, значај и циљ.

Позпато је да је симболика многозначана, и да једна ствар истовремено може имати више значења, па је и њено деловање многоструко; а у исказима једно се исказује, било зато што је примарно или је најочигледније па стога и најприхватљивије, док се друго подразумева или је донекле потиснуто. Примера ради навешћемо пар таквих случајева из

⁵³⁷ С. Милосављевић, *op. cit.* с. 361

⁵³⁸ Погача која се обавезно носи на њиву на прво орање и сетву зове се још: бразданица, подбраздаоница, убраздаоница (Србија), подораница (Чајнице), масланица, масленца (Босна), зслник (Македонија).

⁵³⁹ На повезаност жене и земље, а с тим и прве бразде можда указује и то да се у селу Ображду слави “Саета Ображда онда, када се први пут оре и бразда бразди.” (С. Тројановић, *Српски жртвени...* с. 13)

сетвених обичаја. Тако се у неким крајевима (Скопска котлина⁵⁴⁰) у врећу са семеном ставља чесно белог лука да би, како кажу, пшеница била бела, а зрно округласто и пуно. Али ми знамо да се бели лук користи као апотропеј од злих демона. Тако се тим чесном белог лука истовремено семе и штити. Црвени конац, тако присутан при сетви (качи се на врећу са семеном, сејач га везује око прста десне руке, или се везује десном вољу на десни рог) углавном се тумачи као апотропеј, заштита од злих сила које би могле да угрозе учеснике посла, орача, вола, или само семс. Међутим, како се види из неких других ритуала (црвело ускршње јаје које се закопава у њиву, "оброћење" руке сејача и др.) црвена боја озпачава и животну снагу. На исти начин и цео овај склоп обичаја око сетве, ова правила која се односе на главног вршиоца посла, не само да се могу другачије тумачити, него, сматрамо, заиста имају и друге конотације.

Сам тај рад, сејање, носећи собом важност преживљавања, односно од успеха тог посла зависи човеков опстанак, поприма нешто свето. С друге стране, стварање уопште, а поготово стварање живота, чинило се чудом и било је свето. Човек, орач-сејач, је судеонијак у том стварању. Тиме се он уврштава у посвећене. А "будући да је човек посвећен, онда и његов рад садржи литургијску вредност која још и данас доста прикривено живи у савременим сељачким популацијама Европе"⁵⁴¹

Ако из тог угла сагледамо понашање орача-сејача, видећемо да оно садржи све елементе који потврђују поимање овог посла као једног веома важног религиозног чина за који је потребна највећа свеукупна чистота.

Употреба плуга, већ смо изложили, донела је промену у поимању сила природе које утичу на вегетацију, посебно на култивисане биљке. Земља није више сматрана као самодовољна, самооплођујућа мајка. Да би добила дете - у нашем случају младо жито - постао је неопходан и мушкарац. Тако је младо жито било производ хијерогамије, светог брака, између Земље и Неба. Спајање Земље и Неба остваривало се орањем.

"Плуг и лопата симболизирају, попут већине оштрог оруђа, радњу мушког принципа на пасивној женској твари."
"Пријећи земљу плугом значи сјединити мушкараца и жсну,

⁵⁴⁰ М. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗБ LIV, II/24, Бгд 1939. с. 491

⁵⁴¹ М. Елијаде, *Коваџи и алхемиџари*, с. 157

небо и земљу; рођење је као жетва.⁵⁴² Символички плуг је фалус Небеса и преко њега се остварује хијерогамни брак Неба и Земље резултирајући повим вегетационим циклусом.

Понегде наилазимо на обичај да се пре или по сетви у њиву забоду оштри гвоздени предмети. Тако Срби у Мађарској “прије сјетве забоду у земљу жељезни чавао који су додијеле са собом у целу да се не би сјеме искривило”.⁵⁴³ На истом подручју кад заврши сству лана и конопље “забоду нож у врх њиве. На тај пачип пеће птице јести сјемена”.⁵⁴⁴ “У Далмацији су осигуравали усјеве тако, да на крају сјетве нож се забоду у поље, а сјекира у земљу”.⁵⁴⁵

Из ових неколико примера види се да народно објашњење овог обичаја није јединствено. Тим чином се жели постићи добробит и заштита усева. Затим, чипи се, премда није увек у подацима прецизирано, ради се о усевима за чију сетву се претходно не оре, тј. не користи се плуг. На основу тога можда можемо претпоставити да се на те оштре гвоздене предмете преноси (или се појачава) поймање плуга као фалуса Неба, односно ти предмети треба да представе (или потврде) хијерогамични однос Неба и Земље који резултира растом усева.

У даљем расту усева велику улогу игра оно што долази с Неба - пожељна, правилно распоређена, киша и непожељан град с олујом.

Претерана киша или град штете усевима. Наш народ, често, ритуалним радњама покушава да отклони те опасности. Тако се сувишна киша покушава сузбити забадањем секире или ножа у земљу. У многим нашим крајевима (од Македоније до Словеније) на исти начин се покушава спречити град. Понегде се изнесена секира не забуда у земљу, већ се њена оштрица окреће ка небу.⁵⁴⁶

Питање је да ли се ова два обичаја, истоветна по чипу, могу довести у везу?

Погледајмо шта још прати ритуалну одбрану од града. Да би се заштитили усеви пред кућу се износи софра, а на њу се, између осталог ставља восак или сама славска, односно ускршња, свећа; понегде се па облаке маше чуваном половином убраздаонице коју су при првом орању делом укопа-

⁵⁴² *RS* под Плуг

⁵⁴³ I. Frančić, *op. cit.* ГЕМ 11, с. 36

⁵⁴⁴ *Ibidem*, с. 36

⁵⁴⁵ *Ibidem*, ГЕМ 12, с. 38

⁵⁴⁶ в. Б. Ђупурдија, *op. cit.* с. 35-38

ли у прву бразду. У селима код Г. Милановца “жепе мапу према облаку јајетом, венчаним прстеном или венцем”.⁵⁴⁷ Софра је повезана са јелом - хлебом, а остали су ношени на њиву приликом сетве да би позитивност, за коју се верује да посеђују, пренели на семе и земљу.

Постојећа научна објашњења теже да ове обичаје тумаче замишљеним магичким деловањем одређених предмета на демоне или непријатељске силе природе.

Међутим нама се несодољиво памеће следећа мисао. У тренутку опасности која прети усевима са Неба овим радњама (забадањем шилјатих гвоздених предмета у земљу) као да се жели обновити однос Неба и Земље. Махањем венчаним прстеном или венцем ка Небу као да се Небо потсећа на постојећи брак који је резултирао новим вегетационим циклусом. А предметима који су при сетви били уз семе као да се опомиње Небо на учешће у стварању усева, па и упозорава да ће градом (сувишном кишом) уништити своје сопствено дело.

У основи оба ова обичаја, чини се, стоји идеја о персонификованој природи, о Небу-мужу и Земљи-жени који својим загрљајем стварају нову жетву.

Дакле, у свом персонификовању природе, које је ипак најочљивије у народном литерарном твораштву, наш народ замишља Небо као мушкарца, а Земљу као жену. Они су често представљани, као што су раније наведени примери показали, како међусобно разговарају као муж и жена.

Имајући све ово на уму осмотрићемо још нешто у вези са орачем-сејачем. При поласку на орање-сејање у многим крајевима се ставља у врећу са сетвеним семеном сребрни прстен.⁵⁴⁸ У Нишави и Лужници, поред, или уместо, прстена ставе сребрну женску гривну или појас (пафте),⁵⁴⁹ а у Печењевцу сребрни ђердан (ђердан с новцем).⁵⁵⁰ Сви ови предмети су женски, кружног облика, повезујући. У неким селима Скопске котлине⁵⁵¹ сејач по доласку на њиву стави тај прстен на прст десне руке и не скида га док не засеје.⁵⁵²

⁵⁴⁷ П. Томић, *op. cit.* с. 10

⁵⁴⁸ В. В. Николић-Стојанчевић, *op. cit.* с. 259; М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*, с. 490-491; С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 16; С. Тановић, *op. cit.* с. 332; Д. Дебељковић, *Обичаји српског народа на Косову Пољу*, СЕЗВ VIII, II 4, Бгд 1907. с. 213

⁵⁴⁹ Вл. Николић, *op. cit.* с. 258

⁵⁵⁰ С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 16

⁵⁵¹ Ново село на Вардару, Сопишта, Горње Лисичје

⁵⁵² М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*, с. 491; в. исти *Етнолошке белешке из северновеличких села*, ГЕМ 7, Бгд 1932. с. 75

Прстен има богату симболику но једна од основних је означавање везивања. То везивање се може посматрати двојачко. Прво (друго ћемо размотрити мало касније), прстен је “знак савеза ... заједнице и заједничке судбине”⁵⁵³ односно, као венчани знак “везује за ново стање сједињености, потпуности, остварености”.⁵⁵⁴

Стављање прстена (сребрног женског) пре почетка орања-сејања симболички је исто као ритуал венчања.

У једној додолској песми наилазимо на следеће:

Ми идемо преко села	Ој додо ле Мој божолe!
А облаци преко неба	Ој додо ле Мој божолe!
Из облака <u>прстен</u> паде	Ој додо ле Мој божолe!
Ујами га коловођа	Ој додо ле Мој божолe!

(В.С.Караџић, *Пјесме* I, р.188)

По овој песми, као што видимо, прстен из неба допада коловођи, главном мушкарцу поворке која од неба моли кншу.

Прстен може означавати и “здруживање личности дародавца и примаоца”. “Прстен се изједначава с личношћу власника, а даровати прстен значи пренети моћ - односно - изасланичко пуномоћје.”⁵⁵⁵

Овде прстен из неба хвата мушкарца, што значи да је мушкарац тај који добија пуномоћје од Неба, и на неки начин се изједначава са власником - Небом.

Потсетимо се сада правила којих треба пред прво орање и сетву да се придржава глави вршилац: Он треба да буде окупан, да има чисту одећу, често свечану “као за свадбу”, а понегде носи чак и део свадбене одеће. Табу секса указује да он за тај чип - сетву - треба да буде чедан, свакако ритуално чист, а можда и да сачува своју плодносну снагу за одсудан тренутак. (Раширено је веровање у пренос плодности човека на Земљу, и обрнуто.) Слично као што опај ко уче-

⁵⁵³ *RS* под Прстен

⁵⁵⁴ *IETS* под Прстен

⁵⁵⁵ *IETS* под Прстен

ствује у стварању живота, треба да избегава додир са умрлима да не изгуби, да му "не замре" животна снага; (можемо повући паралелу са трудницом, која, због опасности по чедо, не треба да дође у додир са мртацем;). Негде сејач са семењем при изласку из куће прегази преко прага прострто убележено платно, а на сетву иде не осврћући се. Ова правила умногоне асоцирају на свадбу.

Ако сада повежемо народно схватање природе и човекову потребу, жељу, да своју делатност уклопи у оквире тог поимања природе, открива пам се да својим понашањем вршиоци, посебно сејач, помажу да дође до реализације хиерогамије, брака између Неба и Земље, а преко тог спајања и до новог вегетационог циклуса. Орач је на неки начин опуномоћеник небеског бога (сетимо се прстена с неба), он унеколико представља мапифестни вид Неба, па је самим тим, младожења Земљи, која је пак, преко сребрног прстена (гривне, појаса, ћердана) повезана са жепом (домаћицом).

После анализе обредних правила за вршиоце сетвених послова можемо закључити да су она многозначаја и да имају више праваца деловања на магијско-религијском плану. По ова својом прецизном поделом улога истовремено осликавају и теже да задрже постојеће друштвене односе.

Према функционалној анализи аграрних обреда Добрила Братић је установила да је латентна функција ових обреда да се интегрише породица и тиме обезбеди да сваки њен члан извршава своје обавезе, јер би нарушавање тог поретка могло довести до дестабилизације "првенствено у процесу производње, а тиме и функционисању породице као заједнице у целини".⁵⁵⁶

Структурална анализа (в. Додатак) довела је, мада из једног другог угла, до сличног закључка. Наиме, поремећај установљених односа у друштвеној заједници доводи, сматрало се, до поремећаја у природи, што може довести у питање опстанак како уже тако и жиге друштвене заједнице. Стога придржавање правила обредног понашања, а с тим и поделе улога у раду, верује се, обезбеђује се успешност посла, и у крајњој линији и сам опстанак.

в) СЕМЕ

Брига за семе за нову сетву почиње већ па самој жетви.⁵⁵⁷ Семе из последњег сноа, из "божје браде" или из вен-

⁵⁵⁶ Д. Братић, *Промене у аграрним обредима*, Зборник ЕИ САНУ књ. 17-18. Бгд 1985. с. 142

⁵⁵⁷ С. Милосављевић, *op. cit.* с. 361

ца сачињеног из класова последњег снопа, чува се и пред се-
тву меша са сственим семеном.⁵⁵⁸

За јесење сејање сачува се неколико прегрнути пше-
нице “која је у своје време, после вршаја петловом крвљу по-
капана, па се наспе у чист бео убрус, а у средину се тури једно
јаје. Од ове пшенице треба прво нешто посејати”.⁵⁵⁹ Очи-
гледно је да се сматра да семе из последњег снопа садржи по-
себну “плодотворну моћ”.⁵⁶⁰

Слично се поступа и са кукурузом. У Хомољу “куку-
руз одаберу још при брању, сплету корење у венце и обесе на
промајно место ...Пред сејање кукуруза жене скину венце и
расплету их, не кидају их, да не би ветар ломео и кидао стру-
кове на њиви. Корење округле само на средини, јер је то зрно
најкрупније и најзрелије. Остала зрна дају живини да боље
носи, или стоји што се музе, да боље даје млека. Тулуске (па-
лушине) заједно са шашом што је на њима пуштају, по зала-
ску сунчеву, низ реку, те да и кукуруз потече (побуја) из зе-
мље као вода низ реку.”⁵⁶¹

Овај опис садржи у себи рационалне и ирационалне
елементе. Одбир семена се заснива на сазнању: добро семе
даје добар род,⁵⁶² па се већ при брању кукуруза бира онај који
има “крушно, једро и здраво зрно”,⁵⁶³ а потом се при крућењу
за семе оставља само зрневље са средине клипа.

На ирационалном и симболичком плану, ти клипови
представљају плодност, односно поседују плодотворну снагу.
Та се снага преко зрна с краја клипа, проба пренети и на, за
исхрану важне, домаће животиње. А уз то, с друге стране, по-
везивањем преосталих одабраних биљака са оним елементи-
ма природе који имају знатног утицаја на раст и бујност усе-
ва, покушава се ослажити и повећати плодност самог семена.
Стабљике и клипови се пуштају низ реку по заласку сунца
што асоцира на њихово повезивање првенствено с водом и
земном влагом, али и са мрачним и плодотворним подземним
силама саме земље.

Родност семена се покушава осигурати и благосло-
вом свештеника или освећењем у цркви.

⁵⁵⁸ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 163; Д. Дебељковић, *op. cit.* с. 212-213; С. Грбић,
op. cit. с. 265; I. Франџић, *op. cit.* ГЕМ 10, с. 33

⁵⁵⁹ С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 21

⁵⁶⁰ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 164

⁵⁶¹ С. Милосављевић, *op. cit.* с. 316; в. сличне податке и за друге крајеве Б.
Ђупурдија, *op. cit.* с. 18

⁵⁶² Потсетимо се изреке “Каково семе такав клас!” (С. Мајатовић-Т. Булетић,
Технички радови ... с. 110

⁵⁶³ С. Милосављевић, *op. cit.* с. 361

Православни освећују семе на св. Симеона (1 / 14. IX) или на Крстовдан (14 / 27. IX), а католици на св. Матију.⁵⁶⁴ У Скопској котлини је постојао обичај, који се, како је М. Филиповић 1939. године забележио, напуштао, да на св. Симеона или Крстовдан “свештеник у цркви чита правило и благосиља семе од сваке врсте жита. Кад се почне сејати, сејач најпре баца то благословено семе”.⁵⁶⁵ У Ђевђелијској кази, на Крстовдан, свештеник чита молитву семену на следећи начин: “домаћица папуни по тањир сваке врсте жита ...и меће их на земљу. У средини између тањира мстис мисур с водом, а на једном тањиру прилепи упаљену свећу. Поп свети водичу и онда у освећену стави неколико зрна сваког семена. Поред семена мећу чашу са новим вином (ако га имају). Семе се враћа у кош, а вино у корито. Ово се ради да се све семе и вино освети”.⁵⁶⁶

У Врањском Поморављу семе се па св. Симеона носио у цркву да га свештеник опоје и да тамо преноћи.⁵⁶⁷ У Печењевцу се, такође, носило семе у цркву “на орачки празник св. Симеон”; оно се прво засејавало.⁵⁶⁸ У Нишави и Лужници носе “у цркву у малој земљаној паници или земљаном тањиру (који се зове ‘бљуце’) чистог жита да пон прочита. .. Доношење жита у цркву бива у младу недељу месеца септембра или октобра”.⁵⁶⁹

У неким селима Славонско-пожешког краја “за пролећно сијање од прве руковети код жетве или косидбе жита одабере се 30 класова. Изваде зрно и однесу га заједно са главицом белог лука и с једним комадом сребрна повца, да се у цркви на благодан св. Матије посвети. Код сјетве то носе у оној врећи из које сију. Кад се сјетва оконча сијач поједе мало од лука, а остатак однесе кући домарима да га они поједе”.⁵⁷⁰

Освећење семена врши се и пред саму сетву. То освећење је архаичније, без свептеног лица; у неким случајевима крајње једноставно, док је у другима замршеније и комбиновано са толико других религијских елемената да је готово непознатљиво.

Понегде (Мисуровац, Нишава) уочи сетве оставе у торбици са отребљеним семеном “босиљак да преноћи, па су-

⁵⁶⁴ I. Franić, op. cit. ГЕМ 10, с. 33

⁵⁶⁵ М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*.. с. 490

⁵⁶⁶ С. Тановић, op. cit. с. 331

⁵⁶⁷ в. В. Николић-Стојанчевић, op. cit. с. 94

⁵⁶⁸ С. Тројановић, *Српски жрвени*, с. 16

⁵⁶⁹ Вл. Николић, op. cit. с. 258

⁵⁷⁰ I. Franić, op. cit. ГЕМ 10, с. 33

тра примешају још жита и сеју”.⁵⁷¹ Босиљак је “нашем народу ...лајмилија биљка” и има, како тврди В. Чајкановић, “изванредно важну улогу у магији, религији, култу и медицини ...српског народа”.⁵⁷² Њему се приписује плодотворна и заштитна снага, али оно што нам објашњава његову примарну улогу у овом случају је веровање да је “босиљак божји цвет”. Отуда, можда, потиче пеко уверење као да се преко њега успоставља веза са Богом, те он служи као средство за освећење, односно босиљак као да је преносилац божјег благослова. Семе које је преноћило у додиру с босиљком сматра се подједнако освећеним као оно које је преноћило у цркви. Или друкчије речено “божји цвет” слично као божји храм (или свештеник) освећује семе преносећи на њега божји благослов.

Семе за сетву се кади и уз њега се ставља упаљена свеча, што би, такође, спадало у обред освећења семена.

Али семе се доводи у везу са ватром и на други начин. “Да не би пшеница имала гламоњице, пржи се у врелом пепелу. За то у корито сипају семе у које метну врео пепео, па то добро промешају.”⁵⁷³ На Благовести, кад почне пролећна сетва, “износе семе на сунце”.⁵⁷⁴ У основи ових поступака је емпирија, па и уколико се изводе ритуално, имају првенствено практични карактер.

Но вратимо се освећењу семена. У Лужници изнесе се мало жита из амбара, “па се онда упали воштана свећа и метне до жита да гори. Затим се окади жито тамјаном и онда се на истом месту закоље петом”.⁵⁷⁵ Неки наднесу петла, а други из његове главе накапљу мало крви на жито. На ово жито “које је као молитвено” притурени се још жита колико је потребно.⁵⁷⁶

У Нишави је, како је сам аутор, Владимир Николић, запазио, обичај “заплетенија”. Тако над самим извађеним житом кољу петла или пиле, неки тако да глава падне у жито, док други само накапају крви. Затим у жито ставе неки сребрни предмет (пару, прстеп, гривну или пафте) и “метну га на земљу у кући и онда запале воштану свећу и ставе ‘жив угљен’ (жар) на раоник те окаде њиме то жито, и онда пресипају у врећу ... и носе на њиву”.⁵⁷⁷

⁵⁷¹ Вл. Николић, *op. cit.* с. 258

⁵⁷² В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама* под Босиљак с. 41

⁵⁷³ С. Мијатовић-Т. Бушетић, *Технички радови...*, с. 9

⁵⁷⁴ *СМР* под Благовести

⁵⁷⁵ Вл. Николић, *op. cit.* с. 258

⁵⁷⁶ *Ibidem*, с.258

⁵⁷⁷ *Ibidem*, с. 259

Освећење семена и кађење уз упаљену свећу обавља се, како видимо, у кући док семе стоји на земљи. Жар, по свој прилици, са огњишта, ставља се на раоник. Тиме се у овај обред укључује земља као извор плодности, ватра као извор топлоте и раоник, који се том ватром, такође, прочишћује и освећује. То, дакако, асоцира на извесно сједињавање жевског (земља) и мушког (раоник - ватра-сунце) принципа. Међутим, чини нам се, да ту треба обратити пажњу на још нешто. Земља у кући на којој је семе и жар са огњишта, (а сматра се да је огњиште седиште душа предака), као да повезују сетвено семе, које ће својом родношћу омогућити опстанак породице, са прецима, заинтересованим за наставак породице, који треба да благослове и поспеше његов раст.

Овим ритуалом се повезују три нивоа времена која се односе на породицу (прошлост-преци, садашњост-вршници, будућност-пород) са три нивоа простора који се односе на природу (земно, подземно и небеско). Ту је, свакако, и сједињавање мушког и жевског принципа.

Сједињавањем ових супротних, али комплементарних елемената, омогућава се, у овом случају преко родности семена, наставак живота.

време	простор
човек	природа
мушкарац	жена
	наставак
	живота
	(родност семена)

Тако се ритуалом сједињују сви елементи у жељи да делују на конкретно семе да да добар род.

Петало се у наведеном примеру коље над самим житом, а па Косову Пољу жене за ручак "закољу петла на стожеру ... да им пшеница порасте високо као што је стожер и да буде првена као петало".⁵⁷⁸ И у другим крајевима, по правилу, носи се петало орачима за ручак уз погачу. Петало се коље и по завршетку жетве или вршидбе и једе за вечеру. У селима око Ниша при крају вршидбе кољу петла на гумну, односно стожеру, тако да крв натоци жито које се при јесењој сетви прво посеје.

На основу ових обичаја и улоге петла (кокоши и пилета) у Божићњем циклусу обичаја којима се жели обезбеди-

⁵⁷⁸ Д. Дебељковић, *op. cit.* с. 321

ти берићетна година III. Кулишић закључује да је и код нас⁵⁷⁹ петао “животињски представник житног демона”⁵⁸⁰. Стога се и наглашено присуство петла у сетвепим и жетвеним ритуалима тумачи жељом да он, као манифестни облик житног демона, пренесе на сетвено семе своју животну снагу. Та животодавна улога петла нарочито се појачава пакапавањем његове крви на семе, јер “крв се посвуда сматра носилом живота. У многим митовима крв доноси живот биљкама па чак и ковинама”. Уз то “она припада општој симболици првеног”⁵⁸¹.

Али, премда је очигледно да је веза петао - жито неспорна, и да је петао у овом случају првенствено “животињски представник житног демона” ипак, чини нам се, не би требало испустити из вида његову симболичку и ритуално-религијску многозначност.

Петао има животодавно својство, али стиче, на основу својих специфичних особина и другу симболику.

Својим кукурикањем он најављује сунце, али и растереује ноћне непријатељске демоне, чиме постаје апотропеј, тј. заштитник, овде семена, од злих сила.

На ивици дана и ноћи петао бива у вези с ноћним (у грчкој митологији и богиња месеца) и хтонским, а као објављивач сунчевог појављивања са соларним и небеским.

Још од старовавилонске религије где је петао манифестација бога доњег света, Нергала, петао се јавља као атрибут хтонских божанстава. Он је атрибут Персефоне (младо жито) као и св. Саве.⁵⁸² Такође се у грчкој митологији “због улоге психопомпа приписује Хермесу (Меркуру), божанском гласнику, који обилази три равине свемира идући од пакла до неба”⁵⁸³.

Обичај да се глава певца заклапог над сетвепим семеном укопава у њиву⁵⁸⁴ пружа могућност да петла сагледамо и као медијатора између засејаног семена у земљи и сила земље које треба плодотворно да утичу на њега, с једне стране, а истовремено и као жртву тим истим силама с друге стране.

⁵⁷⁹ Д. Фрезер је у *Златној грани* (с. 559) изнео мишљење на основу грађе других народа, да неки обичаји везани за последњи сноп и убијање певца указују на његову идентификацију са духом жита.

⁵⁸⁰ в. Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, с. 82-90; исти, *Божјиња печеница*, ГЕМ 15, Бгд 1940. с. 25; *СМР* под Петао

⁵⁸¹ *РС* под Крв

⁵⁸² в. В. Чајкановић, *Мит и религија ...*, с. 380, 387

⁵⁸³ *РС* под Пјегао

⁵⁸⁴ Вл. Николић, *op. cit.* с. 259

Али петао, као што је поменуто, има улогу психопомпа, тј. водича душа на онај свет, где ће се душа "отворити новој свјетлости, што се изједначава са новим рођењем".⁵⁸⁵ Из овога произилазе још две могуће улоге петла. Прво: петао, пошто се вјерује да је у непосредном контакту са душама умрлих, односно прецима, представља посредника између засејаног семена и предака, који, сматра се, утичу на плодност усева. И друга: аналогно својој улози спроводника душа ка новој свјетлости, изједначеној са новим рођењем, он (у облику закопане главе) служи као спроводник-помоћник семену у његовој жељсној и људима неопходној обнови.

Као весник сунчевог доласка петао је у вези са соларним и небеским. А његова способност оглашавања и предвиђања промене времена повезује га са метеоролошким небеским. То се види и из тога што се негде на св. Илију (2. VIII) коље петао. Св. Илија-громовник се слави у доба завршетка жетве што потврђује његову везу са агркултуром и житом. С. Тројановић из тога што "петао предсказује време од кога зависи летина" и што је "петао птица громовника, а он влада облацима из којих се може просути благодет као и пропаст"⁵⁸⁶ закључује да је петао жртва громовнику.

Произилази да је основна улога петла у сетвено-жртвеним ритуалима, било да је његово присуство очигледно (клање над семеном или на гумну), било да је скривено (у облику обавезног јела), јесте да он обезбеди животну снагу семену. Али, то не искључује остале улоге које произилазе из његове симболичке поливалентности иако оне остају у другом плану. Петао је, као растеривач ноћних демона, заштитник семена. Он је медијатор између семена и сила које имају утицаја на раст усева, будући да је спона између небеских, земних и хтонских сила и божанстава. Истовремено петао је и жртва тим силама.

У жељи да сетвено семе да што здравији, бујнији и крушнији род, оно се меша или се у торбу у којој се оно налази стављају разни предмети, који путем имитативне магије, верује се, преносе на њега неке своје особине или треба да га заштите.

С обзиром на свој облик, боју и симболику није никакво чудо да се јаје јавља као значајан елемент у ритуалима око сетве. Јајетом се меша семе да би, тај симбол живота, пренео своју животну снагу на семе. Јаје је округласто, бело

⁵⁸⁵ *RS* под Пјетао

⁵⁸⁶ С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 22-23

и крупно па се претпоставља да ће и те своје особине пренети на семе, односно будући род.

У врећу са семеном, поред, већ поменутог боснока, стављају и неке друге биљке или плодове воћа. Тако у Хомољу у врећи са семеном носе здравац, (који својим именом асоцира на здрав род) и корен коприве.⁵⁸⁷ По завршеном орању, а пре сејања, закопају их па сред њиве “да први не би нагризали корен”.⁵⁸⁸ У Зети су стављали нар да би класови били пуци,⁵⁸⁹ у Ђевђелијском крају калинку (нар) да зрна буду крупна,⁵⁹⁰ а у Скопској котлини пеки стављају грождје или јабуку.⁵⁹¹

У Левчу и Темнићу се “за бисаге или врећу, у којима се носи семе, веже црвена свила или конач са девојачке или старосватовске погачице, који се за то парочито чува, један повац (ма који) и олово. Црвена свила, као и црвени конач око орачевог прста, везује се “да би пшеница ... била тако црвена; новац да буде па доброј цени, а олово - да буде на кантару тешка као олово”.⁵⁹²

Поред све разноликости ствари које се доводе у везу са сетвеним семеном можемо уочити да се у њега најчешће ставља “чспалка” за куцељу да би жито израсло густо. Подједнако често се меће и сребрни новац или неки сребрни предмет. То стога, како кажу, да жито буде “чисто и сјајно као сребро”.⁵⁹³

И стварно “бијело и сјајно сребро је симбол чистоће сваке врсте. ...И сама ријеч сребро (аргентум) долази од санскритске ријечи која значи бијело и сјајно”.⁵⁹⁴ Тако се народно објашњење за стављање сребрнице у торбу са сетвеним семеном, а којим се изражава жеља да ново семе буде бело,

⁵⁸⁷ У веровању нашег народа “коприва има јаку апотропејску моћ”. Водом у којој је потопљена коприва умива се на Бурђевдан “здравља ради”. Она је позната “као утук против грома”. Њено бујање предсказује родну годину. Покаткад се користи као “шпиљка живота”. У неким приликама копривом се “ритуално причешћује”. (в. В. Чајкановић, *Речник... о биљкама*, под Коприва)

Имајући у виду све ове моћи које се приписују коприви јасна је њена примена и у овој прилици.

⁵⁸⁸ С. Милосављевић, *op. cit.* с. 361

⁵⁸⁹ И. Радуловић, *Народна веровања у Зети*, ГЕМ 11, Бгд 1936. с. 55

⁵⁹⁰ С. Тановић, *op. cit.* с. 332

⁵⁹¹ М. Филиповић, *Обичаји у Скопској.* с. 490-491

⁵⁹² С. Мијатовић - Т. Бушетић, *Технички радови...* с. 9

⁵⁹³ в. В. Николић-Стојанчевић, *op. cit.* с. 95; С. Тановић, *op. cit.* с. 332; С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 14; М. Филиповић, *Белешке о народном животу и обичајима на Гласицу* ГЗМ ЦЛНС, Сарајево 1955. с. 132; Д. Џебелковић, *op. cit.* с. 321; М. Филиповић, *Обичаји у Скопској.* с. 490-491; исти, *О Животу... Височкој нахији* с. 202; Вл. Николић, *op. cit.* с. 259

⁵⁹⁴ RS под Сребро

сјајно и чисто, поклапа како са видљивим особинама сребра тако и са његовим основним симболчким значењем.

На једну мање очигледну улогу и значење сребрних предмета (прстен, гривна, пафте) већ смо раније указали.

Поред тога треба имати на уму да "у саставу коре спонденције ковина и планета сребро стоји у вези с Мјесецом. Припада симболичкој схеми или ланцу Месец-вода-жепски принцип".⁵⁹⁵ Као што је познато "Мјесец је симбол биолошког ритма ... ритма живота". Он расте и ишчезава, "али његова смрт никада није коначана". "Он управља свим космичким разинама што се подвргавају закону цикличне еволуције: водом, кишама, вегетацијом и плодношћу".⁵⁹⁶ Зато је "по предаји, за разлику од злата које је активни мушки, соларни и небески принцип, сребро пасивни, женски, лунарни и водени принцип".⁵⁹⁷

Све ово нас наводи на закључак да се семе доводи у везу са сребром из више разлога: прво да би на њега препело свој сјај и белину; затим да би обезбедило присутност женског принципа неопходног у стварању (било симболичком самог сребра, било преко симболике одређеног сребрног предмета који, по правилу, припада женској особи); и на крају да би га повезало са Месецем⁵⁹⁸ и његовим, по семе важним и позитивним снагама које он представља.

Као закључак овог дела нашег разматрања можемо рећи да сви ови поступци у припремању семена за сетву како рационални тако и магичко-религијски указују на свест о важности сетвеног семена за исход жетве и човекову тежњу да што више посепши његову родност.

г) НА ЊИВИ

Први дан орања се сматра неком врстом празника.⁵⁹⁹ За ту прилику орач облачи чисту одећу, а жена која му доноси доручак се лепо обуче. Свечарском карактеру првог дана сетве доприноси и кићење. Волови (коњи) и плуг (рало) ките се цвећем. На рогове волова ставља се "црвена свила", а у Фрушкој Гори "вежу за њих и звонцад".⁶⁰⁰ У Врањском По-

⁵⁹⁵ *RS* под Сребро

⁵⁹⁶ *RS* под Мјесец

⁵⁹⁷ *RS* под Сребро

⁵⁹⁸ Напоменимо да је Месец у нашем језику (а и неким другим језицима) мушког рода. Међутим симболика која се за њега везује носи одлике женског принципа.

⁵⁹⁹ С. Тановић, *op. cit.* с. 332; I. Франić, *op. cit.* ГЕМ 10, с. 40

⁶⁰⁰ М. Шкарин, *Живот и обичаји Плавинаца под Фрушком Гором*, СЕЗБ LIX, Ц/24, Бгд 1939. с. 95

морављу се “китка” која је била у семену забада и у прву бразду “као знак да је извршено прво орање”.⁶⁰¹

У Хомољу, при поласку, жене, прекрстивши се, оквашеном китом босиока поцрскају спрешаре, волове и плуг.⁶⁰² У Лукама када дођу на њиву, један од орача “оде на ближњи поток и у ведрици донесе воде, .. умочи босиљак у воду и поцрска волове и плуг” окренувши се прво истоку. “Одмах потом помолe се Богу .. прекрсте се и рекну: ‘Боже помози, срчан пут, у здрављу да пооремо, да су здрави плужари и волови и да нам добро роди жито!’”⁶⁰³

И у Скопској котлини “сви без разлике (Срби, Торбешци, Турци) кад почну сејати помолe се Богу. Слично је и у Височкој нахији. Пре почетка помолe се Богу и кажу: “Помози Боже! У добар час!”; православац “још дода: ‘Боже, да здраво почнемо и да нам жито роди!’ католик се прекрсти и каже: ‘У име Исусово!’ и пошкропи светом водом волове и семе. А Муслимани почињу уз ‘Бисмиллах!’”⁶⁰⁴

У Славонији “када орач дође на њиву, прије но што ће да започне с орањем, скине капу, окрене се према сунцу, прекрсти се и помолe: ‘Боже, помози и благослови мој труд и моју муку!’” Још једном се прекрсти и почне орати. “У селу Боломача жито сије гологлав.”⁶⁰⁵ “Срби из Елиноваца поздрављају прије сијања њиву са ‘Добро јутро!’”⁶⁰⁶

По записима из 1901. године Кате Јанчарове у Требарјеву би при поласку на прво орање домаћица пошкропила орача светом водицом, а јарам волу или ам коњу намазала “фашејнском месем”. Она, такође, бележи да се раније на окопавање кукуруза ишло у групи и тада би, прекрстивши се, рекли: “Ејда ву јиме Боже! Крижи Боже и Боже помози и среча прискочи!”, а неко би у шали додао: “А, среча прискочи и тежаком чутуру вина наточи!” А сада свако иде сам, са жаљењем констатује она, па је “збуњен и смушен, не пита за Бога, ни за нике. А де се Бог не поштује ту не срече ни благослова!”⁶⁰⁷

Сељак из Лобора пре поласка се пошкропи благословеном водом. “На њиви у логожар - из ког сеје - међу сјеме трипут хити помало земље, пачини десном ногом криж на

⁶⁰¹ В. Николић-Стојанчевић, *op. cit.* с. 95

⁶⁰² В. С. Милосављевић, *op. cit.* с. 258

⁶⁰³ С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 14

⁶⁰⁴ в. М. Филиповић, *Живот у Височкој.* с. 201

⁶⁰⁵ I. Frančić, *op. cit.* ГЕМ 10, с. 35

⁶⁰⁶ *Ibidem*, с. 34

⁶⁰⁷ К. Јанчарова, *Trebarjevo*, ZNŽOJS VI, Zgb 1901, с. 214

њиви, скине шкрљак (шешир), прекрижи земљу и почне сијати рекавши: 'А Бог помагај!'" Такође пред воловима "бичалом прекрижи по земљи, а плужар 'јотком' при плугу начини криж. ...Кад први слог изоре... прекрижи га и вели: 'Те је први Божи, тега прекрижим ја, а се друге Бог прекрижи и благослови!'" По завршетку рекну: "Фала Богу и мајки Божи!"⁶⁰⁸

У селу Краље при првом орању "господар узме боцу са светом водом, прекрсти се, пошкропи њиву и говори вироване". На почетку "рекне се: 'Боже помози и мајко Божја и св. Анте (патрон црквени) помози ти нама!'"⁶⁰⁹

Прва бразда се, по правилу, оре हुтећи.

Често се у прву бразду закопава јаје.⁶¹⁰ Како је јаје симбол "стварања живота и ускрспућа",⁶¹¹ тј. симбол клице будућег живота, неки етнолози претпостављају да овај обичај произилази из веровања да ће јаје пренети своју снагу родности и на пољс у које се закопава, док други сматрају да је оно жртва земљи и демонима.⁶¹²

Мишљења смо да ниједно од ова два тумачења није нетачно. Међутим, народно објашњење овог поступка истиче у први план заштиту усева од града. У неким крајевима се пред опасношћу од градоносних облака, између осталог, маше према пебу јајетом. У народној обредно-мађијској пракси наилазимо да се сличним може произвести слично. У неким случајевима то слично се прижељкује, као што смо на примеру сетвепог семена имали прилике да видимо. Али има случајева када то слично није пожељно па се тада избегава. Тако се од Великог четвртка до Спасовдана, у тзв. Зелене четвртке избегава прање и простирање нарочито белог рубља, јер би оно у свом додиру с водом, а нарочито својом белином могло да изазове олује и град.⁶¹³

Али, постоји, истовремено, и схватање, премда је оно на први поглед у колизији са претходним, да се сличним може одбранити од сличног. То бисмо могли можда објаснити оном народном изреком: "Врана врани очи не вади!"⁶¹⁴ Тај је

⁶⁰⁸ J. Kotarski, *Labor*, ZNŽOJS XXI, Zgb 1917. с. 181-182

⁶⁰⁹ I. Klarić, *Kralje*, ZNŽOJS VI, Zgb 1901. с. 281

⁶¹⁰ Т. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, II / 33, Бгд 1958. с. 81; С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 14; М. Филиповић, *Белешке ...на Гласници*, с. 132; В. Радовић, *Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу*, ГЕМ 19, Бгд 1956. с. 8

⁶¹¹ *IETS* под Јаје

⁶¹² в. I. Franić, *op. cit.* ГЕМ 12, с. 32

⁶¹³ в. *СМР* под Четвртак

⁶¹⁴ Вук Ст. Караџић, *Пословице* бр. 633; слично: "Враг врагу очи не вади!" (630) и "Вук на вука ни у гори неће!" (650)

пришци, запазили смо, примењен у басмама против уједа змије у стиху “земља земљу пољубила”; “земља” у првом случају значи змија, а у другом човек, док је “пољубила” еуфемизам од ујела. Оваквом формулацијом се, уствари, покушава неутралисати змијски отров. Можемо претпоставити да се јајету, које својим обликом и бојом може асоцирати на град, по истом принципу приписује та улога заштите. Јаје=град у земљи одбиће град са неба.

На почетку засејавања, у многим крајевима, прва шака семена се баца увис. Неки то чине да би жито нарасло високо, док је други намењују птицама. У околини Чачка сејач прво зажмуривши “баца три пута семена као што сеје”, а потом настави гледајући.⁶¹⁵ У Самобору сејач “заграби шаку сјемена и прву хит баца натраг говорећи: ‘То нај бу тикам’; и другу хит баца натраг и каже: ‘То нај бу мишам’, а трећу хит баца напријед и вели: ‘То нај бу мени’ и сеје даље”.⁶¹⁶ Слично чине и Торбешци у Скопској котлини, с тим што другу шаку семена не намењују мишевима већ мравима.⁶¹⁷

Бацање увис и раст биљака које од своје подлоге-земље стреме ка небу налазимо и у другим приликама, напр. при окопавању кукуруза лопате се бацају увис. Смисао поруке тих ритуалних покрета потпуно је јасан, наиме, њима се изражава жеља да усеви порасту што више. Но, видимо, да се прве бачене шаке сетвеног семена и намењују. И на први поглед чини се да се само жртвује потешцијалним штеточинама: птицама и мишевима, али и мравима. Али кад имамо на уму сличан обичај у Осату да се, по вађењу семена за сетву из житнице, мало жита баца благу и живину која је у близини зато “да да Бог нафаку”⁶¹⁸ (прехрану породици) онда ушућење те жртве добија пири смисао. (У конкретном случају уцућивање жртве божанству преко дотичних животиња.) За човека “традиционалних друштва” Природа са својим наклоностима или ненаклоностима према човеку је јединствена и њу чини целокупно окружење, што значи и животиње које у њој живе. Дакле, намењујући жртву животињама она се, истина посредно, намењује Природи. То постаје уочљивије када обратимо пажњу на то којим се животињама жртва намењује: птицама које се својим летом везују за небеско и мишевима и мравима који су везани за земно (подземно). Тако,

⁶¹⁵ С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 15

⁶¹⁶ М. Lang, *Samobor*, ZNZOJS XVI, Zgb 1911. с. 274

⁶¹⁷ в. М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*, с. 491

⁶¹⁸ С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 15

бачено семе на почетку засејавања можемо посматрати и као жртву-поруку небеским и земним силама.

За први дан сетве спреми се лепши ручак који се, по правилу, састоји од погаче, петла и вина или ракије.

Најчешће ручак посленику носи домаћица⁶¹⁹ свечаније обучена. Долазећи на њиву она речима “Стој, не иди ‘вамо, терај на ону страну!”⁶²⁰ покушава да унапред отклони опасност од града; или забада у бразду “китку” (штгапић у чији је процеп уденуто мало, најчешће црвене, вуне и цвеће)⁶²¹; или благосиља орање.⁶²²

Погача се ритуално ломе, било над плугом било над воловима. Неки, потом, дижу комаде увис говорећи; “Оволика нам била пшеница!”, а пеки део те погаче заору у бразду. Тиме она поприма обележје жртве земљи, жртве-поруке. Но, чак и ако нема буквалног заоравања у земљу, погача справљана за први дан сетве спада у обредне хлебове, а по својим називима: бразданица, убрздаоница, подораница, зелник и слично, несумњиво је везана за сетву и раст усева.

Често се од те погаче даје онима који су у близини: суседима, путнику намернику или просјаку. Тако у Дробњаку тога дана домаћин на орању даје хлеба свакоме ко наиђе. У Херцеговини (Попово Поље) свако свраћа код тог домаћина “да се пабе хлеба наједе”. У Д. Унцу (Крајина) “о првом орању приреди се читава мала гозба”. А у Осату “ако тога дана дође сиромашак у кућу, нахраниће га и при поласку уделити му”⁶²³ упркос раширеном обичају да се тога дана ништа из куће не даје пити позајмљује да се не би “изнео берићет из куће”. Слично је и у Скопској котлици, где сејач пред ручак “позива све оне који су у близини и макар никога не видсо викаће “Хајдете, бујрум, да ручамо на семе да ни роди!”⁶²⁴

Овај обичај да се јело, посебно обредни хлеб, подели са другима, нарочито са случајним пролазником или просјаком, такође представља један вид жртве.

Од давних времена постоји веровање у теофанију, тј. долазак богова међу људе. Из античких времена помен о то-

⁶¹⁹ Понегде орач носи ручак са собом. А код Чачка, чим орач почне другу бразду долази дечко од седам година са “колачем од кукурузног брашна”. Чим га опазе орач му викне “Стој!”, приђе му и преломи колач “па половину да детету да врати кући, а другу половину заоре орач у њиви. Она задржата половина служи за сузбијање града”. (С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 15)

⁶²⁰ Д. Анговијевић, *op. cit.* с. 163

⁶²¹ Вл. Николић, *op. cit.* с. 259

⁶²² С. Тановић, *op. cit.* с. 332

⁶²³ С. Тројановић, *op. cit.* с. 15

⁶²⁴ М. Филиповић, *Обичаји у Скопској...* с. 491

ме налазимо у Овидијевим *Метаморфозама*, када прерушени богови долазе у кућу старцима Филемону и Баукиди.

И код нас, из народних песама и прича,⁶²⁵ можемо видети да постоји слично веровање. Анђели или сведци (често је то св. Сава) посећују смртнике као путници намерници. Лепим поступком покушава се придобити наклоност анђела или свеца (који су приказани често као да имају моћ као сам Бог), а преко њих и самог Бога. Делење хлеба на први дан сетве са случајним намерником има баш тај смисао.

Већ смо раније рекли да се погача браздаоница понегде ритуално ломе над воловима. Њима се, готово обавезно, и даје мало од те погаче.⁶²⁶

Уопште, у циклусу обичаја око сетве велика пажња се посвећује и воловима.⁶²⁷ За први дан орања волови се ките првећем; око рога десног вола везује се првени конац. О његово чело разбија се јаје, којим се претходно промешало семе.

И у Божићњем циклусу, који је увекoliko посвећен култу покојника, али у коме се и великим делом слави почестак нове производне године, вољу се поклања знатна пажња. У понеким случајевима он представља животињског полагајника,⁶²⁸ даје му се обредног хлеба, а негде се на Бадње вече запале свеће на роговима вола депњака. Све ово указује да је во животиња која је веома уважавања⁶²⁹ и директно повезана са производњом жита.

⁶²⁵ Примера је много. Поменимо песме из II књиге Вукове: "Бакон Стефан и два анђела"(3), "Како се крсно име служи"(20), "Ко крсно име служи њему и помаже"(21), "Свети Никола"(22); затим причу из Вукове збирке "Ко мање иште више му се даје" итд.

⁶²⁶ В. Вл. Николић, *op. cit.* с. 259; Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 163; С. Милосављевић, *op. cit.* с. 259; С. Мијатовић-Т. Бушетић, *op. cit.* с. 107

⁶²⁷ Премда су се код нас, чини се, најчешће волови користили за орање (в. I. Грабић, *op. cit.* ТЕМ 10, с. 35) ипак, према коришћеној грађи, сасм на једном месту, нигде се не помињу обредне радње везане за коње, а знамо да су се и коњи користили у исте сврхе. Могуће објашњење лежи у томе што је во сматран за сеновиту божју животињу, а "коњ се, напротив, сматра за демона, углавном рђавог". (В. Чајкановић, *Мит и религија*, с. 604)

Свакако, треба имати на уму, да су се у оквиру свих ових обичаја, са увођењем механизације и променом начина производње, догодиле извесне промене. /О томе в. Д. Братић, *op. cit.*/

⁶²⁸ У неким селима Јадра је, према личним истраживањима, во још и данас (1990 тих) животињски полагајник.

⁶²⁹ Во има и своје празнике када се не хвата у јарам.

Видљиво је поштовање вола и у поступку око његове продаје. У Грузији "када се волови поведу на продају уведу се у кућу, у део у коме је огњиште па им се ту да последња со и трице (мекиње). Домаћин оструже мало длаке између рогова, па ту длаку улепи у восак и чува у кући. Ово се чини да волови не прокуну укућане којима су били од знатне користи". (П.Ж. Петровић, *Грузија*, СЕЗБ LVIII, II/26, Бгд 1948. с. 329)

У проучавањима тог питања Ш. Кулишић је изнео мишљење да је во у улози полажајника “примарно представљао житног демона”⁶³⁰ док Чајкановић сматра да је во “у далекој прошлости био инкарнација претка”.⁶³¹

Погледаћемо још једном поступке који се примењују према воу у сетвеном ритуалу.

Око рога вола се везује црвени конац. Он заштитиће, али преко црвене боје конотира животност и радост. Црвени конац, такође, везује орач око прста десне руке, качи се за врећу са семеном и у виду “китке” ставља се у бразду. Јаје, носилац животодавне снаге, али и жртва, разбија се о чело волу, меша се њиме семе и ставља се у земљу. И на крају, обредни хлеб, за који се (по Кулишићу) као и за чесницу, може сматрати да садржи “вегетативну снагу житног демона”,⁶³² али који је истовремено, несумњиво, и жртва, а даје се воловима, затим намернику, заорава се у њиву и једе га орач. Шематски то бисмо приказали на следећи начин:

Шта из овога сагледавамо? Све три ствари (црвени конац, јаје и браздаоница) симболично првенствено означавају животност, односно животну снагу. Те три ствари се у сва три случаја доводе у везу и са земљом и са волем, а два пута са семеном. У два случаја ту је и орач. Ако прихватимо да јаје и обредни хлеб представљају истовремено и жртву, онда видимо да се она приноси у оба случаја и земљи и воу.

Из изведене анализе се види да се подједнака ритуална пажња указује и воу и земљи.

Из тога би произишло да се сматра да во, као и земља, представља неку важну силу, или снагу, која има знатног утицаја на обнову вегетационог циклуса, односно на раст житарица. Пошто земља представља жепски принцип некако

⁶³⁰ Ш. Кулишић, *Из старе српске религије*, с. 109; в. 107-114

⁶³¹ В. Чајкановић, *Мит и религија*. с. 603; 603-604

⁶³² СМР под Бадње вече

се намеће да вола овде тумачимо као мушки принцип, уз плут и орача.

Чајкановић наводи да је во у старој српској религији сматран за “божацску животињу”. Забрапа орања и урезања вола у Зелене четвртке да не би било града, указује на његову везу са небеским.

Бик који шкољењем - људским знањем - постаје во, животиња је прилагођена потребама агри-културе. Наиме, тиме (шкољењем) се неутралише необузданост бика, а задржава његова снага и усмерава се за потребе обраде земље у овом случају за вучење плуга. Дакле, знањем (културом⁶³³) и за потребе агри-културе говече лишавају његове мушкости.

Плугом се продире у земљу, те се плуг може посматрати као фалус, односно он јесте фалусни симбол, јер је средство којим се симболички реализује брак између Неба и Земље. Во својом снагом покреће, вуче, плуг. Плуг (рало) је оруђе, дакле производ културе.

При орању во и плуг су нераскидиво повезани. Отуда во - на нивоу културе - уствари, није лишен своје мушкости, те га овде можемо тумачити као мушки принцип⁶³⁴.

Стога се та животодаваца спага мушког принципа покушава - као што се то чини са земљом, плодносном спагом женског принципа - ритуалом потврдити и појачати. Отуда се и манифестном облику тог принципа - вољу - приноси жртва у облику обредног хлеба и јајета.

На симболичком плану во “може да буде узајамно замењив с биком у којем случају је соларан и плодност”⁶³⁵ “Вол, симболичка антитеза бика, истиче његову сложеност, јер се и он повезује са култовима ратарства. Али вол симболизира жртвовање оплодне снаге бика и тако истиче његову јединственост. Сузбијањем моћи повећава јој се вредност, као што чедност истиче важност сполности. дјелатни урапски (небески) принцип очитује своју силовитост и када се сасвим потврђује и кад се сасвим пориче.”⁶³⁶ Али во је као и бик амбивалентан, тј. повезује се са небеским али и са подземним и хтонским.

⁶³³ Полазимо од опозиције природа/култура. Под културом овде подразумевамо “техничка знања и средства за овладавање природом”./ в. I. Kovačević, *Semiotologija rituala*, bibl. XX vek, Bgd 1985. posebno 5-29; i E. Lič, *Klod Levi Stros*, bibl. XX vek, Bgd 1974./

⁶³⁴ Да се културом савлађује необузданост природе, а њена плодносна снага каналише ка жељеном циљу видимо из прича о воденом бику. /види: *СМР* под језеро; и напомену 64 I Део/

⁶³⁵ *IETS* под во

⁶³⁶ *RST* под Бик

Вољу се указује пажња и на Божић. Божић је, као што је познато, сложен празник, и по ритуалним радњама које се тада изводе повезан је с једне стране с ратарско-производним обичајима, са друге има особине задушница, а са треће је посвећен једном вишем божанству. Разматрајући улогу вола истраживачи су посебно истицали његову везу са подземним. Во бива понегде полагањик, за кога се сматра да "представља митско биће, највероватније митског претка".⁶³⁷ Ово наглашавање несумњиве везе вола и умрлих (предака), на шта вероватно указује и обичај да волови вуку кола са покојником, готово су искључили сагледавање двојне улоге вола у божићним ритуалима. Наиме, да му се указује пажња (нарочито давањем чеснице) и као једном од главних носилаца пољопривредних радова.

Сима Тројановић је забележио да "у Азбуковици између Госпојина, дакле уз Међудневице - доба јесење сетве - закопавају у земљу живу пастрмку (неки и мртву) да земља не замртни пего да добро рађа". И закључује "што се пак у Азбуковици риба закопава, мора бити да је због познате рибље плодности, па би желели да то својство пређе и на њиву".⁶³⁸

Овај редак поступак нас наводи да се подсетимо наших космолошких прича о Земљи (в. I Део). По њима Земљина плоча стоји на риби или на једном или четири бика (вола, бивола). Ту по својој симболици и во (бик, биво) и риба означавају радост, живот и стваралачку снагу света. У тим причама, међутим, Земља није приказивана као нешто живо. Отуда, чини се, животност онога на Земљи зависи од плодноносне снаге оног под Земљом, односно тих животињских држача Земље.

У доба развијеније земљорадње Земља је већ одавно оживотворена и сматрана плодносном силом женског принципа, а во, који је говече прилагођено процесу производње и добија практични значај, на симболичком плану и поред трансформације, опстаје као животодавна снага мушког принципа.

Кад имамо све то у виду постаје јасније зашто се баш вољу указује толика пажња.

Сагледавајући све оно што прати сетву можемо закључити да човек у делатности тако важној за свој опстанак користи своје знање и искуство, али и све мађијске и религијске путеве да би његов труд уродно плодом.

⁶³⁷ СМР под Полаженик

⁶³⁸ С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 22

Жетва

Сетва је почетак, а жетва и вршидба завршетак производног циклуса. Сетва је неизвесност, жетва извесност и, по правилу, радост. Сетву изводи домаћин-мушкарац, док се жетва обавља групно, често с мобом; у њој учествују мушкарци и жене, момци и девојке. Сеје се ћутећи, жање се уз песму.

Правила понашања и табуа уз жетву је далеко мање него уз сетву, а централни ритуали жетве и вршидбе усмерени су ка осигурању плодности за нови производни циклус.

На симболичком плану жетва се схвата биполарно. С једне стране она је симбол плодности и обиља. Потврда је животности, односно цикличности живота. Овоплаћење је плодности Земље. Сечење стабљике "која попут пупчане врпце повезује зрно са Земљом", мајком и хранитељицом, може се поредити са дететом, које ће, кад дође време, наставити циклус живота. С друге стране, жетва је повезана са смрћу. Резултат је смрти семена. Штавише, само одсецање житне стабљике, врата биљке, може се схватити као убијање жита: "семе осуђено на смрт - као храна или као семе". Али и тако схваћена жетва ипак није појмљена као апсолутна смрт, већ садржи "и наду у поновно рођење".⁶³⁹

Разматрајући ритуале који прате жетву требало би да имамо на уму њену симболичку биполарност, премда је у нас израженија њена животна компонента.

Жетва се обавља у лето кад жито сазри. Као и при сетви, у том релативно дугом раздобљу годишњег доба, временске оријентире представљају хришћански празници. На југу, у околини Бевђелије, жетва почиње још у мају, а онога ко не пожње до Петровдана (12. VII) исмевају. А у Бољевцу тек тада почињу са жетвом; завршавају до св. Илије (2. VI-II).⁶⁴⁰ У Хомољу је почетак на Прокопија (21. VII) и она траје све до Преображења (19. VIII).⁶⁴¹ Јасно је да ова разлика произилази из климатско-географских услова који утичу на сазревање житарица, али свуда су временске одреднице хришћански религијски празници.

Првог дана жетве обраћа се пажња на доба дана, када почети, али и када завршити с радом. На жетву се првог

⁶³⁹ *RS* под Срп

⁶⁴⁰ В. С. Грбић, *op. cit.* с. 264

⁶⁴¹ В. С. Милосављевић, *op. cit.* с. 364

дана полази после изласка сунца, а из њиве излази прс његовог заласка. То чине, како у Бевђелијском крају кажу, зато “да би хлебац био као сунце”.

Кад дођу на њиву прво начупају жита или јечма и плету ужад којом ће снопове повезивати. У Бољевачком крају то раде мушкарци,⁶⁴² а у Славонском селу Отоку ужад плету жене никада девојке.⁶⁴³ Као што је већ раније поменуто, код агркултурног стаповништва повезаност човек-вегетација је толико укореењена да се верује у могућност преноса плодности са човека на вегетацију и обрнуто.⁶⁴⁴ Познат је обичај да се на младиној одећи ништа не везује да се не би везала њена плодност. Ужадима, која плету на почетку жетвених радова, треба да се веже род. Аналогно томе, како би везивање рода могло да се пренесе на оне који то раде, јасно је зашто су девојке из тог посла изузете.

У нас се од најстаријих времена жело српом, па је он био, до увођења механизације, најчешће коришћено оруђе у ту сврху. У неким крајевима жетва се обавља косом. За срп се везују нека веровања, па и ритуалне радње у току жетве.

Приликом измеле жетелаца у току рада срп се никада не даје из руке у руку, већ се баца па земљу и онај ко наставља посао узима га са земље.⁶⁴⁵ Обично кажу да то чине “да се не би посекли”, а у Скопској котлини “да се не би пренела лељост”.⁶⁴⁶ Међутим има и других прилика када се оруђе никако не предаје из руке у руку. Када се при копању гроба људи измењују лопата се не додаје, већ онај што прекида копање спусти лопату на земљу а онај што наставља је са земље узима. Срп конотира биполарну симболику као и жетва. Српом се сече стабљика жита, што се унеколико схвата и као убијање биљке. Спуштањем српа на земљу као да се неутралише то присуство смрти, или можда, осветничка љутња “духа жита”.

Овај поступак указује на извесно повезивање жетве са смрћу, и представља редак случај да се у нас жетва јавља у том контексту.

⁶⁴² Ibidem, с. 364

⁶⁴³ J. Lovretić i Bartol Jurić, *Otok*, ZNŽOJS 2, Zgb 1897. с. 381

⁶⁴⁴ Тако се у Скопској котлини верује да “жена која не рађа треба да утраби - први род с воћке и - да поједе од тог плода, али то није добро за воћку, треба од првог плода најпре да окуси жена која доста рађа”. М. Филиповић, *Обичаји у Скопској...* с. 489) Из овога се сасвим јасно очитује веровање у пренос плодности, односно неплодности, човек - вегетација и вегетација-човек.

⁶⁴⁵ М. Филиповић, *Живот ... у Височкој нахији*, с. 202; Мијатовић-Бушетић, *op. cit.* с.39; I. Franić, *Jugoslovenska žetva*, Etnolog X-XI, Ljubljana 1937-1939; П.Ж. Петровић, *Дружа*, с. 329

⁶⁴⁶ М. Филиповић, *Обичаји. у Скопској*, с. 492

У Европској симболици антропоморфизована Смрт представљана је са српом или косом. У нашем језичком коду огледа се та двојност поимања жетве - фокусирана на само оруђе којима се жњевање обавља. Каже се: "покосила их је смрт" или "пали су као покошени" - што појашњава да се кошење не односи на траву већ на жито; не каже се: "пожњела их је смрт" или "пали су пожњевени", али се каже "пожњео је успех". Тако видимо да сабирање жита има две конотације: покосити - негативну, пожњети - позитивну.

У неким крајевима⁶⁴⁷ је обичај да се прво одсече неколико класова које жетвари задену отпозади за појас да их не би приликом рада болела крста. На Косову чине то исто, али на тај начин што рукама окренутим иза леђа одсеку три класа.⁶⁴⁸ У Скопској котлини домаћин први излази на њиву, пазећи да га нико не сретне (нарочито не трудна жена) те он први зажње. Прва три класа задене за појас "а онда четврти баца у њиву да би му посао ишао добро".⁶⁴⁹

Ново сазрело жито није само храна за долазећи временски период, већ је оно основа нове сетве и будуће жетве. Тако је на сазнајном и реалном плану, а на симболичком плану плодотворна снага новог жита, а будућег осмена се концентрише, збија, у први, или још чешће, последњи сноп, односно жито на крају жетве и у венац који се од тог класја плете. Истраживачи сматрају да се то веровање заснива на анимистичком схватању да у том житу борави "дух жита" или "житни демон" који ће своју оплодну снагу пренети на младо жито и омогућити богат род.

Стога није нимало чудно да су жетвени ритуали највише усредсређени на први сноп и жито на крају жетве, односно последњи сноп или венац.

У Неготинској крајини први сноп усправе и он тако стоји за све време жетве, а потом га покупе, и без неких обичаја, са осталима однесу кући.⁶⁵⁰ Исто ради домаћин у Бољевцу, а у Алексиначком Поморављу "то се ради због тога да жито у идућој години буде још веће".⁶⁵¹ У Лесковачкој Морави укрсте прве руковети да се "крсте пшенице", а први увезани сноп жетелац пребаци преко себе и постави класом на горе.⁶⁵²

⁶⁴⁷ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 163; I. Franić, *Jug. žetva*, с. 266

⁶⁴⁸ Д. Дебељковић, *op. cit.* с. 322

⁶⁴⁹ С. Тановић, *op. cit.* с. 336

⁶⁵⁰ Д. Масловарић, *Обичај 'Божја брада' и његова трансформација у Неготинској крајини*, "Развитак" б нов.-дец. Зајечар 1973. с. 75

⁶⁵¹ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 163

⁶⁵² В. Д. Борђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, III/31 Бгд 1958. с. 544

Усправљање првог снопа можемо посматрати и као симболично, поновно, вертикалом, успостављање везе Неба и Земље, и унеколико постављање тачке ослонаца.

Међутим, у оквиру жетвено-вршидбених обичаја “осу света” представља стожер на гумну. Такво поимање стожера препознајемо и у свакодневном говору где се реч “стожер” често употребљава као синоним за централни ослонац.

На основу постојећих обичаја очигледно је да се нарочито последњим руковетима на крају жетве приписује плодотворна моћ. То последње класје је кићено, и око њега се обављају извесне ритуалне радње.

Међутим, у даљем поступку наилазимо на два типа понашања. Први: то класје се оставља у њиви; други: оно се везује у сноп и свечано носи до амбара где се ставља на посебно место до сстве.

У Неготинској крајини окићено класје остаје непожњевено на њиви. Кићење цвећем и везивање црвеном вршцом обављају ћутећи жене из домаћинове куће, а потом нека од старијих жена каже: “Треба дати њиви њивино!” или “Нека остане Богу!” или “Оставимо нешто птицама небеским!”⁶⁵³ Закићено класје остављају непожњевено на крају њиве и у Левчу и Темнићу “да би догодило било берићета”.⁶⁵⁴ И у пограничним селима Алексиначког Поморавља остављају на њиви “божју браду” “за птице”.⁶⁵⁵ Ни у Грузи се не жале последња руковет коју зову “божја брада”.⁶⁵⁶

У Фочанском крају оставља се, такође, непожњевена руковет “за храну птицама божјим”, а у Херцеговини оставе неколико класова на сред њиве “за птичице божје”. У Босни (Крњић) оставе на свакој њиви по три руковети “једну у средини а две у два угла...из истог узрока”. У Поповом Пољу “остављају неоткинут клип кукуруза на стабљиви ‘као дар земљи’ што је пустила да је кукуруз тако успио”.⁶⁵⁷

На последњој њиви у Бевђелијском крају, оставе непожњевено око метар квадратни пшенице који зову “на деду Госпуд брада” или “Божја брадичка”. Чим се остави брада сваки жетелац баца у вис свој срп узвикујући: “Ду године сус здраве! Ду година живи и здрави да бидеме! Госуд повикје

⁶⁵³ Д. Масловарић, *op. cit.* с. 75

⁶⁵⁴ С. Мијатовић-Т. Бушетић, *op. cit.* с. 39

⁶⁵⁵ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 164

⁶⁵⁶ П. Ж. Петровић, *Груза*, с. 32

⁶⁵⁷ I. Franić, *Jug. žetva*, с. 32

(повише) да даде! Мија њега сус торбичка, он нас сус врејкичка (врећом)!⁶⁵⁸

С. Тројановић сматра да ово остављено класје (кукуруз, грожђе, воће) представља жртву “неком словенском богу”. “Нажалост - констатије он - код Словена се нису очувала имена божанстава којима жртвују” за разлику од Грка где су жетвене свечаности посвећене Деметри, или код Германа где су “преостали класови на њиви намењени Донару или Вода-ну”.⁶⁵⁹

Други тип понашања се разликује од првог по томе што се преостало класје на крају жетве не оставља на њиви већ се носи кући и одлаже издвојено од осталог жита.

Око последње руковети у Алексиначком Поморављу сви жетеоци ставе своје српове. “Најлепша девојка или домаћица (углавном женско чељаде) ... завеже жито црвеним вуњеним концем и окити ... цвећем. Затим једним српом из круга “исече ‘божју браду’ и понесе је кући”.⁶⁶⁰ Слично је и у Бољевцу где те струкове жита исчупају са жилама из земље, а код куће их домаћин или домаћица “лепо сплету и оставе негде на сувом месту”.⁶⁶¹ У околини Пећи око, црвеним концем повезане “браде” сви жетеоци обиђу три круга идућу с десна на лево како се сеје. Потом један од њих повеже све српове сламом, обиђе око њих три пута па их баца према сунцу и врача: “Чије се сапштите окрене од човека умреће те године, а чије према њему живеће”.⁶⁶² И у Скопској котлини стављају се српови око закићене “браде” која се потом исчула и повеже са срповима па је младић или девојка, а понегде девојка или невеста, ћутећи носи кући домаћина. Негде се та руковет пре чупања кваси водом. Девојка која носи “браду” држи у устима каменчић који се нашао испод исчупаног класја. Каменчић спушта са “брадом” у амбар “да мишеви не би јели жито”. Пошто пољуби руку домаћина добија дар.⁶⁶³

Полагање српова око последњег снопа, тј. прављење магичног круга срповима, њихово везивање са последњим

⁶⁵⁸ С. Тановић, *op. cit.* с. 336-337. У неким крајевима запажа се исти поступак и при брању грожђа. Последњи или најлепши чокот остави се необран (околина Прокуљша и Лесковачка Морава); понегде се оките црвеним концем у који је везана кита босиљка (Жупа), док га другде покрију земљом (око Алексинца, Сокобање и у неким селима Тимочке крајине). (в. Б. Ђупурдија, *op. cit.* с. 27-28) У Осату (Босна) слично поступају при брању воћа. “Оставе по читаву граничу не дирнуту - ‘да догодине буде рода’.” Кажу “не треба све скинути да јој (воћи) није жао”. (С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 20)

⁶⁵⁹ С. Тројановић, *Српски жртвени* с. 20

⁶⁶⁰ Д. Антонијевић, *op. cit.* с. 163-164

⁶⁶¹ С. Грбић, *op. cit.* с. 264-265

⁶⁶² I. Franić, *Jug. žetva* с. 270

⁶⁶³ в. М. Филиповић, *Обиђаји у Скопској*. с. 492-493

снопом и свечано ношење кући указује да српови у овом случају означавају плодност и изобиље. То би потврдио и обичај из Височке нахије “где по завршетку жетве ‘постација’ (лице које буде првак у жетви) окити срп и носи га кући па га стави домаћину о десно раме. Домаћин дарује постацију новцем”.⁶⁶⁴

У многим крајевима, независно да ли се последње класје остављало на њиви или се везивало у сноп и носило кући, шлели су се венци или правила украси од класја. Овај обичај је познат и широм Европе.⁶⁶⁵

У Ђакову у Славонији “на дан ‘дожетве’ плете женскињс венац од пшенице, који метну на главу домаћину или најстаријем жетеоцу, који пошто дође кући, уз свирку гајдаша и певање, обеси венац у кући о клин”.⁶⁶⁶ Слично је и у Отоку и у Лобору.

Од последњих пожњсвених класова у Грузи девојке праве венац који увече дају домаћици.⁶⁶⁷ Око Лесковца млађарија исплете тзв. “божју браду” од преосталог жита, завити пвећем и црвеним концем и заједно однесе домаћиновој кући, где стоји под стрехом до сетве. “У једној народној песми тај венац се назива ‘венац коледовац’”.⁶⁶⁸ У Скопској Црној Гори “најмлађа жетварица исплете ‘лесарку’ од пшеничних класова која се чува 1-3 године на чардаку”.⁶⁶⁹ И у осталим селима Скопске котлине плету украсе “браду”, “китку” или “лесу” коју држе “по кућама ради украса”,⁶⁷⁰ а у Ђевђељском крају “браде” обесе “поред икона у кући”.⁶⁷¹

⁶⁶⁴ М. Филиповић, *Живот. у Височкој.* с. 202

Негде жетеоци првог дана жетве не спуштају срп на земљу већ га при одмору држе окаченог о десном рамену. Понегде се српови не развезују све док се не заврши свечана гозба у част дожетве.

⁶⁶⁵ в. I. Frančić, *Jug. žetva*, с. 268; С. Тројановић. *Српски жртвени.* с. 19

⁶⁶⁶ Ibidem, с. 18

⁶⁶⁷ П. Ж. Петровић, *Груза*, с. 321

⁶⁶⁸ М. Милојевић, *Песме и обичаји*, I с. 228 цитирано по М. Влајинац, *Моба и позајница*, СЕЗБ XLIV, II 18, Бгд 1929.

Тај назив “коледовац” повезује жетвени венац са ритуалним поворкама - коледама. Не улазећи детаљније у обичај коледа, сасвим је очигледно да коледари симболишу плодносне снаге природе. Такозвана “баба”, учесник поворке, која се јавља у пару с “дедом” изводећи општене ритуалне покрете, поседује - сматрају неки научници - извесне атрибуте богиње Велике Мајке. Коледарско ношење, бучно оглашавање у доба зимског солстиција, наводи да их повежемо и са душама предака, за које се сматра да имају знатну улогу у плодности усва. Тако жетвени венац са називом “коледовац” као да затвара плодносни круг ратарског (ритуалног) деловања у обезбеђивању новог циклуса тог круга. (в. СМР под Коледе)

⁶⁶⁹ Ат. Петровић, *Народни живот и обичаји Скопске Црне Горе*, СЕЗБ VII, II 14, Бгд 1907. с. 432

⁶⁷⁰ М. Филиповић, *Обичаји у Скопској.*, с. 493

⁶⁷¹ С. Тановић, *op. cit.* с. 337

Семе последњег (првог) снопа као и жетвеног венца меша се са сетвеним смењом, јер се верује да ће на њега пренети своју плодотворну моћ.

Остављање жита на њиви сматра се архаичнијим обичајем од обичаја ношења кући последњег снопа. Као што смо раније поменули С. Тројановић је обичај тумачио као жртву “неком словенском богу”. Чајкановић сматра да “и код нас последњи откос, који се на свечани начин покупи и окити цвећем, и остави на страну за разне религијске потребе, има сматрати жртвом Дабогу; ово не само по аналогiji са Водановом жртвом него и због тога што се тај последњи откос назива ‘божјом брадом’”.⁶⁷²

Фрезер који разматра обреде око последњег пожњеног снопа, не додирујући питање остављања класја на њиви, извориште ових ритуала налази у вери у духове.

Он, на основу аналогije, изводи да се исти оплодни утицај који се приписивао “духу дрвета” приписује и “духу жита”, тј. тај дух делује на усеве (али и на животиње и људе). “Духови су - сматра он - ограничени у својим функцијама само на одређене области природе”; имена и атрибути су им општи, неиндивидуални, а о њиховом пореклу или животу нема спомена у традицији, те се по свему томе разликују од богова. Обреди у којима се то веровање испољава врше се свуда, тј. нису везани за одређена места или храмове, а њихови вршиоци нису свештеници већ може да их врши свако.

И затим закључује да су “обреди везани за последњи сноп (лутку, венац) засновани на мађији а не на умилостивљавању. Циљеви се не постижу жртвама, молитвама и славопојима већ церемонијама за које се .. верује да утичу на ток природе непосредно путем физичке симпатије или сличности између обреда и ефекта кога обред треба да произведе”.⁶⁷³

У понеким областима Европе - констатује Фрезер - народ сечење (везивање, вршење) последњег снопа схвата као пужно убијање “духа жита”, вероватно из уверења да је “дух жита” тада у пуној снази, те ће се тим чином његова сачувана снага моћи пренети на следећи вегетациони циклус.

На основу постојећих веровања и обичаја које смо изнели произилази да први и последњи сноп, остављено жито на крају жетве као и жетвени венац имају, верује се, сублимсану плодотворну снагу; анимистичка представа означена, по Фрезеру, као “дух жита”. У нас се та плодотворна моћ

⁶⁷² В. Чајкановић, *Мит и религија...*, с. 430

⁶⁷³ Д. Д. Фрезер, *Златна грана*, с. 515

усмерава у два правца - ка земљи или ка кући и будућем севеном смену. Преко жтвеног венца та плодотворна снага може истовремено бити усмерена у оба правца.

С обзиром на нашу тему позабавићемо се овде оним елементима жетвених обичаја који указују на потиспути, али постојећи култ оживотворене Земље (на трагове култа Велике Божице), и на оне детаље који омогућавају да се сагледа да је у нас присутна идеја о ланцу Земља-жена-жито.

У Славонији последњи сноп се усправи и у њега се пазабадају српови. "Везац клекне и поздраву Госну, а други покледају око снопа и моле за њим. Кад устану, најстарија жена протури руку кроз сноп до доле па заграби у руку земље; ту земљу свеже у мараму, па чува за лик (лек) од материце; мало те земље расквасе, па напајају болеснога."⁶⁷⁴

Земља је, као што знамо, често поимана као општа материца. Ново жито се схвата као доказ плодности баш те земље. Плодоносна земља прошавши кроз сублимисану животодавну моћ последњег снопа као да добија лековито својство за болесну материцу жепе, те на њу преноси своју плодоносну снагу и тако помаже да и она роди. Само вађење земље кроз последњи сноп, унеколико, као да ритуално опонаша порођај, а врши га најстарија жена-матрона.

Кад се зажње жито први пут, у Бевђелијском крају, било оно суво или мокро, мора се одмах везати у једно "снопче - пива да се зарадува". Кад домаћин или домаћица донесе рупак најмлађи жетвар исправи снопче, преко њега стави неку мараму и каже му: "Ајрлија бирикјет!"⁶⁷⁵ Домаћин баца на мараму нешто металног новца. "Ово се зове 'сноп испраување'". Сноп се не исправља само домаћину, већ и сваком другом ко дође на њиву или прође поред ње. Обичај је свима познат, тако да свако носи са собом нешто металног новца, да се не обрука ако му исправе сноп.⁶⁷⁶

Овај опис везивања првог снопа указује на то да га поимају нешто сложеније. Објашњење да се то ради зато "да се њива обрадује" и затим његово благосиљање и даривање у великој мери асоцира на обичаје око рођења детета, само у овом случају Земља (пива) је мајка, а "снопче" је дете.⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ Lovretić-Jurić, op. cit. c. 38

⁶⁷⁵ Ајрлија значи благословен, срећан; ајрлија работа = срећан посао; нека је ајрлија (работа) = нека је срећа (посао). Бирикјет значи род, плод, берихет, благодет

⁶⁷⁶ С. Тановић, op. cit. c. 336

⁶⁷⁷ Такво поимање би потврђивао и назив "бабица" који се задржао код Горбеша у Скопској котлини, а означава "гозбу за почетак сетве, почетак или

По запису Симе Тројановића у неким крагујевачким селима (Поскурицама и Петровцу) кад се дождје од остављених класова “направи се смиљевац или трнка, коју оките шареним цвећем и оставе на њиви да птице позобају. Више из шале - каже Тројановић - ову су китку звали **младом** а то сведочи и облик смиљевца, јер је смиљевац негда младина капа...”⁶⁷⁸ Назив “млада” за последњи сноп који се носи кући забележен је, не тако давно (1973.) и у неким селима краљевачког и чачанског краја.⁶⁷⁹ Ако упоредимо неке обичаје из других крајева, видећемо да назив “млада” у суштини не представља неку шалу, већ упућује на једно старо, али запретено поимање света.

У Лобору, после бацања задњег снопа у вис с речима: “Бог деј високу погачу!”, плете се венац од класја и пољског цвећа. “Коју деклу (девојку) држе за најљешпу, она мора донети на њиву свечацко (свечано) одијело, на главу јој поставе вијенац, а уз њу иде млади дечко с китицом за шкрљаком (шешпиром), око њих остале жетелице и цијслим путем цјевају... Господару се преда вијенац, а он да који секстер декли и дечку, а свима донесе вина, да на дворишту пију прије, пеговду под кров на вечеру.”⁶⁸⁰

А у околини Чазме најстарија жетелица пожње класје од кога нека млађа сплете венац и носи домаћиновој кући. “Код улаза у двориште посипају је житом.”⁶⁸¹

И у осталим крајевима, могли смо запазити из наведених описа, најчешће млада и лепа девојка, или неко женско чељаде, везује, кити и носи венац или последњи сноп.

Млада девојка, понегде свечано обучена, која уз пемсу носи венац, коју чак при уласку у двориште засипају житом, заиста асоцира на младу. Кад ове обичаје доведемо у везу са називом “млада” за последње украшено класје на пољу, помала се пред нама постојање идеје о младом житу, не само као детету, већ о младом житу девојци, невести, на којој почива наставак живота. Та млада девојка, идејом слично као Персефона у Грка, је манифестни вид младог жита, а у крајњој инстанци плодности матроне Земље.⁶⁸²

крај жетве”. (М. Филиповић, *Обичаји у Скопској*, с. 493)

⁶⁷⁸ С. Тројановић, *Српски жртвени*, с. 18

⁶⁷⁹ Д. Масловарић, *op. cit.* с. 75

⁶⁸⁰ Ј. Kotarski, *Lobor*, с. 1832-183

⁶⁸¹ I. Franić, *Jug. žetva*, с. 270

⁶⁸² На један умногоме различит обичај наилазимо у околини Книна, Далмација. Тамо се “задњи сноп ‘довршак’ спали на ватри смрекових гранчица. Око ватре играју неочењени”. (I. Franić, *Jug. žetva*, с. 271) Последњи сноп овде

Осврнућемо се још на пепго.

У Славонији по везивању последњег снопа, и узимању земље кроз њега, жетелице од њега плету венце. "Негде то чине без песме, негде уз песму. Тамо где при плетењу венца не певају моле се Богу, односно Госпу поздрављају."⁶⁶³

Сплитање венца понегде прате песме следећег типа:

Дива Олива жито дожела
Жито дожела, три вишца сплела,
Житом ји сплела, вином залила,
Првог је сплела жита пшенице,
Другог је сплела вина лозице,
Трећег је сплела здравља весеља,
Који је сплела жита пшенице
Онај носите у наше поље,
Не би л' нам поље родило боље;
Који је сплела вина лозице,
Отај носите у наше брдо,
Не би л' нам брдо родило боље;
Који је сплела здравља весеља
Отај носите у наше село,
Да нам је село здраво, весело!⁶⁶⁴

Или у другој варијанти:

Дјева Марија жито донела,
Жито дожела, три венца вила ...⁶⁶⁵

Прво што у овим песмама запажамо је да се, и поред тога што се последњи сноп и венац посе кући, задржао траг веровања да њиви, дакле земљи, треба оставити нешто жита (грожђа) да би боље родила.

Међутим овде бисмо обратили пажњу на нешто друго. У другој варијанти песмице певане при сплитању жетвеног венца наилазимо да је "дјева Марија жито донела". И при севти и при жетви примећујемо да су молитве, релативно че-

није поиман као плодотворна моћ жита. Он је једноставно "довршак" и као такав се жртвује у облику жртве паљенице мушком небеском богу. Жртву му приносе млади неожењени мушкарци. Кроз то се указује извесна паралела. Последњи сноп или жетвени венац за који се сматрало (или се сматра) да треба дати Земљи да би боље рађала, везује се за девојке, потенцијалне невесте, док се последњи сноп који се жртвује небеском мушком богу везује за потенцијалне младожење. У оба случаја се, дакле, последњи сноп доводи у везу са младима на којима почива будућност наставка живота.

⁶⁶³ М. Влајинац, *op. cit.* с. 237

⁶⁶⁴ Lovretić, Jurić, *Otak*, с. 381

⁶⁶⁵ М. Влајинац, *op. cit.* с. 237

сто, упућене Мајци Божјој (Госпи). Тиме се она директно везује за жито што потврђује раније изнето мишљење да је она примила неке одлике Велике Божиње, односно богиње Мајке Земље. Занимљиво је да се у српском православном светачком пантеону сличне одлике Велике Божиње приписују Огњеној Марији. Огњена или Блажена Марија (две светице које се често преклапају или узајамно замењују) је сестра св. Илије-громовника. Он, као небески метеоролошки бог, чији се дан слави 2. августа - време завршетка жетвених радова - непосредно је везан за жетву. Огњена Марија се, својим сродством са св. Илијом, као и даном свог празновања (30. јули), такође везује за жито. Није занемарљиво ни то што се њсп дан слави као "Суђенички дан", дакле дан важан за породице, односно жене које рађају.

Напоменимо још да се Огњена Марија можда може довести у неку везу са Девцом Маријом-Богородицом, јер поред сличних, овде наведених одлика, обе имају исто име "Марија" и обема се придодаје исти атрибут "Блажена".

На тај начин, изгледа, опстају трагови старих култова у својим новим и само делимично измањеним облицима.

И тако видимо, а то бива у религијским скватањима, неке религијске идеје, иако по нашој (научној) логици једна другу искључују, опстају и напоредо путују кроз време; некад постајући делимично дисхармоничан детаљ новонасталог система, а некад независно паралелно постојећи с њим.

Према нашим садашњим сазнањима жене су биле те за које се везују почеци земљорадње. Њихова улога и ипаче значајна због способности рађања тиме добија на важности. Како се са снажењем улоге земљорадње човеков живот почиње поистовећивати са животом вегетације, жена се све више упоређује са земљом која рађа и храни, и добија обличје Велике Божиње, а потом Божиње са много имена.

Касније када долази до употребе рала (плуга) и када мушкарац преузима главну улогу у агрикултурној производњи, жена бива потискивана, а женска божанства губе од своје важности. Мушкарци и мушка божанства добијају примат.

Међутим, као што и у животу важност жене може бити потиснута, али не и истиснута, тако и у ритуалима око жетве, видели смо, макар спорадично, павлазимо на трагове који подсећају на раније поштовање Земље и ланац Земља-жена-жито.

Тим ранијим поштовањем Земље можемо објаснити још увек постојећи обичај остављања класја на њиви. Оно, остављено жито на пољу, може се тумачити и као жртва-захвалница (за добру жетву) или као жртва порука (за будућу

жетву). Али чини се да оно није само жртва. Да је жито остављено баш Земљи видимо из спорадичних објашњења: “Треба дати њиви њивино!” или “То је дар земљи!” (можда Земљи).

Међутим, с друге стране, остављено класје треба да обнови плодност земље.⁶⁸⁶ Тако се сусрећемо са још присутном и живом анимистичком представом о “духу жита”, представом о оживотвореној, сублимисаној, плодотворној снази одређеног класја. Дакле, остављено класје, у коме је плодотворна снага жита, ће, верује се, ту своју моћ пренети на њиву, односно обновити родност саме Земље.

Касније, када мушка божанства добијају примат остављено класје бива посвећивано неком мушком божанству, а можда означава и присуство самог божанства, и добија назив “божја брада”.⁶⁸⁷ Како поштовање Земље као божанства бледи, смисао остављања класја на њиви се губи. Његова плодотворна снага се потом усмерава на кућу и семе за будућу сетву.

Чини се да би тако изгледао развојни пут ових обичаја.

Тако кроз сетвене и још више жетвене обичаје можемо закључити да у нас напоредо постоји анимистичка представа о “духу жита”, идеја о оживотвореној Земљи као и идеја о небеском мушком богу.

Прилагођавање представе о “духу жита” новонасталим, али паралелно постојећим системима, можемо пратити кроз трансформацију назива последњег класја у “млада”, а затим у “божја брада”. Такође запажамо да идеја о оживотвореној Земљи и из тога настали ланац Земља-жена-жито донекле потиснута, опстаје, али се она истовремено, бар делимично, преноси на женске личности новог, сада хришћанског пантеона.

⁶⁸⁶ Не смемо заборавити могућност да то потиче из искуствених сазнања праисторичких времена, можда чак из сакуљачке привреде, да када се све покупи новог рода нема.

⁶⁸⁷ Каже се за нечију присутност: “Он главом и брадом!”

IV ДЕО

ЗЕМЉА - ЕЛЕМЕНАТ,
МАТЕРИЈА

---

9. Поглавље

Земља - материја

Земља није само небеско тело у Универзуму; није само земљиште по коме се човек креће и па коме обитава; земља није ни само њива из које нице жито. Она је нешто опипљиво, конкретно. Земљу, грудву земље, човек може да узме у руку, може да преноси с места на место. Може да је просејава, гњечи, обликује. Земља је материја, која може бити различитог хемијског састава, боје или структуре, а ипак се назива јединственим именом - земља. Старогрчки филозоф Емпедокле је сматрао да земља уз воду, ваздух и ватру, представља основни елеменат света.

Позабавићемо се, овде, веровањима и употребом земље као материје, која у свести човека представља нешто основно и јединствено, односно поимана је као елеменат.

Геофагија и земља као лек

Осврнућемо се, најпре, на феномен геофагије. Путници, мисионари и етполози су запазили код многих народа на готово свим меридијанима света појаву да људи једу земљу. Та појава се назива геофагија. Она је забележена и у нас.

Геофагија и њени узроци били су, готово век и по, предмет интересовања не само етнолога, већ и научника других струка: лекара, хемичара, фармацеута. Претпоставке су биле различите. Тражени су рационални узроци, вршене су хемијске анализе, али етполози су бележили и оно што је пратило неке случајеве геофагије, и што се најчешће означава као "празноверица", а што указује и на магијску компоненту те појаве, барем у неким случајевима. Укриптањем та два гледишта можемо видети да је геофагија сложена појава. Стога бисмо прихватили мишљење Штала (Stahl), који се бавио овим проблемом и који каже: "Било би погрешно за целокупну појаву коју називамо геофагијом, тражити за све

случаје је један једини, општи узрок настанка”.⁶⁸⁸ Заиста, узроци су разни, али се у многим случајевима и укривтају.

Разноликост узрока геофагије видимо и из података са нашег подручја, које је сакупио Миленко Филиповић, и објавио 1929. године у свом чланку “Геофагија у нашем народу”.⁶⁸⁹ Подаци из тог рада ће нам послужити као основа нашег даљег разматрања овог проблема. Једење земље због глади забележено је у неким нашим народним песмама. Тако у песни “Дружина Мијата хајдука” наилазимо на следеће:

Одметну се Мијате ајдуче,
Одметну се у гору зелену,
Од зулума бега Љубовића,
Од глади је земљу јео,
А од жеђи с листа воду пио ...⁶⁹⁰

У песни из Македоније, такође се говори како је настала страшна глад кад је св. Никола уснувши спавао три године, па су тада:

Стариот инсан трава попасле,
Средниот инсан дрва глодале,
Малите деца песок зобале.⁶⁹¹

Постојање ове врсте геофагије која је проузрокована глађу, позната је и у других народа. Сачувана је у памћењу нашег народа кроз народне песме и везује се искључиво за велику невољу, неродицу и глад.

Међутим, геофагија се не спомине само у народним песмама, већ на податке о њој наилазимо и у скоријој прошлости.” Пред крај (првог) светског рата, када је већ у Босни завладала глад, неки сељаци у Маркову (срез Височки) мешали су с брашном зеље и црну земљу и од тога правили хлеб.”⁶⁹²

На слично коришћење земље као хране наилазили су истраживачи и у другим крајевима света. Према Хумболтовим записима и извештајима из Гумиле (Ориноко 1791. г.)

⁶⁸⁸ Stahl g. *Die Geophagie*, Zeitschrift für Ethnologie LXIII, Berlin 1932. citirano prema Bela Römer, “Geophagie - ein jahrhundertteales Problem der Völkerkunde” (*Геофагија - вековни проблем етнологије*), Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 24 (3-4) pp. 247-293, Budapest 1975. s.282 (Цитати у преводу З.Бркић)

⁶⁸⁹ Миленко Филиповић, *Геофагија у нашем народу*, ГЕМ 4, Бгд 1929. с. 101-104

⁶⁹⁰ Вук Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. III, р. 63

⁶⁹¹ М.Филиповић, *Геофагија*. с. 101

⁶⁹² Ibidem с. 102

урођеници су справљали неку врсту хлеччића од мешавине кукурузног брашна, крокодилске масти и земље.⁶⁹³ Обичај да се брашну додаје глинени прах ради повсћања количине познат је на Старом континенту још од антике. Поминье га Плиније, називајући "alica" то брашно мешано са одређеном врстом земље "crete" пабављане близу Напуља.⁶⁹⁴

У својој обимној студији "Геофагија - вековни проблем етнологије", загребачки етнолог и хемичар Бела Ремер (Bela Römer) констатује да земљу не можемо сматрати храном у правом смислу те речи. Но једење земље није штетно за човека. Штавише, сматра Бела Ремер, очигледно је да она може у знатној мери ублажити осећај глади. Према сакупљеним подацима из целог света Бела Ремер констатује да се као храна, или боље речено као додатак храни најчешће користе глинасте врсте земље; а од њих је највише у употреби бела глина, у хемији названа грчко-латинским⁶⁹⁵ именом bolus alba.

Геофагија је, дакле, и код нас и код других народа коришћена као средство за ублажавање глади. И колико год се земља у тим приликама користи као храна, на то се у нас гледа као на нужно зло.

Али у нашој народној књижевности обрађује се, из морално-етичког угла, мотив замене хлеба земљом кад за то нема потребе.

У познатој народној песми "Огњена Марија у паклу"⁶⁹⁶ Огњена Марија налази у паклу своју мајку која је изложена већим мукама од свих осталих грешника. Између осталог она казује како су је пасторчићи за мајку примили, а кад су код ње дошли:

Плачући ми старије говораше:
Скрој ми, мајко, бијелу кошуљу.
Мјерих му је о камену станцу.
Млађи рече: Дај ми љеба, мајко.
Ја му дадох комат земље црне.

У варијацији народне песме "Грешници на оном свијету"⁶⁹⁷ Христова мајка у паклу затиче удовицу Мару па мукама јер је пасторчету које је тражило хлеба:

⁶⁹³ B. Römer, op. cit. c. 251

⁶⁹⁴ Ibidem c. 258

⁶⁹⁵ Bolus гр.= грудa земље, грумен; albus 3 lat. = бео

⁶⁹⁶ Вук Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. II, п. 4

⁶⁹⁷ Исти, *Српске народне пјесме* књ. VI, п. 1

Ја му не да она бела леба
Већ ја узе оне земље прне
Нај ти земље, земља те покрила.

У овим песмама разматра се, свакако, више морално-етичких принципа: однос зависности пасторка од маћехе и уклињање незаштићеног детета. Међутим, као врхунац маћехиног греха је беспотребна и злонамерна замена хлеба земљом. Таква замена, према народном морално-етичком кодексу подлеже највшој могућој казни - најгорим мукама у дубинама пакла.

Када се говори о геофагији која се јавља у време глади, јасно је да је она повремена, и само из нужде. У та гладна времена геофагији може прибећи и већи број људи, наиме сви они који су у том тренутку угрожени глађу. Међутим, М. Филиповић је сакупио, у разним крајевима југословенског подручја, изванредан број података о појединцима, људима, који су, без неког видљивог разлога, били геофаги.

“У турско време био је у Количинама (срез скопски), поодавно, неки одрастао муслиман који је јео земљу; он је иначе био умно и телесно нормалан. ... У селу Барловица, у непосредној близини Скопља, био је човек који је и у својим тридесетим годинама, идући за овцама, сакуцљао и јео неку земљу. У селу Рапатку, такође у скопском срезу, била је једна девојка, која је јела земљу, јер јој је “блага” (слатка). У Новој Вароши, раније, пека муслиманка је јела цун сахан земље, и не би могла заспати увече пре него што једе земље. ... Нека католкиња ... у срезу фојничком, од детињства је навикла, па се ни касније није могла одвикнути од једења земље.” Сличан случај је забележен и у околини Желче. “У самом Стоцу био је један одрастао мункарац, који се пије могао одвикнути да не једе земљу. Један муслиман у Новом Пазару јео је земљу све до женидбе, и верује се да је због тога особито снажан.”⁶⁹⁸

Ови подаци указују да је многим нашим крајевима међу становништвом разних вероисповести било геофага. У њима је та појава запажена и памћена више као необичност него као нешто за осуду. За геофага из Новог Пазара се чак веровало да је због тога веома снажан.

Неки истраживачи бавећи се проблемом геофагије, међу њима и Бсла Ремер, покушавали су да открију узроке

⁶⁹⁸ М. Филиповић, *Геофагија...*, с. 103

њеног настанка и опстанка у чисто рационалној сфери. Претпоставке су биле разне. Једна од претпоставки је била да су становници одређених подручја на тај начин надокнађивали мањак соли у својој исхрани. Међутим хемијска испитивања су показала да је геофагија само спорадично у вези са недостатком соли “пошто глина само по изузетку садржи кухињску со”.⁶⁹⁹ Друга претпоставка тј. геофагија као последица потребе и падомештања минералних материја, тј. стручно “елемената у траговима” (тј. елемената неопходних у веома малим количинама) није ни доказана ни одбачена.

Можемо претпоставити да наведени појединачни примери геофагије у нас тешко да (увек) имају неки рационални узрок. У неким крајевима једење земље се прима као необична навика, али као да се не осуђује.

Наспрам овог, да кажемо, толерантног гледања на геофагију, постоји код неких скупина као напр. код Каравлаха у Босни, или у неким крајевима у Србији “велики страх од једења земље”.⁷⁰⁰ Оно се, упеколико, сматра патолошким појавом, односно неком врстом проклетства. Наиме, ако неко хоће да се освети бременитој жени, он ће за њом бацити земље, па ће јој дете јести земље. Такво веровање је забележено у околини Вишеграда (“где је обична појава да деца једу земљу”⁷⁰¹), затим у Хомољу и Левчу и Темнићу⁷⁰², али можемо претпоставити да га има и у другим крајевима Србије. М.Б. Милићевић је забележио да се верује да се трудној жени може осветити на тај начин што ће се за њом бацити земља, креч, угљесље или нешто друго што се не једе, па ће јој дете то јести.⁷⁰³

Пошто се једење земље сматра као веома непожељна одлика, у циљу превенције, и сама трудница се подвргава табу-у - не сме ништа лепити земљом.

Кад имамо на уму овај релативно широко распрострањени страх од једења земље, и кад видимо да та непожељна појава да неко једе земљу зависи од понашања труднице или понашања околине према будућој мајци пре него што је дете рођено, онда се чини сасвим у супротности с тим страхом, релативно доста распрострањен обичај геофагије у трудноћи.

⁶⁹⁹ В.Рџмет, *op cit.* s. 282

⁷⁰⁰ М. Филиповић, *Геофагија...*, с. 103

⁷⁰¹ *Ibidem* с. 103

⁷⁰² С. Мијатовић, *Народна медицина Срба сељака у Левчу и Темнићу*, СЕЗБ XIII, II 7, Бгд 1909. с. 281; в. Т.Бушетић, *Народна медицина Срба сељака у Левчу*, СЕЗБ XVII, II 10, Бгд 1911 с. 540

⁷⁰³ М.Б.Милићевић, *Живот Срба сељака*, СЕЗБ I, II 1, Бгд 1894. с. 191

М. Филиповић помиње више крајева у којима је та појава честа. "У Височкој нахији у Босни, трудна жена или она која хоће да затрудни једе белу земљу, јер 'нешто јој срце нишче'. Узима се мала количина. То је, иначе, земља која се употребљава за прављење пећи ... Једна католкиња из села Пирипа (срез фојнички) кад год би била трудна, јела би земљу: отишла би под хамбар, па набрала по пуну шаку прпушасте (сухе, која не кисне) земље и јела. Око Тарчица (срез сарајевски) жене, нарочито у другом стању, једу суху земљу од ћерпића или иловаче. У околини Добруна у источној Босни, трудне (православне) жене једу земљу. У источној Херцеговини жене у другом стању једу пелео, млевену кафу и 'прпорасту' земљу. Ретки су, али има и у пределу Дубравама и ближе око Стоца случајева да 'тешке' жене једу земљу. .. Слушао сам само - пише он - да и у Шумадији има случајева да трудне жене једу неку земљу."⁷⁰⁴ Саватије Грбић је забележио да у Бољевачком крају многе трудне жене "узимају земљу са раскрспице, потоце је у воду и ту воду пију, да би се лако раскрстиле".⁷⁰⁵ И у околини Крагујевца из истог разлога породиле отију три пута помало воде у којој има земље са раскрспице.⁷⁰⁶

Из ових навода види се да је било жена које су у време трудноће постајале геофаги. Оне том приликом нису јеле ма коју земљу, већ су конзумирале: белу земљу, прпушасту земљу, суху земљу од ћерпића или иловаче. Дакле, користиле су тачно одређену врсту земље. Међутим, оно што готово потпуно изостаје у овим подацима, то је изворно вербално објашњење овог поступка. Два наведена објашњења, премда оба овај поступак сврставају у сферу магије, некако и у тој магији имају различита полазишта. Можемо, на основу претпостављеног закључка, који Филиповић износи у заградама при крају свог чланка, а који гласи: "Геофагија за време трудноће несумњиво је патолошка појава или јој је узрок неко веровање"⁷⁰⁷, можемо констатовати да он није успео да дође до вербалних објашњења оваквог понашања, што, пак, указује да их у нас, готово и нема.

Тако на основу расположивог материјала са нашег подручја чини се као да трудничка геофагија нема никакву рационалну основу. Ипак можемо уочити да се геофагија јавља

⁷⁰⁴ М. Филиповић, *Геофагија ...*, с. 103

⁷⁰⁵ С. Грбић, *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*, СЕЗБ XIV, III 8, Бгд 1909. с. 105

⁷⁰⁶ И. Радуловић, *Народна медицина у околини Крагујевца*, ГЕМ 10, Бгд 1935. с. 86

⁷⁰⁷ М. Филиповић, *Геофагија ...*, с. 104

кад је жена у стању гравидитета, и да се тада углавном користи одређена врста земље, претежно глинаста земља.

Када се неки поступак (у овом случају геофагија) примењује у одређеним стањима (овде гравидитет) и када се користи одређена супстанца, онда, чини нам се, није искључено говорити као о широко схваћеном медицинском поступку, а о земљи као леку, без обзира ком облику медицине, односно етномедицинске припада.

Осврнућемо се, стога укратко, на систематизацију етномедицине др Милорада Драгића, лекара и етнолога, који се целог свог дугог живота бавио проучавањем народне медицине у нас.

Он је развој и опстанак етномедицинске мисли сврстао у “четири хронолошка слоја”.⁷⁰⁸

Први слој би, по Драгићу, представљао магичну етномедицину. Она се заснива на човековом уверењу да он сам својим речима и чинима може да утиче на ток болести и њено излечење. По том схватању помоћу магичних речи - басми -, одговарајућих ритуала као и одређеног понашања може се постићи излечење.

Други ступањ би била анимистичка етномедицина. Она се заснива на схватању да постоје и неке друге силе које могу утицати на човека. “Те силе су анима, духови, свакако и духови предака ...”⁷⁰⁹ Анима, духови, могу ући у тело и изазвати болест. Лечење се састоји у томе да се они истерају (егзорцизам) или да се приволе да напусте тело. Само лечење укључује и магичку медицину.

Трећи ступањ развоја би био, по Драгићу, “фаза религиозне медицине”. Она се заснива на веровању да већу моћ од човека и анима, духова, имају “нека још виша бића, бића божанског карактера, према схватањима прво политеистичких, а затим и монотеистичких религија”.⁷¹⁰ Човек је подређен свемогућем богу, па му се у случајевима нарушеног здравља обраћа молитвама, жртвама и заветима. Црквени ритуали који се обављају у циљу оздрављења често имају сличности са претходним фазама.

Паралелно са овима (дакле не као хронолошка фаза) јавља се емпиријска етномедицина. Она је често испреплетена са магичком и анимистичком концепцијом, али емпиријска медицина представља “претходницу научне медицине”⁷¹¹

⁷⁰⁸ Dr M. Dragić, “Etnomedicina”, Etnoantropološki problemi - monografije, knj. 16, sveska 1, Bgd 1991. s. 19

⁷⁰⁹ Ibidem c. 20

⁷¹⁰ Ibidem c. 20

⁷¹¹ Ibidem c. 20

На основу објашњења трудних жена геофага са нашег подручја овај обичај бисмо могли, према Драгићевој систематизацији, сврстати у област чисто магијске етномедицине.

Наиме, у Височкој Нахији белу земљу једу не само труднице, већ и жене које “хоће да затрудне”. То указује на уверење да земља може утицати на плодност жене. У претходном делу овог рада смо говорили да је плодност земље и плодност жене довођена у везу још у палеолиту, а да је та идеја добила на важности са развојем агркултуре. Од тада се земља сматра симболом плодности, а манифестни вид те плодности пајчешће је жито. Богинје Земље су, по правилу, и богинје жита, али и заштитнице материнства, те се ствара симболички ланац земља-жито-жена. Такође је присутно веровање о могућности преноса плодности зсмља-вегетација-жена у оба смера.

Ритуално захваћена земља кроз последњи сноп служи као лек. Растопљена у води даје се као лековити напиток женама са болесном материцом. Сасвим је јасно да се овде ради о магијској медицини: доказано плодноста земља ће лековито утицати на оболелу материцу жене и пренети јој своју плодотворну моћ.

Отуда је лако претпоставити да у основи поменутог једења земље с циљем да се затрудни стоји уверење у плодотворну моћ земље, али не само што је земља плодна, већ ту земљу једу и доказано плодне жене - труднице - па је и на том плану могућа трансцендентност плодности.

Поменућемо овде још један начин лечења женске неплодности земљом.

Кад жена после смрти детета не може поново да занесе, треба она сама, или нека старија жена, да раскопа гроб умрлог детета, да помери дете па горе, да узме мало земље и “паучине” (остатака) из гроба и тиме се зашпире.

У овом примеру, истина, не ради се о геофагији, већ се земља користи екстерно. Међутим, остављајући по страни сложеност овог ритуалног поступка, кроз њега можемо сагледати сву дубину и укорененост уверења о повезаности плодности земље, смрти, поновног рођења и могућности утицаја свега тога на жену помоћу контактне магије. Премда овај поступак нема никакве рационалне основе, он може имати психолошки учинак, и у случају који смо испитивали (1982. године; поступак обављен средином шездесетих година) њиме је постигнут жељени ефекат, тј. жена је затруднела.⁷¹²

⁷¹² Д. Баповић, *Покушај објашњења једног ритуала*, Етнолошке свеске VI, Београд-Светозарево 1985. с. 47-51

Наведени пример, као и онај претходни, указује на постојање једног система у традиционалној медицини (и не само њој), који је произашао из сагледавања плодносне снаге земље, затим поцтовсћивања земљице и женине способности рађања и веровања у могућност преноса те моћи, односно плодности. Трудничка геофагија се у потпуности уклапа у тај постојећи систем и представља само један његов део.

Међутим, трудничка геофагија није специфичност само нашег подручја. Помен о њој налазимо у далекој прошлости, напр. код Хсраклита. А забележена је и у многим деловима света.

На Суматри труднице једу погачице од земље, јер оне наводно ублажавају непријатности од трудноће и олакшавају порођај. У Новој Гвинеји жене једу земљу речних наноса, јер верују да она јача кости главе детета. У неким земљама Африке жене сматрају да је то добро за дете, а и олакшава трудничке тегобе, напр. кад коса плода иритира мајчин желудац, јавља се вишак киселице и надражај на повраћање. Негде, пак, верују да геофагија изазива повраћање и на тај начин олакшава порођај.

Раширеност трудничке геофагије навела је и школоване људе да се позабаве овим проблемом, дајући различита тумачења. Неки су сматрали да се тиме ублажава надражај на повраћање и отклањају гасови. Лаш (Lash), 1898. године, претпоставља супротно: да се тиме изазива повраћање што код поодмакле трудноће “услед контракције материце доводи до порођаја”⁷¹³. Отуда у разним крајевима света - сматра он - геофагија важи као средство за поспешивање трудова и олакшавање порођаја. Понеки су ту праксу сматрали веома штетном и доводили је у везу са литопедијом, патолошком појавом окамењеног плода.

Еренберг (Ehrenberg) помиње да су Римљани код унутрашњих болести пили “самјску земљу” која је садржавала алуминијске хидросиликате и цимолит, а затим “тврди да су хемијске анализе показале да глина која засићује, не мора безусловно да садржи алуминијум, него и веће количине магнезијумских соли. Али разматрајући проблем трудничке геофагије сматра да она олакшава порођај, јер је на тај начин фетус слабије храњен.”⁷¹⁴ Лекар и антрополог Плес

⁷¹³ Lash R. *Über Geophagie*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 1898. Bd XXIII, наведено према В. Römer, op. cit. s. 263

⁷¹⁴ Ehrenberg C.G., *Über die rothen Erden als Speise der Guinea Neger*, Phys. Abhandlung d. königl. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin 1868. Nr. 1, наведено према В. Römer, op. cit. s. 264

(Ploss) се питао “нема ли та појава и неко терапеутско дејство ... нарочито кад је у питању магнезијумска земља?”⁷¹⁵. Штал (1932.) трудничку геофагију доводи у везу са модерном гинекологијом, јер се бременитим женама даје калцијум.⁷¹⁶

Да ли на основу ових претпоставки, хемијских анализа и проучавања можемо закључити да у основи трудничке геофагије стоје и нека емпиријска сазнања? У том случају, овај облик геофагије би спадао, према Драгићевој систематизацији, не само у магијску већ и у емпиријску етномедицину.

До веома занимљивих открића, која иду у прилог таквом мишљењу, дошао је румунски лекар Испасеску, (1968.), проучавајући геофагију код румунског становништва, нарочито у северним деловима земље.

Испитао је 91 случај геофагије код деце и одраслих. Приметно је да су сва деца геофаги “патила од цревних глиста и избацивала их после једења земље као да су узимали медицинске прецарате против глиста”.⁷¹⁷ Запazio је да се у тим крајевима “може наћи на столу у кухињи кутија у којој се налази грнчарска глина. Чланови породице том глином ублажавају тегобе у варењу.”⁷¹⁸ Испасеску је доказао да алуминијски силикати апсорбују и неутрализују сону киселину (печсин) те се геофагија после јела може упоредити са употребом соде бикарбоне.

Испасеску констатује да жене, које су и иначе геофаги у трудноћи конзумирају повећану количину земље, да би се по порођају вратиле на првобитну дозу.

Када знамо да је једна од тегоба у трудноћи повећање желудачне киселине која може довести до повраћања, а Испасеску је доказао да грнчарска глина то неутрализује, онда можемо са сигурношћу тврдити да геофагија у време гравидитета има терапеутско својство.

Бела Ремер наводи још неке податке у вези са овим проблемом. Он цитира Хераклита, који при спомени трудничке геофагије каже да гравидне жене једу земљу и угаљ. Лековита и апсорбициона својства активног угља била су позната још у Хераклитово време. Активни угаљ, обично прах дрвеног угља користио се као лек код тровања печуркама, а

⁷¹⁵ Ploss H. *Das Weib in der Natur und Völkerkunde*, Bd. I, Leipzig 1897. наведено према B. Römer, op. cit. c. 267, 268

⁷¹⁶ B. Römer, op. cit. c. 270

⁷¹⁷ Ispasescu A. *Presence de la geophagie en Roumanie*, Dedukations ethnoia rigues sur la geophagie, Etnoiatria, Napoli 1968. Nr. 2, наведено према B. Römer c. 272

⁷¹⁸ Ibidem c. 268

користи се и данас за лечење цревних обољења и пробавних сметњи (посебно "надувености"). Доказано је да слична својства поседује и активна глина. Она "се састоји од ситних честица које помешане с водом чине колоидни раствор и поседују велику апсорпциону моћ".⁷¹⁹ Исту моћ има и талкум и шљунковита земља (силицијумска земља). Према томе глиналаста земља не само да неутралише вишак желудачне киселине, већ олакшава и стомачне тегобе настале "надимањем". Не смемо заборавити ни магнезијумску земљу на коју је указао Плес, јер се и данас у научној медицини користе магнезијумски препарати.

Сучељавање података, затим постојећих претпоставки и резултата научних истраживања о трудничкој геофагији доводи до закључка да је та појава поникла из емпиријских сазнања о терапеутским својствима земље (глине).

Ако се вратимо на забележене податке о трудничкој геофагији са нашег подручја, видећемо да у њима пије могуће сагледати ни један елеменат емпиријске етномедицине, она је потпуно запретена магијом, тако да бисмо је лако, а у ствари погрешно, могли сврстати у чисто магијску етномедицину.⁷²⁰

Мађијско-анимистичка медицина, за разлику од научне, третира човека као целину -психосоматски.⁷²¹ Многи ритуали, обреди па и поступци имају за циљ да психолошко-сугестивним путем утичу на човека, те, како је често говорио Драгић, представљају "вентил сигурности и стабилности душевног здравља"⁷²² и помажу човековој духовној хигијени. Мађијско-анимистичка медицина често садржи психо-терапеутску компоненту, која је и у случају трудничке геофагије и уопште земље као лека за проблеме материнства веома изражена.

Осврнимо се сад па објашњење трудничке геофагије из Бољевачког краја, наиме да бременита жена пије раствор

⁷¹⁹ Ibidem с. 249

⁷²⁰ Сличан процес уочен је и са неким другим емпиријским етномедицинским сазнањима. Историчари медицине сматрају да "емпирије иду пре мађије, да је мађија, дакле, дошла после емпирије" (с.77) Др Драгић разматрајући питање белог лука, чија су терапеутска својства научно испитана и доказана, констатује да је бели лук, који по народном веровању штити од вештица, урока и сваког зла, добар пример да се види како је "мађија потпуно искористила, а уједно и потпуно потиснула емпиријску вредност лука .. те и поред .. емпирије, психолошка магична компонента може тако да превлада, да долази до најдрастичнијег изражаја" (с. 79) Односно, уколико емпирија и "представља примарни фактор - каже Драгић - она се губи и бива потискивана ... од мађије" (с. 81) / М. Драгић, *op. cit.*

⁷²¹ М. Драгић, *op. cit.* с. 35

⁷²² Ibidem с. 120

земље са раскрснице зато да би се лакше “раскрстила” с бременом. Ово објашњење се не заснива директно на магичности везе жена-земља, већ у први план ставља магију засновану на етимологији речи.

Налазимо је и у другим случајевима геофагије као терапијског поступка. Бушетић је у Левчу забележио поступак који се примењује као “лек од какве год дуготрајне болести: Један од болесникове породице оде у поље, нађе дугачак шипак (дивљу ружу) ископа, донесе га кући, измери га, и одсече од њега онолико колики је болесник. Тај одсечени шипак однесе и закопа под земљу неког гроба из фамилије, али крадом да нико не види. Затим узме у кашику мало земље са оног гроба и иде право кући. Идући путем не сме ни речи проговорити - ни одвуд ни отуд. Ту кашику са земљом донесе до болесникове вретнице и преко вретнице преда је болеснику, где га је овај и очекивао. Болесник оде на раскрсницу и изручи земљу у чашу с вином, кашику преломи на поле преко главе, комате од кашике баца натраг иза себе на раскрсницу (опет преко главе), и онда безобзирце (не осврћући се) бега кући. Затим од оног вина пије свако јутро наштину.”⁷²³

Земља са раскршћа је делотворна за бремениту жену. Међутим, за дуготрајног болесника земља са рођачког гроба ће постати делотворна тек после ритуала обављеног на раскршћу. Познато је да је раскрсница унеколико култно место на коме се по веровању, болесници могу “раскрстити” с болешћу. И религијски хришћански обреди, литије, пред које су се износили болесници на раскрснице (а оне конотирају и облик крста), приклонили су се том прастаром схватању.

Но, имајмо на уму, да је придавање терапеутског својства одређеном месту, од давнина присутно у свим цивилизацијама.

Али не само земља са раскрснице, већ и земљи са огњишта, понекад и прага, култних места куће, приписује се лековито својство, те се она користи за лечење.

Против врунице (велике болести, терлеме, тифа) “из сред огњишта у кући треба извадити комадић земље, иситити га .. у ситан прах и тај прах сипати у купусни расо, који болесник треба да пије по две чаше на дан”.

И за справљање мелема против руса - краста на глави или лицу - користи се земља испод огњишта.⁷²⁴

⁷²³ Т. Бушетић, *Нар. медицина ... у Левчу*, с. 564

⁷²⁴ С. Мијаговић, *Нар. мед. ... у Левчу и Темнићу*, с. 367

А места на телу где се осећају пробади “ваља парити препом или “наносом” тј. оном земљом што се збира поред кућног прага.⁷²⁵

И са појединих хришћанских или муслиманских културних места, гробова светаца или гробова шехова, земља се сматра лековитом.

У селу Рајату налази се једна гробница, па иако је па њој арапски натпис, православни верују да је то првобитно био гроб св. Василија Острошког, и да је земља са тог гроба лековита, те се она “помало меће у хлеб ради лека. Исто тако се узима земља и са гроба св. Василија под Острогом”.⁷²⁶

А у Охриду Турци и Цигани “узимају земље са гроба месне текије ... Неки ту земљу мећу у воду и пију да би били заштићени од урока и свију других болести, а жене да би лакше рађале”. Ту земљу носе и као хамајлију.⁷²⁷

Из медицинских рукописа старих цивилизација види се “како су стара фармакопеја и магија биле блиске ...” Из њих произилази да се није увек сматрало да је лековито својство неке материје, напр. биљке, природна моћ ње саме; “своја магичка - лековита - својства може она захваљивати ... барем дијелом, мјесту где је расла или времену кад је убрана”.⁷²⁸ Исти је случај, бар понекад, и са лековитошћу земље.

Да поменемо још неке случајеве у којима се земља користи као лек.

У Ђевђелијском крају у тренутку земљотреса узму мало земље коју сасну пијанцу у вино или ракију верујући да ће се потом “отрести” пића.⁷²⁹ А у Левчу и Темнићу “грудвицу земље која сама са нечега у земљотресу падне ... ваља чувати као лек против падавице”. Грудвица се потопа у воду коју болесник пије.⁷³⁰

Милићевић⁷³¹ је забележио да у Ужичком крају “неки земљу иловачу мешају са љутом ракијом и то привијају на рану”.⁷³²

⁷²⁵ Ibidem с. 333

⁷²⁶ М. Филиповић, *Геофагија...*, с. 102

⁷²⁷ Тих. Борђевић, *Зле очи у веровању муслимана у Охриду*, ГЕМ 9, Бгд 1934.

с. 26

⁷²⁸ НСКНР I 2 с. 425

⁷²⁹ С. Тановић, *Срп. нар. обичаји у Ђевђелијској кази*, с. 432

⁷³⁰ С. Мијатовић, *Нар. мед. ... у Левчу и Темнићу*, с. 417

⁷³¹ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, с. 267

⁷³² По Штумпфовом мишљењу ситне честице глине покривају инфицирано место, заокружују бактерије “одвајају их од материје којом се хране и на тај начин .. спречавају функционисање и умножавање изазивача болести”. Стерилисана бела глина, *bolus alba*, се производила у фармацеутској индустрији, и у почетку користила само за лечење рана.

По сећањима из двадесетих година овог века деца у Далмацији на повреде задобијене у дечијим несташлицима стављала су земљу. Нису познате негативне последице. Међутим, сећања из Војводине говоре о сасвим супротном искуству, јер су повреде настале при пољским радовима, које су биле у додиру са земљом често завршавале сепсом и тетанусом.

А у Врањској котлини “на ујед од пчеле ставља се влажна земља”.⁷³³

У више крајева земља се користи као лек од уједа змије. Змија, та чудна животиња, која се креће пузећи, из земље излази и у њој презимљује, на једном, симболичком, плану, сматра се хтонском животињом, симболом плодности и заштитником куће. Из тога произилази један посебан однос човек - змија. Убијање “кућне” змије је табуисано, а прекршај тог табуа, по народном веровању, повлачи за собом смрт домаћина или неког од укућана. А уколико се наиђе на змију у пољу, она се може убити, али је треба закопати на истом месту и “поставити јој крст од дрвета, да газда од куће не би умро”. Истовремено, сматра се да змија која је ујела човека бива кажњена, постаје “печиста” и “њу земља не прима” (тј. не може презимити).⁷³⁴

На другом, реалном плану, змија је опасна животиња на коју се може неочекивано набасати, а чији ујед може бити смртоносан како за човека тако и за стоку.

Штумпфа је етнографска литература навела да почне да користи *bolus alba* и интерно. Успеси су били охрабрујући. Касније је открио да су и антички лекари користили глину у терапеутске сврхе.

Запамтљиво је да је овим методом др Штумпфа (пијење раствора 100 гр. *bolus alba* у 200 гр. воде, једном дневно) лечена колера у Србији 1913. године. Лечени су и бројни случајеви дијареје, изазване вероватно дизентеријом. Терапију су примењивали један руски и један немачки војни лекар. Они су ту *bolus alba* препоручивали и као профилактичко средство.

Проналазак и масовна производња антибиотика потпуно је потиснула употребу глине у научној медицини. /Stumpf J. *Über ein zuverlässiges Heilverfahren bei der asiatischen Cholera sowie bei schweren infektiösen Brechdurchfällen*, Würzburg 1906. i *Bolus für medizinische Anwendung* E. Merck's Medizinische Spezialpräparate, Handbuch für ihre Verordnung, Darmstadt 1916, наведено према B. Römer, op. cit. с. 285-290/

Међутим, 1990-тих у општем покрету за повратак здравој исхрани и природи у продајницама макроботиотичке хране појавила су се паковања глине као лека и то одвојено за спољну и за унутрашњу употребу.

Напоменимо да лековита својства одређених блата признаје и званична медицина.

⁷³³ Ј. Трифуноски, *Етнолошке белешке из Врањске Котлине*, ГЕМ 19, Бгд 1956. с. 166; исто и код Пелагића стоји да уједено место треба “истрљати хладном ситном земљом”. /*Народни учитељ*, Бгд 1940. с. 200./

⁷³⁴ Љ. Раденковић, *Народне басме и бајање*, с. 385

Отуда у народној медицини наилазимо не само на више начина лечења од уједа змије него и па комплексан систем поступака у лечењу. Лечење, по правилу, обухвата: обраду места уједа, ритуалне покрете, и изговарање магијских речи и басми. Постоји велики број басми за лечење од уједа змије. Неке су веома архаичне и тешко је одгонетнути њихов текстуални смисао. Али оно што пада у очи је да се у многим од њих помиње земља и то у честом стиху “земља земљу пољубила”.

У тим басмама је помоћу језика спроведен магијски поступак: змија је па основу своје фактичке и симболичне повезаности са земљом с њом поистовећена. За човека се сматра да је од земље настао, па се и он с њом поистовећује (о чему ћемо пешто више говорити касније). Тиме се човек и змија свде на исто - земљу. Магијско дејство басме се заснива на схватању да се зло деловање у оквиру исте врсте искључује. Томе је још додат еуфемизам “пољубила”; поступак чест при спомињању болести, којим се зло приказује као добро и тиме покушава одобровољити или неутрализовати.

Али земљи се не придаје моћ излечења само у басмама. Конкретна земља се, у више крајева, користи и као лек од змијског уједа. Навешћемо неколико примера.

После изговорене басме - Лобор вечера, поговор постела; што си га, курво, ујела, девет пута љућег од себе? - бајач узме за десну руку уједенога, окрене га око себе у сусрет сунцу, хукне му у уста и каже: “живи!”. Затим узме десном руком испод своје леве ноге мало земље и протрља рацу уједеног. Све се понавља три пута.⁷³⁵

“У неким деловима Хрватске доо тела где се налази ујед змије закопавају у земљу на 24 сата”.⁷³⁶

У Бачкој “кад некога змија уједе за ногу, закопавају његову ногу у жуту земљу и око њега играју, свирају и тупкају га да не заспи”.⁷³⁷

Поцегде се уједеној домаћој животињи, уз три окретања и изговарања басме - земља земљу пољубила ништа није радила - даје да поједе мало земље испод десне предње ноге.⁷³⁸

У подножју Проклетија чобанин чим примети да је говече или овцу ујела змија “избоде уједено место глоговим

⁷³⁵ Ibidem c. 34, 389

⁷³⁶ Ibidem c. 389

⁷³⁷ Љ.Б. Кордунац, *Народне празноверице из Дерања у Бачкој*, ГЕМ 7, Бгд 1932. с. 86

⁷³⁸ В. Љ. Раденковић, *op. cit.* с. 30, 388

трном, затим га испере својом мокраћом и добро истрља чистом земљом. Најпосле се чобанин окрене истоку држећи животињу с десне стране, и окрене је око себе три пута, и при сваком саставу круга духне му у ухо изговарајући три пута тихим и нечујним шапатам бројаницу:.. “Земља земљу такала и покровац покривач и колач ржењач” или “Рак-мак земља земљу пољубила, рогом руча, рогом вечера да не чују зле жене по да чују добри људи”.⁷³⁹

У околини Крагујевца “кад змија уједе козу или овцу треба узети помало земље са девет кртичњака и привити је на уједено место”.⁷⁴⁰

Цео поступак лечења од уједа змије има магијски карактер који почива на поимању змије као животиње везане за земљу и подземље. Окретање уједене особе (животиње) “према сунцу” или њено постављање на почетку кружења с десне стране има за циљ да се она “отме” од дејства змије, хтонског и смрти и врати сунцу, односно животу.⁷⁴¹ Глогов три, којим се спречава повампирење умрлог, користи се и за терање змија⁷⁴², вероватно због тога што су хтонске животиње. А уједено место се боде глоговим трном, дакле, средством против дејства злих бића подземља. Укопавање уједеног дела тела у земљу или трљање места уједа земљом можемо тумачити као конкретну примену магијског деловања које је у бајалицама спроведено на језичком плану. Уз то, земља се, у народном схватању, не ретко поима као неутрализатор најчешће злих утицаја и сила.

Но и поред тога што целокупни поступак ово лечење сврстава у магијску медицину, неки елементи могу указивати на његову емпиријску подлогу. Бодење уједеног места омогућава излазак отрова. Сам ујед се “дезинфикује” мокраћом. Уједеном се не да да заспи. Такви поступци у принципу су познати и у научној медицини.

Питање је да ли земља, којом се покушава извући или неутралисати змијски отров, стварно има такво дејство?

Код Васе Пелагића, између осталих савета како се спасити од змијског уједа, навлазимо на следеће: “Нека се неодложно уједени уд у земљу укопа и обложи да један сат постоји тако, обавивши са две стране уд тако тврдо, да отров даље крв не трује. Опробано је то.”⁷⁴³

⁷³⁹ Милисав Лутовац, *Неколико сточарских обичаја у подножју Проклетија*, ГЕМ 5, Бгд 1930. с. 109

⁷⁴⁰ Илија Радуловић, *op. cit.* с. 88

⁷⁴¹ в. СМР - десна и лева страна, КС - десно (лијево)

⁷⁴² в. В. Чајкановић, *Речник ... о биљкама*, под глог, посебно с. 77

⁷⁴³ В. Пелагић, *Народни учитељ*, с. 199

Одговор на постављено питање можемо наћи и код Галена (131-201 год.), великана античке медицине, чији су списи били познати и цењени и у средњем веку хришћанског и арапског света. Он описује да је за лечење свежих рана и уједа змије користио земљу (глину).⁷⁴⁴

На основу реченог можемо приметити да је у лечењу од уједа змије, као и у случајевима трудничке геофагије, уствари, емпиријско сазнање у потпуности потиснуто магијом.

Замена човска земљом

Проматрајући свет око себе и себе у том свету, човек, истина, запажа сличности с њим, али много више уочава разлике које га чине посебним и јединственим. Он себе опажа као најсавршеније биће (у поређењу с осталима) што га наводи да се сматра врхунцем креације. Тиме себе ставља у центар Света, верујући да је он биће у коме је остварено јединство Унивеззума, односно себе поима као микрокосмос.⁷⁴⁵

Зато човек о постанку своје врсте размишља као о посебном догађају у стварању Света.

Заговетку тог догађаја, свог постанка, човек од давнина покушава да разреши кроз своје митове и религије на разне начине.⁷⁴⁶ Предање да је први човек направљен од глине у коју је удахнут живот потиче из далеке прошлости сумерске историје.⁷⁴⁷ Замисао је прихваћена у Старом Завету, у ком стоји:

“А створи господ Бог човјека од праха земаљскога,
и духну му у нос дух животни: и поста човјек душа жива.”

I,2 7

“Кад Бог створи човјека, по облику својему створи га.”

I,51

⁷⁴⁴ V. Römer, op. cit. c. 287

⁷⁴⁵ v. *RS*- под човек; *IETS* - под човек

⁷⁴⁶ Код Елијадеа наилазимо на следеће: “Постоје најмање четири (сумерске) приче које објашњавају настанак човека. Оне су толико различите да морамо прихватити постојање плурализма традиција. Један мит говори да су прва људска бића изникла из тла као биљке. Према другој верзији, човека је од глине обликовао божански уметник; затим му је богиња Наму обликовала срце, а Енки му је дао живот. Други текстови означавају богињу Аруру као створитељку људских бића. Најзад, по четвртој верзији, човек је створен од крви два бога Лагма који су ради тога били жртвовани.” *Relig. Ideas* c. 59/

⁷⁴⁷ Сумерани “бијеху чврсто увјерени да је човјек начињен од глине...” S.N. Kramer, *Historija počinje u Sumeru*, Zgb 1966. c. 117

Преко Старог Завета та идеја је опстала у целом хришћанском свету, па је она присутна и у пас.

“Скоро сваки човек - прича се у нас - има на пупку понеко црно зрнце које као да је од земље. Народ верује, да је Бог створио човека од земље и да су та зрна у пупку трагови оне земље, од које је први човек створен.”⁷⁴⁸ У Тузли и Зворнику као и код Турака и Арбанаса у Охриду, забележио је Тихомир Ђорђевић, “верује се да сваки човек мора умрети на месту одакле је узета земља за његово тело”.⁷⁴⁹

Тако, човек нашег традиционалног друштва, иако од крви и меса, иако рођен од жене, негде у дубини своје свести себе повезује са материјом свог замишљеног прапочетка - са земљом. Према тој замисли, потекао из земље, он је имепује мајком. И док постање своје врсте, сачињене од земље, смешта готово на почетак времена, свој индивидуални крај, престанак сваког појединачног живота, човек посматра као повратак мајци Земљи, повратак у материју свог постанка, претварање у прах. Такво поимање свог настанка и такво сагледавање, судбински неминовног, свог индивидуалног, макар и физичког краја, доводи до тога да се човек, понекад, поистовећује са земљом, као на пример у изреци “Земља по земљи ходи”. То, пак, омогућује (свакако фиктивно) конкретно замењивање одређеног човека земљом, по правилу, земљом с којом је он био у неком контакту.

Уопштено поистовећивање човека земљом јавља се на вербалном плану у творевинама традиционалне књижевности. На конкретну замену одређеног човека земљом која је с њим била у додиру наилазимо у ритуалима и врацбинама.

На томе се заснива шаљивост народне приче “Орач, цар и доглавици”:

Шетајући са своја три доглавника цар наиђе на орача па му рече: “Помози Бог, земља земљу оре!” “Бог ти помогао, земља земљи господаре!”

/Пошто је још мало разговарао на исти начин, цар упита доглавнике да ли су разумели. Кад они рекну да нису, он им нареди да га за дан морају растумачити или ће их погубити. На то они похитају сељаку и плате му да им разговор растумачи./ Те им он каже:

⁷⁴⁸ С. Мијатовић, *Нар. медицина... у Левчу и Темшћу*, с. 450; исти: *Етнографске забелешке из Левча, Темшћа, Белице и Ресаве*, ГЕМ 19, Бгд 1956. с. 178

⁷⁴⁹ Тихомир Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, ГН Ч Л, Бгд 1941. с. 161; в. Миливој Павловић, *Камен станац и везивање душе*, Гл. ЕИ САНУ II-III, Бгд 1953-1954, с. 620

“Земља земљу оре - човек је од земље и земљу оре. Земља земљи господар - цар је од земље и земљи господар.”

/И даље им растумачи разговор до краја./⁷⁵⁰

Већ смо видели да се и у неким басмама јавља поистовећивање човека са земљом. Навешћемо још један пример:

Од коштакa (костобоље)

Коштак ноћом дошо,
Ноћом отешо,
У морске дубине
Где мајка пећку хлеба меси,
Колача и лепиња не меси,
Где звоно не звони,
Где пето не поји,
Где вашка не лаје,
Где мачка не мауче,
Где девојка косу не плете.
Стан глог и црна земља.
Земља земљу тре,
Земља земљи лек даје.

Можемо претпоставити да ова басма прати приметање угрејаног црепа или земље на места где кости боле “севају”. У овој басми с једне стране имамо човека који се поистовећује са земљом, а с друге стране земљу која треба да лечи, која је лек. По принципу “рука руку мије”, магијским путем, жели се изазвати и постићи позитивно дејство.⁷⁵¹

Занимљиво је да се, ипак, пре призивања доброг, неутралишу, магијом глога, потенцијална зла дејства опаких демона чије је земља боравиште.

У многим крајевима је познат обичај који се назива “отварање” или “откупљивање”. У оквиру његовог ритуала човек се конкретнo замењује земљом.

Обичај се, по правилу, обавља на гробљу и састоји се од магијских радњи и ритуалног братимљења (сестримљења)

⁷⁵⁰ С. Мијатовић - Т. Бушетић, *Технички послови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, СЕЗБ XXXII, П/14, Бгд 1925, с. 116-117

⁷⁵¹ Обратимо пажњу на једну суштинску разлику.

У басмама од уједа змије два непријатељска ентитета, ради неутралисања зла, се своде на исту врсту - земљу.

У басми од коштакa, човек се поистовећује, ради неутралисања бола, са пријатељским елементом - земљом.

с циљем да се угрожена особа ослободи привлачне снаге умрлог.

Примењује се у два случаја.

Кад у кући постоје једномесечићи, (деца рођена истог месеца), па једно од њих умре, верује се “да ће и друго умрети. Да се то не би догодило треба живо дете 'откупити од умрлог’”. Пре спуштања у раку у једну карику коњске букагије се стави нога умрлог, а у другу живог детета и заклопи. Откупљивач, прихватајући братимство, отвара букагије и на тај начин “отвара роба од гроба”.

“Откупљивање” се обавља и кад неко подуже болује, јер се верује да га неки покојник “мами”. “Болесник позове будућег побратима, понесу чарапу, жезло (букагије) ...и оду на гробље. Чарапу напуне земљом са гроба оног покојника за кога се мисли да 'мами' болесника, или на незаном гробу⁷⁵² ако се не мисли на неког одређеног. Чарапу ... заклопе у жезло, па тако учине и са ногом болесниковом. Тада болесник позове будућег побратима три пута: “Примаш ли Бога и св. Јована?!” а побратим одговара: “Примам Бога и св. Јована!” Побратим: “Откупљујем роба од гроба!” затим побратим отвори жезло ... и проспе земљу из чарапе на гроб ...”⁷⁵³

Саставни део ритуала обичаја “откупљивања” је, као што видимо, конкретно замењивање човека, у овом случају знапог или незаног покојника, земљом. По завршеном обреду земља се просипа на гроб, односно покојник се “враћа” свом миру.

У нашем народу постоји веровање у вампире, као и страх од њих, јер су они готово увек непријатељски настројени према људима, с којима су живели, рођацима и својим селанима. Не улазећи у сложеност овог веровања, истаћићемо само начине заштите: сиречавање повампирења, ограничавање кретања повампиреног покојника и уништавање (општењавање) посмртних остатака умрлог.

С. Зечевић је пишући о вампирима забележио и следеће: “До 40 дана излива се вода на гроб да покојник не би оскудевао у води и да не би излазио да је тражи. После сахране у покојникову чарапу стављала се земља са гроба и бацала у поток или реку. Онај ко носи чарапу не би смео да се осврће”.⁷⁵⁴

⁷⁵² С. Грбић, *op. cit.* с. 128

⁷⁵³ Милорад Милошевић, *Народне празноверце у копаоничким селима у Ибру*, ГЕМ 11, Бгд 1936. с. 51

⁷⁵⁴ С. Зечевић, *Митска бића српских предања*, Бгд 1981. с. 132

У контексту у ком је овај податак изнесен, чини се да се овим поступком (бацањем у воду чарапе са земљом) жели спречити повампирење покојника, односно излазак из гроба повампиреног покојника, јер је задовољена његова потреба за водом.

Међутим, познато је, да се покојник вампири, према веровању, било зато што његова душа не може да се одвоји од тела, било зато што у тело умрлог уђе неки зао дух. Земља са гроба покојника стављена у његову чарапу неоспорно замењује умрлог, или бар његово тело. Д. Бандић је у својој студији доказао да је вампир замишљан у извесном облику телесности зато да би могао да буде убијен.⁷⁵⁵ Да се овде не ради само о "пацајању" покојника указује и то што онај који носи чарапу, тј. симболично тело умрлог, не сме да се окреће. Забрана окретања или враћања истим путем има за циљ да се онемогући повратак злим демонима.

Стога сматрамо да бацање чарапе са земљом у текућу воду представља симболично удаљавање тела покојника, а самим тим и потенцијалног вампира, од људи којима би могао да науди. То ублажено и симболично "убијање" вампира обавља се помоћу замене човека (покојника) земљом, а исказује се као пажња и брижност да покојник не пати од жеђи.

Али у народним веровањима не јавља се замена земљом само покојника већ и живог човека. Најчешће је налазимо у љубавним враџбинама.

"Кад се земља преврне где је неко стопалом стао, верује се, (у народним чинима) да ће му се после и памет преврнути. (Ово врачају девојке момцима које воле.)"⁷⁵⁶ или:

Девојка која жели да је момак заволи и ожени ископа мало земље где јој је драган десном ногом стао "па ту земљу закопа под свој праг".⁷⁵⁷

Тако, помоћу замене земљом, магијским путем девојка усмерава ка себи било самог вољеног било његову љубав.

Можемо закључити да и вербално поистовећивање и конкретна ритуално-магијска замена човека земљом почивају на човековом поимању самог себе, тј. да је он, бивајући створен од земље, и сам на неки начин, земља.

Земља - неутрализатор

Земља упија кишу, земља неутралише застрашујућу разорност небеске ватре - муње и грома.

⁷⁵⁵ v. D.Bandić, *Vampir u religijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*,

⁷⁵⁶ С. Мијатовић, *Етнографске забелешке ...*, ГЕМ 20, Бгд 1957. с. 17

⁷⁵⁷ С. Мијатовић, *Народна медицина ... из Левча и Темнића*,

Громом погођен “излечи се кад се упут (одмах) ископа толика јама у земљи како би цело тело стати могло у њу, осим главе, до врата. Тело треба обасути земљом и нека стоји тако док оживи, а то ће бити за двадесет минута, само ако је упут укопана поражена особа”.⁷⁵⁸

Да ли је ово запажање да земља извлачи електрицитет грома учинило да се, по аналогiji, земља почне сматрати неутрализатором најчешће злих утицаја и деловања злих демона, или је на то утицало поимање земље као мајке која заштићује своју децу од свих непријатељских сила, можемо само пагађати. Но ма шта да је узрок, чињеница је да се земља схвата и користи као моћан неутрализатор.

Земља се ставља у амајлије и носи као заштита од урока, злих очију, и свих болести. У Левчу и Темнићу, поред многих других ствари ставља се и “парче земље која се сама одронила”.⁷⁵⁹ У Охриду муслиманско становништво носи ушивену у крилице земљу (песак) са гробова светих људи као хамајлију. У ту сврху користе и земљу са гробова шехова са охридског гробља.⁷⁶⁰ “Исто се тако сматра као добра заштита против злих очију љаден, некаква црна земља или смола која се од некуд доноси и продаје у трговинама (охридским) за хамајлије. Изгледа да је љаден асфалт, можда нешто пренариран, који су источни народи много употребљавали у медицини.”⁷⁶¹

У једној причи из Охрида говори се о земљи као средству које може да задовољи завидност и тиме заустави, спречи, урокљивост злог ока.

/Неки богаташ, Ибрахим паша, изабере једног добродоћног овна из свог стада за курбан (жртву). Међутим, ован лишће. Кад паша то чу одмах помисли да је он сам овна урекао тиме што је на њега скренуо пажњу. Превезујући себи десно па лево око при бирању овнова за курбан паша утврди да му лево око уриче овнове, те га сопственом руком извади и баца псима, али га ниједан пас не хтеде појести./

“Видевши да га ни пси неће, паша узме око и однесе га кући, па дохвати једне теразије и у један тас стави око, а у други злато, али се тас са оком не помаче. Он мет-

⁷⁵⁸ В. Целагић, *op. cit.* с. 202

⁷⁵⁹ С. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, с. 161

⁷⁶⁰ Тих. Борђевић, *Зле очи у веровању муслимана у Охриду*, ГЕМ 9, Бгд 1934. с. 26

⁷⁶¹ *Ibidem* с. 16

не још злата у други тас, али се тас са оком оцет не помаче. Виде то његова жена, па га упита шта ради. Он јој исприча како му је то око лакомо и како проба колико му треба да се засити. 'Колко год да метнеш злата лоше око не може да се засити, него место злата метни у тас мало земље, па ћеш видети да ће се заситити'. Паша послуша жеху и тас са оком се подиже.⁷⁶²

Земља као заштита и неутрализатор урока користи се и на следећи начин: У Лобору "при окапању корузе се вели 'Бог помагај', а господар преко рамена три пута баца мало земље да нико не урече лијепе сетве".⁷⁶³

То веровање у моћ земље да за себе веже негативно деловање видљиво је и у магијско-анимистичким облицима лечења, па и превенције. Налазимо га како у басмама тако и у магијско-ритуалним радњама које прате лечење.

Бајалицама се анима, демон болести, најчешће шаље негде далеко, где нема знакова који чине живот - где петао не поје, мачка не мјауче, девојка косу не плете итд. Али постоје и оне басме којима се настоји истерати зли демон из болесниковог тела на тај начин што ће се сатерати и везати за земљу.

Илустроваћемо то са неколико примера:

Од суђеница

Сагради се бела црква
у горе зелене,
а пред црквом село једно ђаче.
Суну стрела из облака
и уби ђаче у главу:
из главе у шлећку,
из шлећке у грбину
из грбине у груди
из груди у срце,
из срца у крста,
из крста у кукове,
из кукова у колена,
из колена у пету,
из пете у прсте,
из прсте у нокте
из нокте у земљу.
Да се растури болест!⁷⁶⁴

⁷⁶² Ibidem в. с. 3-4

⁷⁶³ J. Kotarski, *Lobor*, с. 23

⁷⁶⁴ Љ. Раденковић, *op. cit.* с. 247

Или:

Од ротлова са приштени

С приштени с розглаву
Ти иди у земљу
А где стао ту не остао,
С коцем се опасао
Са штрањком поштапао,
У земљи остао,
Никог не нашао,
Глогов трнак
Био ти конак.

Или:

Од добраца (главобоље)

У добраца девет браће,
Свих девет одоше на војску.
Од девет оста осам
.....
Од два један
Од један ниједан
Устук у земљу!⁷⁶⁵

И кроз ритуалне радње лечења запажа се исто схватање да је земља неутрализатор болести. У јагодинском крају при лечењу “живе страве” користе нож прнокорац којим превлаче преко главе, срца, колена и пета изговарајући:

Пошла страва и повела стравниће,
Да истера живу стараву (име) из главе;
Из главе у срце; из срца у колена;
Из колена у пете; из пета напоље!

“Ножем се затим убоде у земљу. Тако се понавља све док се страва не истера из човека.”⁷⁶⁶

И при лечењу од “пробада” врх ножа се убада у земљу. “По свршеном бајању остави се нож пободен у земљу.”⁷⁶⁷ Негде се при лечењу од “сековине” (болони у глави) врх секире забуда у земљу.⁷⁶⁸

Мишићевић је забележио да при лечењу “мицине” (загађен чир или рана) у околини Алексинца и Шумадији, бајалица дотиче болно место брусом па онда ставља у земљу.⁷⁶⁹

⁷⁶⁵ Вук Караџић, *Букова грађа*, СЕЗб L, IV 1, Бгд 1934. с.37-38

⁷⁶⁶ П. Момировић, *Бајање у Јагодини и околини*, ГЕМ 11, Бгд 1936. с. 67

⁷⁶⁷ Ibidem с. 65

⁷⁶⁸ в. исти: *Бајање у нашем народу*, ГЕМ 13, Бгд 1938. с. 77

⁷⁶⁹ М.Б. Милићевић, *Живот Срба селака*, с. 265

У Тимочкој Крајини лече од урока гашењем угљевља у води којом уреченог потом запајају. "Остатак те воде поливају му на руке да се умје по образу, али воду с образа не сме дочекивати на руке, него право с образа пада на земљу".⁷⁷⁰ Очигледно верују да ће вода спрати болест која ће отићи у земљу.

"Неки узму глогов колац, ударе малко по челу болесника (од падајуће болести) па онда иду од њега дохватајући коцем до земље и бројећи редом од 1 до 70 или 80, па побију колац у земљу да се ни мало не види из земље. Ово одброје зато да се 70 или 80 година не појави болест."⁷⁷¹

Сличан поступак се примењује и кад се појави нека епидемија. "Кад се чује - у Тамнави - да је заредила каква болест, сви укућани дају са себе по тканицу једној жени, те она навеже једну на другу, па крај од прве приштине кутњим вратима и онда их све отегне. Докле последњи појас досегне ту побије секиром у земљу глогов колац, па окрепувши се западу рекве: 'До коца дошла (болести), а колац не прешла, нити мојој кући доспела!' Затим разда сваком свој појас."⁷⁷²

Свакако се овај ритуал састоји из сложене симболике. Појас замењује сродственика, али конотира и круг; глогов колац представља одбрану од злих сила (овде болести); а забијање коца у земљу треба да онемогући даље кретање болести. Па ипак, пошто није спроведено окруживање, можемо претпоставити - а на основу ранијих примера - да се верује да ће глогов колац зауставити болест, а земља је неутралисати.

Сличну сложепост жељеног симболичког деловања налазимо и у обичају "воловска богомоља" када се, ради заштите од болести, стока протерује кроз прокоп у земљи и између две живе ватре (које, понегде, искључиво гасе земљом). По научном тумачењу тиме се кроз прочишћење и симболично поновно рођење жели постићи заштита од болести. Али протеривање стоке кроз прокоп можемо посматрати и као пролазак кроз земљу за коју се верује да има моћ да за себе веже или неутралише дејства природних сила, односно демоне болести.

У понеким ситуацијама када се претпоставља присуство, потенцијално опасних демона, онда се избегава давање предмета из руке у руку. Предмет који се додаје или даје другој особи спушта се на земљу и она је са земље узима.

⁷⁷⁰ Ibidem c. 301

⁷⁷¹ Ibidem c. 391

⁷⁷² Ibidem c. 309

На тај начин додаје лопату један копач гроба другом копачу. Жетелац предаје срп другом жетеопу спуштајући га на земљу. Накнада врачари за лечење се не предаје њој у руку, већ се спушта на земљу.⁷⁷³

Верује се да постоји могућност да се преко предмета који се даје пренесе на другу особу негативно дејство под којим је, или под које је давалац можда потпао. Спуштањем на земљу зли утицаји, како се сматра, бивају неутралисани, а тиме је и њихов пренос онемогућен.

У наведеним случајевима заштити се прималац. Међутим, исти поступак се примењује и као заштита даваоца.

Тако кад продавац продату краву предаје купцу "пороже" којим води краву не предаје из руке у руку, већ га пусти, те га купац сам дохвати са земље. Ово продавац чини да не би "предао напредак остале стоке" него да "и за његовом руком" остане напредак.⁷⁷⁴

У Грузи се веровање у неутралишућу моћ земље огледа на један специфичан начин. "Опште је народно веровање да је мртвац знатно тежи него док је био жив. Зато, када се мртвац вози ноћу треба за кола везати конопац да се вуче по земљи да би стока могла лакше да вуче мртваца."⁷⁷⁵

Можда аналогично, а можда и под утицајем поимања земље као мајке, веровање у неутрализаторску моћ земље протекле се и на морално-етичку сферу. И земља, као и мајка, поима се као строги али милосрдни судија људских поступака. Она, након неке врсте признања о учињеном преступу, опрашта (неутрализује) грех, починиоца ослобађа кривице, па самим тим оп више не подлеже казни замишљеној или стварној.

Распрострањено је веровање у нашем народу да ће се ако трудна жена нешто украде познати на детету, јер ће имати белег на месту где се мајка прво дохватила.⁷⁷⁶ Да би се то избегло трудница, пошто је напр. украла воћку, треба прво да дотакне земљу, па дете неће имати белег. Дакле, додиром земље трудница избегава замишљену казну, односно истовремено признаје и неутралише почињени преступ.

⁷⁷³ Према усменом казивању Љ. Раденковића. Примањем накнаде са земље врачара се заштити, јер се тиме неутралише опасно дејство демона болести. Сматра се да врачарица није увек имуна на болест. Напр. "бајање на светак (празник) не само да не помаже, већ болест, како верују, одмах прелази на врачару"./в. Момировић, *Бајање у нашем народу*, с. 84/

⁷⁷⁴ Љ. Протић, *Неки обичаји око куповине, продаје и тампе*, ГЕМ 11, Бгд 1936. с. 20

⁷⁷⁵ П.Ж. Петровић, *Груза*, с. 326

⁷⁷⁶ в. А. Петровић, *Нар. живот и обичаји из Скопске Црне Горе*, с. 351

“У околини Алексинца жене које се криво куну - све-сне свог греха - спусте од појаса до земље приликом да по њему кривоклетство отидне у земљу.”⁷⁷⁷

Кривоклетство се у народу сматра за велики грех који за собом повлачи казну ма и у деветом колену. Али уколико грех оде у земљу она ће га неутралисати, па ће казна, верују, изостати.

Кад неки човек дуго болује, каже се да је грешан и да зато не може умрети. Верују да га земља неће. Зато самртника спуштају непосредно на земљу⁷⁷⁸ (премећашу стављају земљу на груди), да би се опростио греха и лакше умро.

Земљи се у овом случају приписује улога врховног судије човекове исправности у току живота; судије, ипак спремног, да по признању (спуштање на земљу), грехе опрости.

Међутим, напоменимо да овде земљу можемо посматрати не само као неутрализатора морално-етичких преступа, већ и као неутрализатора живота. У случају самртника прекид живота значи прекраћивање његових мука, па је “неутрализација” живота пожељна.⁷⁷⁹

Уобичајено је било и исповедање земљи. Сматрало се да жена-вештица пошто се покаје и исповеди земљи (свештенику) престаје бити “зла друга”. На зеленој падини се ископа мала рупа и, нагнувши се над њу, три пута се каже: “Исповедам ти се, црна земљо и зелена траво!”. Потом се рупа затрпа. Мотив исповедања земљи, шаљиво обрађен, налазимо у причи “У цара Тројана козије уши”.

Међутим, према запису С. Тројановића, како народ верује да је исповед земљи “од Бога примљена као пред свештеником свршена”, видимо да је обичај християнизован. По християнском учењу врховни просудитељ човекових поступака је Бог и једино он може опростити грехе. У овом случају, християнизацијом се истискује веровање у моћ земље да неутрализује грехе, а земља се своди само на улогу посредника.

Земља се најчешће јавља као неутрализатор по човека непожељних утицаја и сила и тада је можемо посматрати као позитивног неутрализатора. Међутим, она исто тако мо-

⁷⁷⁷ Тих. Ђорђевић, *Кривичне празноверице*, Гласник скопског научног друштва, књ. XII - 6, Скопље 1933. с. 305

⁷⁷⁸ в. СМР - смрт

⁷⁷⁹ Веровање у моћ земље да скрати муке “узимањем” (“неутрализацијом”) живота огледа се у, и данас присутном, обичају да се нож којим се коље пиле забде у земљу да би оно што брже издахнуло. /Забележено код Милићевића, Радуловића, Мијатовића и према личним испитивањима./

же неутралисати нешто позитивно и пожељно, или може, па неки начин, бити саучесник у неморалном и кривичном делу. У тим случајевима земља добија одлике негативног неутрализатора.

У случајевима када постоји потенцијална могућност непожељног неутрализаторског деловања земље оно се покушава спречити или избећи. Илустроваћемо то с неколико примера:

У принципу се сматрало да “први детињи додир треба да буде са земљом стога што га она храни”.⁷⁸⁰ Међутим, кад се пекоме не држе (умиру) деца, онда се, с обзиром на замишљену моћ земље да “неутрализује” живот, додир новорођенчета са земљом сматра опасним. Стога на месту где је дете при рођењу ударило главом ископају рупу. У њу ставе главу предњег вратила на разбоју, сребрну пару, парченце злата, подлогу (залогу) од опанака (нађену на путу) и једну чиоду говорећи: “Земљо богомајко! Дадох главу за главу; дадох тело за тело; дадох злато за злато; дадох пару те откуних роба од гроба, а подлогу у залогу.”⁷⁸¹ Затим рупу закопају.

И када се иде, по рођењу детета, свештенику, суд са молитвеном водом никако се не спушта на земљу, већ се даје из руке у руку “да земља не би примила дете пре времена”.⁷⁸²

Напоменимо још и ово: Мајка дојиља пази да јој млеко из сиса не капе на земљу (или ватру), јер ће јој, како верују, нестати млеко.⁷⁸³

А у Галичнику придржавају убрус при бријању младожење да длаке с браде не би пале на земљу. Пешкир са длакама, босиоком, купусним расадом и бонбонама развије младожења кад га сведу с младом.⁷⁸⁴ С обзиром да брада симболише мушкост, можемо претпоставити, да они, из страха да би земља могла неутралисати потенцију, спречавају додир длака браде са земљом.

Понекад се неутрализаторска моћ земље користи као средство којим ће бити олакшано почињење престапа.

Тако прељубници верују да ће земља са незнаног гроба неутралисати будност паса.⁷⁸⁵ А лопови мисле “да их уку-

⁷⁸⁰ Д. Милојевић-Радовић, *Обичаји о рођењу и одгоју деце у Поречу*, ГЕМ 21, Бгд 1958. с. 244

⁷⁸¹ С. Мијатовић, *Нар. мед. ... у Левчу и Темнићу*, с. 289

⁷⁸² Д. Дебељковић, *Обич. срп. народа на Косову пољу*, СЕЗБ VII, II/4, Бгд 1907. с. 176

⁷⁸³ С. Мијатовић, *Нар. мед. ... у Левчу и Темнићу*, с. 396

⁷⁸⁴ П. Ж. Петровић, *Свадбени обичаји у Галичнику*, ГЕМ 6, Бгд 1931. с. 94

⁷⁸⁵ М. Милошевић, *Нар. празноверице у копаоничким селима у Ибру*, с. 52

hani neће ни осетити” док краду, ако поспу по кући земље са незнаног гроба.⁷⁸⁶

Из свих наведених примера можемо приметити да се земља у већем броју случајева посматра као елеменат који има способност неутрализације одређених утицаја и сила, па и самог живота. Посматрана као материја, она може бити корисна или штетна, односно може неутралисати непожељне али и пожељне утицаје. На основу тога земљу можемо означити као позитивног или негативног неутрализатора.

Али као просудитељ и неутрализатор на морално-етичком плану (морално-етичких категорија) земља престаје бити само моћни елеменат, већ добија и неке карактеристике божанства, и то паганског, које може бити и добро и зло истовремено, у зависности од наклоности или ситуације.

Земља - посредник

У понским приликама, према се земља-елеменат користи као неутрализатор или замена, у први план избија њена улога пасивног или активног посредника.

Грудвица земље бачена у вис ће својим падом на главу неке од девојака одредити лазарку, главни женски лик девојачких обредних поворки о св. Лазару.⁷⁸⁷ Земља се ту јавља као посредник између виших сила и људи.

А посредством грумена земље који баца сваки појединац при сахрани поевгде верују, бар како наводи Мијатовић, опростиће се греси и увреде: покојник другима и други њему.⁷⁸⁸

Као активног посредника земљу често призивају девојке у својим врацбинама.

Заљубљена девојка седне на земљу и казује: “Не седим на земљи, већ на памети лика мога суђеника, да га земља

⁷⁸⁶ Ibidem: с. 52; М. Филиповић, *Белешке о нар. жив. и обич. на Гласници*, ГЗМ X/НС, Сарајево 1955. с. 134

⁷⁸⁷ С. Мијатовић, *Обичаји у Ресави*, ГЕМ 3, Бгд 1928. с. 33

⁷⁸⁸ С. Мијатовић, *Етнографске забелешке...* с. 175

Видели смо да је земља схватана као неутрализатор греха, али уопштено-преступа почињених у току живота који другима могу бити знани или незнани. Међутим, поред жеље да покојнику буде лака земља, овај навод Мијатовића, као да упућује на још нешто. Могло би се, можда, тумачити да бацањем грудвице у раку сваки присутни, живи човек појединац “изравнава рачуне” са покојником и то оне спорове настале док је он био жив. Разрешавају се конфликти живота, те стога то није комуникација живих са умрлим у правом смислу те речи - већ, на неки начин, комуникација између живих која је смрћу прекинута, а преко посредовања земље тренутно омогућена.

окрене, да дође до мене, своје суђење. Ошо и опет дошо. Нек за мном труне и вене, нек је његова памет код мене. Црна земљице, зелена травице, по Богу сестрице, траво окретна, окрени га к мени, да будем сритна!⁷⁸⁹

А невољена девојка тресући шљиву обема рукама говори:

Ја тресем шљиву,
шљива тресе земљу,
Земља тресе деведесет и девет ђавола.
Девет да дођу,
А деведесет нек остану;
И да поведу вола,
Са шест рога
Па да иду код драгог
Да га доведу код мене
Да му се преврне памет на рог
Те да нема мира да стане
Ни да спава
ни да одмори.⁷⁹⁰

У овој басми девојка тресући шљиву жели да натера земљу на активно посредовање, тј. да учини да се вољени момак (безрезервно) заљуби у њу.

Али она призива и све силе неба, земље и подземља, и то посредно, преко слике света (о којој је, било речи у првом делу овог рада, посебно у одељку "Модел Свемира"). Постављајући се у центар Света ступа у контакт (спаја се, долази у додир) са дрветом живота (шљива) и осом света (axis mundi), која повезује сва три нивоа: небески, земаљски и подземни, који умногоме, како се сматра, и омогућује настајак и опстајак живота на земљи. Активира се (трешењем) земља, врхунски плодносни женски принцип. А ради остварења жељеног циља, здружују се обе варијације подземног дела света: статичка са волом (говечетом) као мушким генеративним принципом и динамичка са ђаволом, овде као симболом динамичности (модела) Света. Активне (динамичне) силе ће довести момка девојци и учинити да му се "преврне памет на рог" (фалусни симбол), те му страст према њој неће дати ни мира ни спокоја.

И тако кроз поетски израз магије - девојачку басму - неочекивано израња испреплетеност и сва сложеност веровања и ритуала везаних за земљу.

⁷⁸⁹ J. Lovrečić, *Otok*, с. 188

⁷⁹⁰ Љ. Раденковић, *op. cit.* с. 354-355 бр.570

ЗАКЉУЧАК

На почетку проучавања веровања и ритуала везаних за земљу жеља је била да се обухвате сва, односно сви видови веровања која се односе на земљу у нас, и то тако да свако од њих има своје место и буде саставни део једне целине.

Чинило се да је добар пут да се то оствари ако се пође од саме речи земља и свега што та реч конотира. Реч земља означава небеско тело. Земља је земљиште, односно простор по коме се човек креће и на коме обитава. Из земље расту биљке којима се хране животиње - а човек и биљке и животиње користи за своју исхрану, па је тако земља извориште хране; штавише, током времена човек је помоћу свог искуства и рада постигао да земља рађа оне биљке које њему одговарају - тако је земља и пиња. Земља је, условно речено, и елеменат, материја коју човек може да узме у руку, пренеси и обликује.

На основу свих тих значења која у себи садржи реч земља извршено је груписање веровања и ритуала, те су они сврстани у четири дела овог рада:

- I Земља - планета
- II Земља - станиште
- III Земља - хранитељица
- IV Земља - елеменат, материја

У првом делу проучене су народне представе о Земљи у Космосу.

По тим представама Земља, кружна или квадратна плоча заузима централно место у Свемиру. Апсолутно лепо облици - круг и квадрат - одређују Свет као нешто лепо, као ред. Ред подразумева диференцијацију и оријентацију. Како је Земља-плоча у средини испод ње постоје простори. То намеће и омогућава оријентацију и представља диференцијацију, која пак доводи до дефинисања простора изнад и испод Земље. Битно је да на дну Света, тј. те слике Света као реда,

опстаје Хаос који је супротност реда. Његова присутност, премда опасна, сматра се нужном, јер се Хаос поима као све-садржавајућа и онипотентна снага.

Стављајући Земљу у центар Универзума човек, посредно, и себе ставља у средиште Света. Диференцирањем свеокружујућег простора на Свет-ред и Хаос-неред, он уређујући - било простор, било правила свог живљења - савлађује Хаос, и самим тим има активну улогу у Свету.

Тако видимо како је човек на овим просторима кроз веровања о Земљи-планети разрешно, не само питање свог положаја у Универзуму, већ и како је осмислио своју улогу у њему, односно смисао свог постојања.

У делу рада *Земља-станиците* груписана су веровања и ритуали којима човек одређује и обезбеђује своје место у конкретном простору.

Постављајући у конкретном, спознајно могућем, простору тачке оријентације човек остварује свој Свет. Али уочавајући неке необјашњиве појаве, у њему се створило уверење да је тај конкретни простор прожет разним силама и настањен невидљивим, али присутним бићима. Стога човек ритуалима покушава да избегне неповољне силе и непријатељска бића или да ступи у комуникацију с њима и придобије их, те да тако омогући себи и својој породици безбедан простор за живљење.

Кроз веровања и помоћу ритуала човек традиционалног друштва па конкретном простору ствара свој Свет.

Земља је одувек била *хранитељница* човека. Међутим, човек је почевши да се бави земљорадњом учинио да земља постане његово основно извориште хране.

Његов рад и заинтересовање посматрање биљака које расту, зрију и вену навело га је да свој живот упоређује са животом вегетације. Можда је уочавање чињенице да семе бачено у земљу поново пиче омогућило човеку, једином бићу које је свесно неизбежности смрти, да бар донекле ублажи ту неминуовност и на неки начин је превазиђе веровањем у не-копачност смрти, веровањем у неки живот и после смрти или верујући у могућност обновљеног живота. Све то утиче на човеков душевни и духовни развој подстичући и његова стремљења ка трансцендентном и апстрактном мишљењу.

Човек је свој настанак повезао са земљом, једним од четири основна елемента света. То веровање да је човек сачињен од глине у коју је удахнут живот потиче из Сумера, а преко јудео-хришћанства је опстало до данас.

Отуда је у нашој традиционалној књижевности, као и у неким ритуалима присутно замењивање човека земљом.

Земља-материја се понекад једе, користи као лек, или сматра неутрализатором, најчешће, зла.

Веровања везана за Земљу-планету откривају првенствено представе о Унивезуму који човека окружује. Слика Света садржи сопствену поруку, али у њој су већ назначене неке важне потребе и тежње човека, као и основне идеје везане за његово постојање и опстанак.

Човек има потребу да се оријентисе и у конкретном простору. Његову тежњу да своје бивствовање усагласи са токовима енергија небеских тела и нарочито Земље, да се смести у центар Света, одредивши упоришну тачку свог микрокосмоса, запажамо у ритуалима која прате насељавање, односно подизање станишта.

Идеја о постојању енергије и кондензоване генеративне снаге и плодотворности, која се на слици Света манифестује у облику геофорних животиња смештених у други слој испод Земље, пренесена је на саму Земљу, те она постаје симбол плодности у најсуштинскијем смислу те речи. Али поред омнипотентности, Земљи се приписује и способност дезинтеграције ("прождирања") као и води (огњу) на дну осе Света, одлика заступљена у Мајци Земљи као мрачна страна њене природе.

Кроз веровања и ритуале у којима се користи земља-материја откривају се многе особине које јој се приписују или их она стварно има.

Отуда произилази да и све оно што се на слици Света налази испод Земље, идејно сачињава Земљу као окосницу човековог постојања и опстајања.

А земља свеокружујућа, свеприсутна, апстрактна у својој огромности и конкретна у својој материјалности наметнула се и у поимању нашег народа као нешто комплексно.

Она је понекад схватана као нежива, али много чешће као жива. Она је одуховљена, анимизована материја и енергија, али је истовремено материјално и апстрактно антропоморфизовано женско божанство, односно натприродно биће. Земља није богиња са именом и ликом, али је присутна као женско божанство звано Мајка Земља, каменови су њене кости, а трава је њена коса. Она у нас нема временски или просторно прецизирани култ, али се штује, приносе јој се жртве и посвећују ритуали.

Земља поседује светост и то како она као енергија (најчешће плодотворна) тако и материјална земља на којој и од које се живи, и у којој се борави после живота. Иако постоји свест о њеној тамној страни, најчешће везаној за смрт, она у нас, различито од већине других народа, готово никад сама по себи не конотира зло, тј. сама Земља није поимана као зла.

Тако можемо рећи да је земља у нас поимана као нешто свето, као оживотворена материја, као одуховљена енергија, као човечија и свеопшта Мајка, свеприсутно строго и милостиво божанство.

Овако изложени сви ритуали и веровања везани за земљу оједном престају да буду само то. Јер њима је човек разрешавао суштинске проблеме и питања свог настанка, постојања и улоге у Свемиру; свог положаја и опстанка у простору; свог сопственог живота зависног умногоме од сопственог рада, али природним законитостима и временски веома ограниченим, и превазилажењем те ограничености, отварао пут трансцедентном и апстрактном мишљењу.

Они нам пружају слику какву је човек "традиционалног друштва" имао о себи, основне проблеме који су га мучили и путеве како их је разрешавао.

Earth Beliefs and Rituals

At the beginning of my study of beliefs and rituals related to the earth, there was a desire to encompass all beliefs, namely all sorts of beliefs related to the earth in our people, and to do it in such a manner to provide a proper place for each of them, still keeping them as component parts of one whole, as well.

It seemed that the suitable way to do it was to start from the term Earth and all its connotations. The term "earth" denotes a celestial body. Earth is a soil, that is the space within which the man moves and lives. Plants which feed the animals grow from the earth - and the man uses both plants and animals for his nutrition, so the earth is also a source of food; besides; during his era, the man, through experience and work, managed the earth to bear plants of his choice - so the earth is a field, as well. The earth, conditionally speaking, is also an element, a matter which the man can hold, move and shape.

On the basis of all meanings comprised in the term "earth", the beliefs and rituals were grouped and divided in this paper into four parts:

- I Earth - the Planet
- II Earth - the Habitation
- III Earth - the Food provider
- IV Earth - the Element, the Matter

The first part study peoples' notions of the Earth in the Universe.

The Earth is perceived as a round or square plate with a central position in the Universe. Two forms of absolute beauty - the circle and the square - define the world as something beautiful, as the order. The order means differentiation and orientation. The Earth being a plate in the middle, there are spaces above and below it. This implies and enables orientation and means differentiation, which, again, leads to the definition of

---

the space above and below the Earth. The important fact is that below, at the bottom of the World, i.e. of that image of the World as the order, persists Chaos which is the opposite of the order. Its presence, although dangerous, is considered necessary, as Chaos is understood as a comprehensive and an omnipotent force.

By placing the Earth in the center of the Universe, the man, indirectly, places himself in the center of the World. Differentiating the all-surrounding space into the World-order and the Chaos-disorder, he, arranging either the space or the rules of his living - masters the Chaos and, thus plays an active role in the World.

Therefore in our regions man has, through beliefs of the Earth - planet, not only resolved the issue of his position in the Universe, but he also made sense of his role in it, that is the meaning of his existence.

The part *The Earth - Habitation* encompasses beliefs and rituals through which the man determines and ascertains his place in a specific space.

Establishing points of orientation in the actual, cognitively possible space, the man creates his World. Perceiving some inexplicable phenomena, he becomes convinced that the specific space is filled with various forces and inhabited by invisible, but present creatures. Therefore, the man tries to avoid unfavorable forces and hostile creatures by rituals or communicates with them to win them over, providing a safe living area for himself and his family.

In the traditional society man creates his World in a particular space through beliefs and rituals.

The Earth has always been the man's *food provider*. However, by starting agriculture, the man made earth his basic source of foodstuff.

His work and a curious observation of the plants which grow, ripen and wither, led him into comparing his life with the life of vegetation. Maybe the observation of the fact that the seed planted into the earth grows again, made it possible to the man, the only creature conscious of the unavoidable death, to somewhat minimize that inevitability and overcome by believing in the infinity of death, believing in a life after death or believing in the possibility of life renewal (reincarnation). All that affects the man's spiritual and mental development stimulating his tendencies towards transcendental and abstract thinking.

The man connected his existence to the earth, one of the four basic elements of the world. That belief that the man was made of clay into which life was blown, originates from the Sumerians and survived to this day through Judaic-Christianity.

This is where the replacement of man by earth present in our traditional literature, as well as in some rituals originate.

Earth - the matter is sometimes eaten, used as medicine, or considered as neutralizer usually of evil.

The beliefs related to Earth - the Planet reveal primarily notions of the Universe surrounding the man. The picture of the World has its own message, but some important needs and tendencies of the man are already indicated there, along with basic ideas connected to his existence and survival.

The man also needs orientation in the specific space. His tendency to put his existence in accord with the flows of energy of the celestial bodies especially Earth and place himself in the center of the World, having defined the strongpoint of his microcosmos, is noticed in the rituals which accompany habitation, that is building of settlements.

The idea of the existence of energy and condensed generative force and fertility, be manifested on the picture of the World in the form of geophore animals placed in the second layer below the Earth, applies to the Earth itself, so that it becomes a symbol of fertility in the most essential sense of the word. But, besides the omnipotence, the capacity of disintegration ("devouring") is also attributed to the Earth, as to the water (fire) at the bottom end of the Axis Mundi, the feature found in the Mother Earth as the dark side of its nature.

The beliefs and rituals in which the earth-matter is used, uncover actual Earth as well as properties attributed to it.

Consequently, all that is below the Earth on the picture of the World, ideologically forms the Earth as the backbone of the man's existence and survival.

The all-encompassing, omnipresent Earth, abstract in its enormity and concrete in its materiality, has forced itself in the notion of our people as something complex.

It has sometimes been considered as not alive, but much more frequently as alive. It is spiritualized, animated matter and energy, but at the same time it is both material and abstract anthropomorphous female deity, that of a supernatural being. The Earth is not a goddess with the name and image, but it is present as deity called Mother Earth, stones are its bones and grass is its hair. In our people it does not have a cult precised in

---

---

time and space, but it is respected, offerings are made and rituals dedicated to it.

The Earth has sanctity, both as energy (most frequently fruitful) and as material earth on which and of which the one lives and in which the one stays after his life. Although there is a notion of its dark side, most often related to death, in our people it nearly never connotes the evil, i.e. the Earth by itself is not perceived as evil, which differs from the majority of other peoples.

It can be said that the earth in our people has been considered as something sacred, as an incarnated matter, as a spiritualized energy, as man's and general Mother, an omnipresent strict and merciful deity.

All rituals and beliefs related to the earth presented in this manner have multiple significance. Because, through them has the man resolved essential problems and issues of his genesis, existence and role in the Universe; his position and survival in space; his own life largely dependent on his own work, but very limited by natural laws and by time, and overcoming this limitation he has opened the road to transcendental and abstract thinking.

Rituals provide an insight into the way the man of "traditional society" viewed himself, the basic problems which troubled him and his ways of solving them.

Скраћенице

Гл. ЕИ	Гласник Етнографског института САНУ
ГЕМ	Гласник Етнографског музеја у Београду
ГЗМ	Гласник Земаљског музеја у Сарајеву
ГНЧ	Гласник Николе Чушића
Зб. ЕИ	Зборник Етнографског института САНУ
ZNŽOJS	Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena
СЕЗБ	Српски етнографски зборник
IETS	Hustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, Kuper Dž. K.
СМР	Српски митолошки речник, Кулишић Ш. Петровић Ж. П. Пантелић Н.
RS	Rječnik simbola, Chevalier J. Cheerbrant A.
НЃКНР	Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, Pripre- mljeno pod pokroviteljstvom UNESCO-a, London 1965. "Naprijed", Zagreb od 1966. pa nadalje
СКЗ	Српска књижевна задруга

Литература

1. Антонијевић Драгана, *Српски етнолошки речник* - рукопис под Мост
2. Антонијевић Драгослав, *Алексиначко Поморавље*, СЕЗБ LXXXIII, III/35, Београд 1971
3. Ardalić Vladimir, *Bukovica*, ZNŽOJS VI, Zagreb 1901.
4. Bandić Dušan, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, bibl. "XX vek", BIGZ, Beograd 1980.
5. Bandić Dušan, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, Vampir u reli-gijskim shvatanjima jugoslovenskih naroda*, bibl. "XX vek", Beograd 1990. s. 61-93
6. Барјектаровић Мирко, *О земљишним међама у Срба*, пос. изд. ЕИ САНУ књ. 4, Београд 1952.
7. Беговић Никола, *Живот и обичаји Срба граничара*, Загреб 1887.

8. Blagojević Slobodan, *Rečnik holografije*, "Delo" XXXIII 8-9, Beograd 1987. s. 69-85
9. Blagojević Slobodan, *Holografska paradigma*, "Delo" XXXIII 8-9, Beograd 1987. s. 3-6
10. Bohm David, *Da li je moguć dijalog između fizičara i mistika?* razgovor sa Rene Weber, "Delo" XXXIII, 8-9, s. 7-40
11. Бопкковић Душан, *Тежачка свијећа*, ГЕМ 7, Београд 1932. 113-115
12. Братић Добрила, *Певање петлова*, Гл. ЕИ САНУ XXXIV, Београд 1985. с. 87-96
13. Братић Добрила, *Промене у аграрним обредима*, Зб. ЕИ САНУ књ. 17-18, с. 97-168
14. Братић Добрила, *Утемељеност друштвеног простора*, Гл. ЕИ САНУ XXXV, Београд 1986. с. 21-32
15. Бубало-Кордунаш Манојло, *Народне празноверице из Дерања у Бачкој*, ГЕМ 7, Београд 1932. с. 82-89
16. Bulat Petar, *Mati Zemlja*, Zagreb. 1930.
17. Бушетић Тодор, *Народна медицина Срба сељака у Левчу*, СЕЗБ XVII, III/10
18. Veber Alfred, *Tragično i istorija*, "Književna zajednica Novi Sad", Novi Sad 1987.
19. Vezel Uve, *Mit o matrijarhatu*, "Prosveta", Beograd 1983.
20. Veljačić Čedomir, *Razmeda azijskih filozofija*, Zagreb 1978.
21. Веснић Р. Мил. *Празноверице и злочини - с нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу*, ГНЧ XIV, Београд 1894. с. 146-209
22. Влаицац Милан, *Моба и позајмица*, СЕЗБ XLIV, II/18, Београд 1929.
23. Вукаповић Татомир, *Народне тужбалице*, Врање 1979.
24. Вукаповић Татомир, *Село као социјална заједница код Срба с нарочитим освртом на Сретечку жупу*, Гл. Музеја Косова и Метохије књ. IX, Приштина 1964.
25. Вулетић Вукасовић Вид, *Вјештице у Јужних Славена*, "Караџић", 3 за октобар, Алексинац 1901.
26. Gaspari Marko, *Stara znanja i nove paradigme*, "Kulture istoka" 12 april-juni Beograd 1989.
27. Giro Pjer, *Semiologija*, bibl. "XX vek", Beograd 1975.
28. Gleick James, *Zagonetka haosa*, (1z časopisa "The New York Times Magazine"), "Pregled" br. 231, Beograd 1985. s. 56-63
29. Grasi Ernesto, *Teorija o lepom i anticij*, Beograd 1974.
30. Грбић Саватије, *Српски народни обичаји из среза Бољевачког*, СЕЗБ, XIV, II/8, Београд 1909.
31. Гревс Роберт, *Грчки митови*, "Нолит" Београд 1069.
32. Дебелковић Дена, *Обичаји српског народа на Косову Пољу*, СЕЗБ VII, III/4, Београд 1907.

33. Дис, *Тамница*
34. Dragić dr Milorad, *Etnomedicina*, Etnoantropološki problemi - monografije, sv. 1, Beograd 1991.
35. Драгичевић Томо, *Народне празноверице*, ГЗМ XIX, Сарајево 1907.
36. Дробњаковић Боривоје, *Неколико података о прилагању свећа црквама на Велики четвртак*, ГЕМ VII, Београд 1932. с. 115-118
37. Ђаповић Ласта, *Заклетва на тлу Југославије*, пос. изд. ЕИ САНУ књ. 16, Београд 1977.
38. Ђаповић Lasta, *Zemlja u basmama*, "Makedonski folklor" 33, Скопље 1984. с. 153-159
39. Ђаповић Lasta, *Pokušaj objašnjenja jednog rituala*, Etnološke sveške VI, Beograd-Svetozarevo 1985. 47-51
40. Ђорђевић Тихомир, *Неколики самртни обичаји код Јужних Словена*, Годишњица Николе Чушића XLVI, Београд 1937.
41. Ђорђевић Тихомир, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, СЕЗБ LXVI П/30, Београд 1953.
42. Ђорђевић Тихомир, *Зле очи у веровању Муслимана у Охрид*, ГЕМ 9, Београд 1934. с. 1-34
43. Ђорђевић Тихомир, *Кривичне празноверице*, Гл. Скопског научног друштва књ. XII-6, Скопље 1933.
44. Ђорђевић Тихомир, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗБ LXX и LXXII, П /32 и П/33, Београд 1958.
45. Ђурић М. Војислав, *Тужбалица у светској књижевности*, Београд 1940
46. Eliade Mircea, *A History of Religious Ideas*, Vol. I, "Collins", London 1979. (превод цитата Л.Б.)/У међувремену је изашао превод у библ. "Каријатиде", "Просвета", Београд 1991./
47. Eliade Mircea, *Kovači i alhemičari*, bibl. "Zora", Zagreb 1983
48. Eliade Mircea, *Okultizam, magija i pomodne kulture*, bibl. "Zora", Zagreb 1983.
49. Eliade Mircea, *Sveto i profano*, "Zamak kulture", Vrnjačka banja 1980. separat br. 25
50. Enciklopedijski leksikon "Mozaik znanja" 10, *Filozofija*, Beograd 1973. pod Tal i Heraklit
51. *Encyclopedia of Magic and Superstition*, London 1974. pod blood i snake
52. *Etnološki atlas Југославије* - Грађа, тема бр. 148. "Обичаји приликом грађења куће". Тема садржи 10 питања. Прегледано је 1219 упитника. У 1111 је било података. Обрађено је и коришћено око 10 000 података.
53. Ehnerberg C. G. *Über die rothen Erden als Speise der Guinea Neger*, Phys Abhandlung d. königl. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin Nr 1, Berlin 1868, наведено према В. Römer

54. Žbikovski Tadeuš, *Religiozni obredi, obiĉaji i simboli*, "Radniĉka štampa", Beograd 1980.
55. Zovko Ivan, *Vjeronanja iz Herceg-Bosne*, ZNŽOJS IV, Zagreb 1899.
56. Зечевић Слободан, *Митска бића српских предања*, Beograd 1981.
57. Зечевић Слободан, *Таласони - митска бића заштитници грађевина и закопаног блага*, ГЕМ 28-29 Beograd 1981.
58. Зечевић Слободан, рукописна заоставштина, *I. Земља* с. 1-5
59. Ions Veronika, *Indian Mythology*, London, N.York, Sydney, Toronto 1975.
60. Ispasescu A., *Presence de la géophagie en Roumanie*, Dédications ethnologiques sur la géophagie, Ethnologia, Napoli 2, 1968.
61. James E.O., *The Cult of the Mother Goddess*, "Thames and Hudson", London 1959.
62. Јанићјевић Јанко, *У знаку Молаћа*, Beograd 1986.
63. Јанковић Ненад, *Астрономија у предањима Срба*, СЕЗБ LXII, II/28, Beograd 1951.
64. Јанџарова Ката, *Trebarjevo*, ZNŽOJS VI, Zagreb 1901.
65. Јефтић Атанасије, *Патрологија 2*, Beograd 1984.
66. Јовановић Александар, *О воденом бику*, Гл. Српског археолошког друштва, бр. 3, Beograd 1986., с. 44-50
67. Јовановић Љ., *Млава*, СЕЗБ I/1, Beograd 1903.
68. Jung K. G., *Psihološke rasprave, Dôgma i prirodni simboli*, (s. 118-152) i *O arhetipovima kolektivno nesvesnog*, (s. 343-389), "Matica srpaka", Novi Sad 1984.
69. Jung K.G., *Ćovjek i njegovi simboli*, M.L. von Franz, *Proces individualacije*, (s. 158- 229), Zagreb 1974.
70. Jurdana Stanko, *Rašlje života*, Zagreb 1979.
71. Kaneti Elias, *Masa i moć*, Zagreb 1984.
72. Караџић Стефановић Вук, *Вукова грађа*, СЕЗБ L, IV/1 Beograd 1934.
73. Караџић Стефановић Вук, *Српске народне пјесме* књ. I, песма 188, II, песме 1,2,4,48,63; и књ. VI, песма 1
74. Караџић Стефановић Вук, *Етнографски списи. О Црној Гори*, Beograd 1969.
75. Караџић Стефановић Вук, *Пословице*, Beograd 1969.
76. Караџић Стефановић Вук, *Српски рјечник*, под вјештица, вила, змајегорчев огањ, Дукљан
77. Kasirer Ernst, *Filozofija simboliĉkih oblika*, II deo *Mitsko mišljenje*, "Književna zajednica N.Sad", Novi Sad 1985.
78. Klarić Ivan, *Kralje*, ZNŽOJS VI, Zagreb 1901.
79. Кнежевић Сребрица, *Лик змије у народној уметности и традицији Југословена*, ГЕМ 22-23, Beograd 1960.
80. Ковачевић Иван, *Semiologija rituala*, bibl. "XX vek", Beograd 1985.

81. Ковачевъ Йорданъ, *Народна астрономия и метеорология*, Сборникъ наодни умворея и народопис XXX, Българка академия на науките, София 1914. с. 1-85
82. Kotarski Josip, *Lobor*, ZNŽOJS XXI, Zagreb 1917
83. Kramer S. N., *Historija počinje u Sumeru*, Zagreb 1966.
84. Krmpotić Ivan, *Vjervanja (Osička orčina u Lici)*, ZNŽOJS XVI-II, Zagreb 1913.
85. Кулишић Шпиро, *Божићна печеница*, ГЕМ 15, Београд 1940. с. 19-33
86. Кулишић Шпиро, *Из старе српске религије*, СКЗ, Београд 1970.
87. Кулишић Шпиро, *О светковању четвртка*, ГЕМ 14, Београд 1939. с. 93-96
88. Кулишић Шпиро, Петровић Ж. Петар, Пантелић Никола, *Српски митолошки речник*, - (скр. СМР) - Нолит, Београд 1970.
89. Kuper Dž. K. *Pustrovaana enciklopedija tradicionalnih simbola*, - (skr. IETS) - "Prosveta-Nolit", Beograd 1986.
90. Lang Milan, *Samobor*, ZNŽOJS XVI, Zagreb 1911. i XIX 1914
91. Lash R., *Über Geophagie*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien Bd. XXXIII, Wien 1898, наведено према В. Römer
92. Leach Edmund i Aycok Alan, *Strukturalističke interpretacije Biblijskog mita*, "A.Cesarec", Zagreb 1988.
93. Lič Edmund, *Kultura i komunikacija*, "bibl. XX vek" Beograd 1983.
94. Lionel Frederik, *Sakralna astrologija*, Beograd 1984.
95. Lips Eva, *Knjiga o Indijancima*, "Naprijed", Zagreb 1959.
96. Lovretić J. i Jurić Bartol, *Otok (selo u vinkovačkoj Slavoniji)*, ZNŽOJS II, Zagreb 1897.
97. Luhan Mc. T. C., *Touch the Earth*, New York 1971.
98. Лутовац Милицав, *Неколико сточарских обичаја у подножју Проклетија*, ГЕМ 5, Београд 1930, с. 107-113
99. Маја Ла Жак, *Medicina stanovanja*, Beograd 1986.
100. Масловарић Душан, *Обичај 'божја брада' и његова трансформација у Неготинској Крајини*, "Развитак" 6 новембар-децембар, Зајечар 1973.
101. Мијатовић С. - Бушетић Т., *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, СЕЗБ XXXII, II/14, Београд 1925.
102. Мијатовић Станоје, *Етнолошке забелешке из Левча, Темнића, Белице и Ресаве*, ГЕМ 19, Београд 1956. и ГЕМ 20, Београд 1957.
103. Мијатовић Станоје, *Народна медицина Срба сељака у Левчу и Темнићу*, СЕЗБ XIII, II/7, Београд 1909.
104. Мијатовић Станоје, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића*, СЕЗБ VII, III/4, Београд 1907.

105. Мијатовић Станоје, *Обичаји у Ресави*, ГЕМ 3, Београд 1928, с. 26-39
106. Милосављевић Сава, *Обичаји српског народа из среза Хомољског*, СЕЗБ XIX, II/3, Београд 1913.
107. Милојевић-Радовић Д., *Обичаји о рођењу и одгоју дјеце у Поречу*, ГЕМ 21, Београд 1958, с. 241-253
108. Милошевић А. - Цермановић А. *Петао у хтонском култу код античких Грка и у српском народу*, ГЕМ 18, Београд 1954. с. 106-113
109. Милошевић Милорад, *Народне празноверице у копаоничким селима у Ибру*, ГЕМ 11, Београд 1936.
110. Момировић Петар, *Бајање у Јагодини и околини*, ГЕМ 11, Београд 1936, с. 64-69
111. Момировић Петар, *Бајање у нашем народу*, ГЕМ 13, Београд 1938, с. 76-86
112. Michel John, *The Earth Spirit - its Ways, Shrines and Mysteries*, "Thames and Hudson", London 1975.
113. Neuman Eruch, *The Great Mother - The Analysis of the Archetype*, "Princeton" 1974.
114. Niderle Lubor, *Život staryh Slovanu*
115. Николић Вл., *Етнолошка грађа и расправе из Лужнице и Нитаве*, СЕЗБ XVI, II/9, Београд 1910.
116. Николић Риста, *Околина Београда*, СЕЗБ I/2, Београд 1903.
117. Николић-Стојанчевић Видосава, *Врањско Поморавље*, СЕЗБ LXXXVI, II/36, Београд 1974.
118. Nodilo Natko, *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i narodnog govora*, "Rad" JAZU LXXVII, Zagreb 1885.
119. *Opšta enciklopedija Larus u tri toma*, tom I, "Vuk Karadžić", Београд 1971. Filozofija,
120. Otto Walter, *The Meaning of the Eleusian Mysteries*, (1939), "The Mysteries", Bolingen Series XXX 3/2, 2/Princeton/ Bolingen 1979.
121. Павловић Мишивоје, *Камеи стапац и везивање душе*, Фолклористичко-семантичка расправа", Гл.ЕИ II -III, Београд 1957.
122. Pareti Luigi, Paolo Brezzi, Luciano Petech, *Stari svijet*, "Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj", - (skr. НСКНР) - svezak drugi I, period 1200-500 pre n.e., "Naprijed", Zagreb 1967.
123. Пелагић Васа, *Народни учитељ*, Београд 1940.
124. Петровић Атанасије, *Народни живот и обичаји у Скопској Црлој Гори*, СЕЗБ VII, II/4, Београд 1907.
125. Петровић Михајло, *Божанства и демони црне боје код старих народа*, Београд 1940.
126. Petrović Aleksandar, *Haos - svct iza ogledala*, "Galaksija" br. 193 мај, Београд 1988. s. 8-14
127. Петровић Ж. *Петар, Живот и обичаји цародни у Грузи*, СЕЗБ LVIII, II/26, Београд 1948.

128. Петровић Ж. Петар, *Свадбени обичаји у Галичнику*, ГЕМ 6, Београд 1931. с. 90-100
129. Пећо Љубо, *Обичаји и веровања из Босне*, СЕЗБ XXXII, II/14, Београд 1925.
130. Рјеђ А. Ђ., *Gnoza i hrišćanstvo*, "Kulture Istoka", 15 januar-mart, Beograd 1988. s. 36-37
131. Ploss H., *Das Weiss in der Natur und Völker kunde*, Bd.I, Leipzig 1897. наведено према В. Römer
132. Pribram Karl. *Hologram kao nova paradigma stvarnosti*, "Kulture Istoka" 12 april-juni, Beograd 1987. s. 8-11
133. Протић Љубиша, *Неки обичаји око куповине, продаје и трамле*, ГЕМ 11, Београд 1936. с. 17-31
134. Раденковић Љубинко, *Народне басме и бајања*, Нип, Приштина, Крагујевац 1982.
135. Радовић Босилка, *Гајење лана и конопље у нашем народу*, ГЕМ 19, Београд 1956. с. 27-100
136. Радуловић Илија, *Народна веровања у Зети*, ГЕМ 11, Београд 1936. с. 54-63
137. Радуловић Илија, *Народна медицина у околини Крагујевца*, ГЕМ 10, Београд 1935. с. 85-93
138. Römer Bela, *Geophagie - Ein Jahrhundertereales Problem der Völker kunde*, (*Geofagija - vekovni problem etnologije*), Acta Ethnographica Academie Scientiarum Hungaricae, Tomus 24 (3-4) pp. 247-293, Budapest 1975. (превод Зденка Бркић)
139. Speck F., L. Broom, W.W. Long, *Cherokee Dance and Drama*, Univ. of California Press, Berkley and Los Angeles 1951.
140. Срејовић Д., Цермановић А., *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ, Београд 1979.
141. *Стари Завјет, Књига по Јову* 9,6
142. Stahl G., *Die Geophagie*, "Zeitschrift für Ethnologie" LXIII Berlin 1932. наведено по В. Römer
143. Stumpf J., *Bolus für medicinische Anwendung*, E. Merck's Medicinische Spezialpraeparate, Handbuch für ihre Verordnung, Darmstadt 1916. наведено по В. Römer
144. Stumpf J., *Über ein zuverlässiges Heilverfahren bei der asiatischen cholera sowie bei schweren infektiösen Brechurhuffällen*, Wurzburg 1906. наведено по В. Römer
145. Тановић Стеван, *Српски народни обичаји у Бевђелијској кази*, СЕЗБ XL, II/16, Београд 1927.
146. Томић Персида, *Бојење и шарање јаја*, ГЕМ 20, Београд 1957. с. 5-70
147. Трифуноски Јован, *Етнолошке белешке из Брањске котлине*, ГЕМ 19, Београд 1956. с. 158-173.
148. Тројановић Сима, *Ватра у обичајима и животу српског народа*, СЕЗБ XIV, II/19, Београд 1930.

149. Тројановић Сима, *Главни српски жртвени обичаји*, СЕЗБ XVII, II/10, Београд 1910.
150. Ђупурдија Бранко, *Аграрна магија у традиционалној култури Срба*, пос. изд. ЕИ САНУ књ. 23, Београд 1982.
151. Цемс Е. О. *Упоредна религија*, "Матица српска", Н.Сад 1978.
152. Farkaš Boris, *Radiestezija u primeni*, Zagreb
153. Ferguson Merilin, *Novo viđenje stvarnosti*, "Kulture Istoka", 12 april-juni, Београд 1987. s. 5-7
154. Filipović Milenko, *Bakarno ili mjedeno gumno*, "Etnološki pre-gled" I, Београд 1959. s. 19-33
155. Филиповић Миленко, *Белешке о народном животу и обичајима на Гласингу*, ГЗМ Х/НС, Сарајево 1955.
156. Филиповић Миленко, *Геофагија у нашем народу*, ГЕМ 4, Београд 1929. с. 101-104
157. Филиповић Миленко, *Етнолошке белешке из северновеле-шких села*, ГЕМ 7, Београд 1932. с. 64-78
158. Филиповић Миленко, *Живот и обичаји народни у Височкој на-хији*, СЕЗБ LXI, II/29, Београд 1949.
159. Филиповић Миленко, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, СЕЗБ LIV, II/24, Београд 1939.
160. Филиповић Миленко, *Установе снафског карактера на селу*, Радови научног друштва БиХ, XVIII, Сарајево 1961.
161. Franić Ivo, *Jugoslovenska žetva*, "Etnolog", Gl. Etnografskog mu-zeja u Ljubljani X-XI, Ljubljana 1937-1939. s. 263-283
162. Franić Ivo, *Narodni običaji i obredi uz prvo oranje i sisanje u srezu Slavonsko-požeškom*, GEM 10, Београд 1935. s. 33-41; GEM 11, Београд 1936. s. 32-29; GEM 12, Београд 1937. s. 30-39
163. Фрезер Ц. Џ., *Златна грана*, Београд 1937.
164. Hajzenberg Verner, *Fizika i metafizika*, "Nolit", Београд 1989.
165. Хасанбеговић Рабија, *Градска и сеоска кућа*, ГЕМ 27 "Јадар - Вуков завичај", Београд 1964.
166. Насипашић Осман, *Priručnik iz radiestezije*, Zagreb 1987.
167. Hawkes Jacquetta, *Prehistorija*, НСКНР, "Naprijed", Zagreb 1966
168. Hoking Stiven, *Kratka povest vremena*, Београд 1988.
169. Coon C. S., *The History of Man*, "Pelikan Book", England-Austra-lia 1967.
170. Chevalier J., Cheerbrant A., *Rječnik simbola - (skr. RS) - Zagreb* 1987.
171. Чајкановић Веселин, *Мит и религија у Срба*, СКЗ, Београд 1973.
172. Чајкановић Веселин, *Речник српских народних веровања о биљкама*, СКЗ, Београд 1985. (рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић),
173. Шалипуровић В., *Прилози за историју грађевинарства у сред-њем Полињу у XIX веку*, Београд 1979.
174. Шкарић Милош, *Живот и обичаји Планинаца под Фрушком Гором*, СЕЗБ LIV, II/24, Београд 1939.

Регистар

- Авет 56
Агрикултура 126, 127, 140, 144, 159, 160, 179, 190, 199, 222; *види* земљорадња, пољопривреда
Агрикултурни 127, 135, 136, 144, 165, 202, 211
Аждаја 58, 59, 114
Axis mundi 39, 43, 44, 56, 72, 76, 89, 113, 244
Ала 58
Амајлија (хамајлија) 227, 236
Амбар (хамбар) 167, 168, 187, 204, 205, 220
Аидрија св. 74
Архетип 31, 58; архетипски 21, 23, 29, 31, 32, 60
- Бадњак 74, 154
Бадње вече 73, 74, 110, 154, 155, 197
Бајалица 65, 230, 238; *види* басма
Бајање 74, 122, 228, 238, 240
Бајка 17, 32
Басма 21, 144, 195, 221, 229, 230, 233, 237, 244
Барјак 151
Бела боја 40, 99, 100, 101; бео 19, 20, 27, 35, 87, 89, 91, 95, 99, 138, 178, 180, 186, 191, 192, 218, 220, 222, 225, 227, 237; бела недеља 100, 101, 102, 169
- Берићет, берићетност 57, 62, 82, 84, 89, 95, 97, 102, 169, 170, 189, 196, 204, 208
Библија 110
Биво 19, 20, 27, 41, 200
Бик 19, 20, 27, 41, 45, 51, 92, 199, 200
Биљка 41, 61, 62, 66, 74, 75, 94, 123, 124, 126-130, 141, 143, 159, 168, 175, 181, 185, 187, 189, 191, 195, 201, 202, 227, 231, 245, 246; биље 72, 122
Благовести 168, 187
Благослов, благосиљање 66, 85, 79, 89, 109, 110, 111, 113, 176, 185, 186, 187, 193, 196, 208
Блажена Марија 161, 211
Близанци 92, 93
Бог 20-25, 27, 32, 36, 37, 38, 39, 45, 47, 62, 66, 68, 70, 74, 75, 83, 88, 94, 96, 99, 101, 111, 112, 130, 137, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 150, 158-163, 171, 173, 174, 184, 187, 189, 193-197, 212, 221, 231, 232
Богиња 10, 122, 126, 132, 134-138, 141-144, 149, 155, 157, 159, 189, 208, 211, 223, 247
Богиња Земље 122, 126, 132, 134, 135, 136, 138, 141, 149, 155, 157, 159, 211, 212
Богојављење 100
Богомоља 44, 70, 71, 239

- Богородица 10, 135, 211; Госпа 145, 208, 210, 211; Госпоина 200
 Божић 22, 48, 74, 75, 101, 125, 127, 154, 169, 200
 Божја брада 72, 184, 203-207
 Болест 41, 64, 65, 71, 78, 208, 221, 223, 226, 227, 229, 236, 237, 238, 239, 240; болесник 74, 177
Volus alba 217, 227, 228
 Боравиште 67, 70, 142, 143, 148, 152, 233
 Босиљак 86, 89, 110, 111, 179, 186, 187, 191, 193, 242
 Брав 20, 95, 100, 101, 102
 Бразда 92, 164, 169, 170, 175-178, 181, 193, 194, 196, 198
 Бразданица, браздоаница 179, 196, 197, 198
 Браќ 92, 127, 137, 159, 180, 181, 182, 184, 199; *види* хијерогамија
 Брат 22, 91, 92, 103, 135, 143, 147, 153, 161, 163
 Братимљење 74, 160, 233, 234
 Брашно 82, 124, 216, 217
 Бреза 89
 Бројанице 230
 Буба 80
- Вампир 41, 43, 64, 65, 67, 71, 92, 175, 230, 234, 235; повамшрење 230 234, 235
 Ватра 29, 44, 46, 57, 85, 86, 110, 112, 113, 142, 154, 187, 188, 215, 235, 239, 242; ватраљ 110
 Вегетација 125, 126, 127, 132, 135, 137, 142, 143, 165, 173, 180, 181, 182, 192, 202, 211, 222, 246
 Велика Богиња 126, 136, 141, 144, 149, 156, 208, 211
 Велика Мајка 11, 94, 122, 126, 133, 134, 141
 Велики прасак 47, 48
 Велики четвртак 173, 194
 Венац 182, 184, 185, 203, 206-210
 Венчање 78, 177, 182, 183
 Вериге 110
 Веровање 9-12, 17-23, 25, 40, 41, 42, 45, 57, 58, 61-64, 67, 71-75, 77, 78, 79, 83, 90, 91, 93, 101, 104-110, 113-117, 129, 131, 144, 153, 164, 166, 170, 172, 173, 183, 187, 194, 196, 197, 202, 203, 207, 210, 215, 219-223, 226, 228, 234, 235, 237, 240, 241, 245-248
 Вертикала 27, 46, 56, 89, 204; вертикални 38, 40, 56, 58, 78, 89, 93, 96, 98
 Весник 163, 190
 Вечера 76, 154, 155, 188, 209, 229, 230
 Вештица 64, 65, 67, 71, 73, 75, 81, 92, 98, 225, 241
 Видарица 76; видање 153
 Вила 64, 65, 73, 75, 83, 103, 104
 Вишино коло 71, 75, 76
 Вино 22, 80, 81, 82, 85-89, 110, 112, 161, 186, 193, 209, 210 227
 Виноград 115, 169
 Во 19, 20, 27, 41, 42, 74, 92, 93, 168, 169, 172, 177, 180, 192, 193, 194, 196-200, 239, 244;
 Вода 19-23, 27, 28, 29, 37, 38, 39, 42-47, 61, 74, 76, 78, 80, 81, 85, 88, 95, 109, 110, 124, 125, 160, 170, 185, 186, 191-194, 205, 215, 216, 220, 222, 225, 227, 228, 234, 235, 239, 242, 247; водени бик 199
 Воловска богомоља 44, 239
 Воће 76, 77, 124, 141, 191, 202, 205, 240

- Врачара** 66, 83, 84, 240
Врба 86, 87, 89
Вршидба 72
Вуна 91, 95; вунени брав 95; в. конац 91, 99, 205
- Гвожђе (железо)** 21, 88, 181; гвоздени 22, 23, 24, 27, 40, 91, 182
Геомантија 58, 59
Геофагија 215-226, 231
Глад 122, 139, 142, 143, 147, 149, 158, 159, 161, 162, 163, 216, 217, 218
Глина 217, 219, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 231, 246
Глог 22, 27, 43, 230, 233; глогов колац 239; г. трн 229, 230, 238
Говече 20, 41, 62, 63, 91, 199, 200, 229, 244
Гозба 110, 196, 206, 208
Горњи свет 39, 43, 156, 161
Господар 103, 129, 141, 146, 194, 209, 232, 233, 237
Град 59, 68, 87, 91, 94, 95, 98, 103, 135, 155
Град атмосфер. 77, 115, 125, 173, 174, 181, 182, 194, 195, 196, 199
Грађевинска жртва 57, 85, 93, 95, 104, 108, 113
Граница 10, 37, 40, 41, 56, 68, 69, 91, 92, 98; гранични 68, 78, 204
Гроб 59, 67, 68, 69, 96, 148, 152, 202, 222, 226, 227, 234, 235, 236, 240, 242
Гробље 67, 68, 69, 233, 234
Гром 76, 77, 160, 173, 191, 235, 236
Громоболно дрво 76, 77
Гумно 71, 72, 73, 75, 188, 190, 204
- Дан** 36, 38, 45, 47, 63, 64, 65, 71, 73, 74, 75, 83, 93, 103, 104, 124, 125, 141, 145, 155, 156, 166, 168-175, 178, 189, 192, 196, 197, 201, 202, 206, 211, 226, 232, 234
Дар 85, 87-90, 94, 95, 99, 101, 102, 129, 144, 160, 161, 204, 205, 212,
Даривање 86, 88, 130, 137, 160, 183, 206, 208,
Даска 80, 81, 82
Двојник 105, 143
Двојност 93, 105, 123, 156, 166, 203
Дсвојка 75, 79, 85, 92, 144, 201, 202, 205, 206, 209, 210, 218, 233, 235, 237, 243, 244
Деметра 130, 136, 138, 141-144, 155, 157, 158, 159, 163, 168, 205
Демон 22, 25, 26, 27, 39, 41, 56, 64, 65, 70-75, 88, 89, 91, 93, 98-101, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 154, 155, 175, 180, 182, 189, 190, 194, 197, 233, 235, 236, 237, 239, 240; житни д. 155, 188, 189, 198, 203
Дете 71, 79, 87, 105, 106, 132, 159, 162, 163, 180, 196, 201, 208, 209, 218, 219, 222, 223, 234, 240, 242
Див 75, 121
Дим 56, 96, 113
Димњак 56
Дирек 20, 27
Длака 19, 42, 197, 242, 243
Додола 125, 183
Домаћин 75, 83, 96, 98, 99, 100, 106, 109, 110, 115, 117, 169, 176-179, 196, 197, 201, 203, 205, 206, 208, 228
Домаћица 87, 109, 110, 117, 152, 178, 179, 184, 186, 193, 205 208

- Доњи свет 39, 43, 56, 69, 73, 100, 101, 189, ; подземни 65, 88, 101, 132, 137
- Дрвљаник 64, 66, 71, 73, 74, 75
- Дрво, дрвеће 20, 21, 40, 41, 45, 69, 73-77, 87, 89, 142, 207, 216, 228, 244
- Дрво живота 21, 39, 244
- Дрсн 87, 88, 90
- Држачи Земље 19, 20, 21, 23, 40, 41, 200
- Дукљан цар 22, 27, 28
- Дух 31, 32, 36, 37, 45, 47, 55, 58, 59, 67, 72-75, 87, 104, 106, 107, 114, 117, 122, 207, 221, 231, 235; д. жита 189, 202, 203, 207, 212; д. дрвета 75, 207
- Дух Зсмље 55, 58, 59, 88, 90, 91, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 112, 115, 117, 132, 133,
- Душа 68, 75, 94, 95, 97-100, 102, 106, 108, 115, 116, 188, 190, 206, 231, 232, 235
- Ђаво 18, 21-24, 27, 43, 45, 64, 65, 66, 71, 109, 244
- Ђурђевдан 145, 191
- Елеусинске Мистерије 141, 142, 143
- Енергија 31, 37, 38, 55, 58, 59, 133, 156, 163, 247, 248
- Епидемија 71, 91, 92, 239
- Епифанија 65, 71, 100
- Етички 134, 141, 158, 160-163, 175, 179, 217, 218, 240, 241, 243
- Железо *види* гвожђе
- Жена 10, 93, 99, 122, 124, 126, 131-135, 138, 139, 141, 143, 145, 146, 150, 151, 154, 156, 158, 159, 161, 163, 167, 175, 177, 179-182, 184, 185, 188, 192, 193, 200, 201-204, 208, 209, 211, 212, 219, 220, 221-227, 230, 232, 237, 239-241, 243, 244, 247
- Женка 99, 139
- Жетва 94, 111, 124, 125, 128, 129, 134, 164, 174, 176, 181, 182, 184, 186, 188, 190, 192, 201-208, 210, 211
- Жетелац, жетелица 202, 203, 204, 209, 210
- Жива стравa 238
- Живина 55, 57, 68, 74, 76, 78, 93, 94, 97-102
- Живот 9, 10, 19, 21, 34, 39, 40, 43, 44, 94, 97, 98, 112, 122, 123, 126-129, 131-135, 137, 142, 143, 144, 156, 148, 149, 152, 153, 156, 159, 160, 162, 163, 165, 175, 180, 184, 188-192, 194, 200, 201, 207, 209, 210, 211, 221, 230, 231, 232, 237, 241-244, 246, 248
- Животиња 12, 19, 20, 23, 25, 27, 28, 39, 40, 42, 43, 51, 61, 62, 63, 66, 82, 85, 86, 93-101, 103, 106, 109, 112, 113, 134
- Жито 72, 74, 88, 109, 129, 130, 139-144, 155, 157, 159, 167-170, 178, 180, 186-191, 193, 195, 197, 201-203, 205-212, 215, 222
- Житарце 86-90, 123, 128, 129, 141, 166, 195, 198, 201, 103, 106, 109, 112, 113, 123, 128, 129, 141, 166, 167, 201
- Жртва 57, 74, 76, 82, 85-90, 93-109, 111-114, 117, 128, 129, 147, 159, 189, 190, 194, 195, 196, 198, 199, 205, 207, 211, 221, 236, 247

- Забрана 57, 61, 63, 66, 67, 69,
 70, 72, 77, 79, 81, 134, 144,
 173, 177, 199, 235
 Загонетка 49, 144, 145, 231
 Заједница 30, 31, 63, 64, 92,
 98, 99, 135, 137, 183, 184
 Заклетва 134, 136, 148, 149,
 162, 163,
 Закопавање 86, 87, 129, 180,
 194, 200, 209
 Закопанн благо 100, 116, 117
 Замена 86, 95, 98, 102, 111,
 217, 218, 231, 232, 235, 243
 Запад 19, 37, 38, 41, 97, 101, 157,
 176, 178, 239
 Запис 76, 77, 86
 Заштита 41, 69, 71, 88, 90-93,
 102, 114
 Заштитник 71, 73, 77, 98, 107,
 108, 113, 156, 189, 190, 222,
 228
 Звезда 17, 25, 26, 27, 114, 150
 Здравац 191
 Зевс 137, 141, 142, 159
 Зелник 179, 196
 Земљињ шпача 17, 19, 20,
 23-30, 38-41, 43, 149, 200, 245
 Земљиште 41, 55, 57, 58, 62,
 70, 71, 79, 80, 81, 82, 83, 85,
 86, 87, 164, 215, 245
 Земљорадња 121, 122, 123,
 125, 126, 132, 135, 138, 141,
 142, 143, 158-160, 163, 200,
 211, 246; *види* агрокултура и
 земљорадња
 Земљотрес 17, 18, 19, 149, 227
 Зец 23, 24
 Зид 66, 78, 81, 91, 93, 96, 102,
 105, 106
 Зидање 78, 79, 81, 84, 85, 86
 Зима 72, 160, 167, 168, 169; зим-
 ски 74, 125, 135, 153, 154
 Злато 192, 232, 236, 237, 242;
 златни 72, 87, 91, 145, 189
 Зле очи 227, 236
 Зло 42, 43, 66, 75, 100, 117,
 149, 150, 156, 217, 229, 243,
 247, 248; зли 137, 139, 180,
 189, 230, 233, 235, 236, 237,
 239, 240, 241
 Змај 21, 25, 58, 59, 100, 114;
 змајсгорчев огањ 19 20
 Змија 20, 21, 25, 40, 58, 59, 98,
 100, 107, 114-117, 134, 195,
 228-231 233
 Знак 34, 55, 61, 66, 83, 90, 168,
 171, 172, 183, 193, 237
 Зрно 72, 81, 124, 129, 155, 178,
 185, 186, 191, 201, 232
 Игњат св., Игњатов дан 74, 75
 Избор места 57, 58, 61, 62, 66,
 67, 71, 79-84
 Измирење 73, 159, 162
 Икона 76, 88, 110, 112, 206
 Илија св. (Громовник) 22, 145,
 147, 161, 190, 201, 211
 Iago mundi 35, 56, 70, 76
 Искуство 35, 37, 50, 55, 122, 123,
 143, 164, 200, 212, 228, 245
 Исток 19, 30, 38, 41, 42, 48, 49,
 78, 93, 95, 96, 97, 154, 162,
 173, 193, 230
 Јабука 191
 Јагње 66, 95, 96, 109, 111, 139
 Јаје 25, 45, 47, 180, 182, 185, 190,
 194, 195, 197, 198, 199
 Јама 87, 236
 Јарам 74, 177, 193, 197
 Једење земље 216-219, 222, 224
 Једномесечићи 234
 Јело 82, 84, 141, 155, 182, 190,
 196
 Јесен 73
 Јестиве биљке 94, 128, 130
 Југ 19, 24, 42, 93

- Јудео-хришћанство 127, 168, 171, 246
 Јутро 175, 176, 193, 226; ујутро, изјутра 80, 81, 82, 85, 97
 Кадоница 95
 Кађење 187, 188
 Казна 67, 142, 161, 163, 218, 240, 241
 Календар 74, 124, 125, 153, 168
 Камен 20, 25, 27, 69, 76, 80, 81, 82, 95, 138, 146, 151, 205, 217, 232, 247
 Каос *види* хаос
 Квадрат 29, 30, 32-39, 47; квадранти 19, 20, 24, 25, 27, 28
 Кипа 125, 144, 160, 167, 173, 181, 182, 183, 192, 235
 Клање 82, 83, 85, 95,, 96, 101, 102, 188, 190, 241
 Клас 142, 155, 157, 159, 167, 170, 185, 186, 191, 203-207, 209, 211, 212
 Клип 89, 185
 Кокос 65, 75, 95, 96, 188
 Колац 59, 60, 239
 Колевка, зипка 110, 113
 Коледа 206
 Коледовац 206
 Коло 34, 71, 73, 75, 76, 85; мртво к. 129
 Комуникација 27, 68, 70, 83, 98, 153, 155, 243
 Конац 72, 86, 91, 92, 93, 99, 105, 180, 191, 197, 198, 205, 206, 241
 Коњ 24, 139, 169, 192, 193, 197
 Коприва 191
 Корњача 20, 27, 40, 41, 42, 45,
 Коса 75, 138, 146, 156, 223, 233, 237, 247; коса (алатка) 202, 203; косидба 186; косити 138, 203
 Космичко јаје 25, 47
 Космогонија 36, 37, 47, 59, 94, 114, 136; космогонијски 46; к. мит 17, 36, 38, 44, 46, 94, 114 136
 Космологија 25, 30, 40; космолошки 35, 39, 45, 46, 48, 50, 56, 72, 200; к. мит 17, 26, 29
 Космос 25, 30, 37, 38, 39, 46, 50, 56, 245; космички 33, 34, 42, 70, 165, 166, 169, 171, 192
 Кост 67, 68, 69, 138, 146, 148, 156, 223, 233, 247
 Коцка 33, 34
 Крава 91, 131, 139, 140, 157, 159, 240
 Крај света 17, 30, 45, 47, 138; крај 17, 19, 30, 47, 48, 77, 89, 95, 102
 Креација 94, 231
 Кривоклетство 241
 Кров 89, 90, 96, 99, 102, 209
 Крсно име 156, 197
 Крст 32, 33, 36, 69, 71, 76, 110, 112, 167, 226, 228
 Крстовдан 167, 186
 Круг 29, 30, 32-36, 38, 39, 47, 48, 72, 84, 91-93; округао 24, 30, 34, 35, 39, 48, 87
 Крвичњак 230
 Куга 92
 Кудеља 191
 Кукуруз 74, 81, 89, 128, 129, 185, 193, 195, 196, 204, 205
 Култ 10, 73, 74, 76, 116, 122, 132, 134-137, 139, 141, 144, 156, 157, 187 197, 201, 208, 211, 247
 Култно место 74, 75, 226
 Културни херој 36, 128, 140, 160
 Кум 71, 109, 110, 111, 113, 147, 151, 161, 163; кумче 22
 Куран 109, 110, 112
 Курбан 82, 95, 109, 110, 113, 117, 236

- Кућа** 55-57, 59, 61-73, 75-89, 91-102, 142, 147, 151, 152, 154, 169, 177, 178, 179, 181, 184, 186, 187, 188, 196, 197, 203-210, 212, 226, 228, 234, 236, 239, 243
Лек 208, 215, 221, 222, 224-228, 233, 247
Лемеш 92, 110
Лесарка 206
Летина 125, 154, 156, 167, 173, 177, 190
Литија 76, 173, 226
Ловац 121, 122, 129, 138, 139
Ложење ватре 57, 86
Лошов 242
Лунарни 41, 42, 124, 174, 192
Луцифер 24

Маг 96, 107
Магија (мађија) 62, 63, 83, 88, 91, 101, 113, 117, 122, 166, 175, 179, 187, 190, 200, 207, 222, 225-227, 231, 233, 244
Магијски (мађијски) 57, 59, 61, 67, 81, 84, 92, 93, 117, 182, 184, 192, 215, 221, 222, 224, 225, 229, 230, 237
Магични 91, 177, 205, 221, 225, 226, 227
Магнезијумска земља 224, 225
Мајка Божја 88, 168, 194, 210
Мајстор 59, 87, 89, 95, 96, 102, 103, 106, 107, 111
Масленица 179
Маслина 89
Масло 85, 145
Материнство 131, 135, 160, 222, 225
Материца 126, 132, 137, 208, 222, 223
Маћеха 218

Мачка 63, 109, 111, 172, 233, 237,
Медијатор 143, 156, 189, 190
Међа 69, 70; међаш 153
Мелем 153, 226
Мера 86, 90, 91, 93, 105, 106, 107
Месец 17, 25, 26, 27, 165, 166, 170, 171, 172, 189, 192; м. календарски 124, 125, 160, 167, 168, 186 234
Метал 88; металиш 86, 87, 88, 90, 110, 208
Метла 110
Митровдан 167
Мистичан 121, 122, 126, 129, 143, 144
Митски 25, 30, 31, 32, 39, 46, 98, 104, 105, 107, 115, 128, 171, 200, 234; м. бића 58, 65, 71, 75, 86
Молитва 76, 85, 97, 109, 112, 132, 186, 207, 210, 221; моли-твени 187, 242
Морал 10, 142; морални 43, 134, 158, 160-163, 179, 217, 218, 240-243
Море 20, 23, 26, 38, 45, 47
Мост 22, 27, 105
Мравињак 62, 63
Мрак 41, 43, 64, 174, 175; мра-чан 45, 48, 51, 149, 185, 247
Мрага св. 100
Мртви 42, 43, 56, 67, 68, 69, 74, 99, 100, 101, 141, 155, 166, 172
Муња 160, 173, 235
Мушкарац 99; мушки 95, 99, 126, 127, 132, 136, 145, 151, 159, 163, 167, 179, 180, 182, 183, 188, 201, 202, 210, 211, 218

Надземни 59, 64, 65, 89, 91, 96, 98
Намерник 196, 197, 198

- Нар 142
- Народна песма 17, 22, 103, 104, 145, 147, 150, 158, 160, 197, 206, 216, 217
- Насеље 55, 56, 59, 60, 68, 123
- Натприродни 61, 64, 65, 67, 69, 72, 73, 75, 79, 81, 82, 84, 90, 102, 239, 247
- Наџве 110
- Небески 188, 189, 190, 192, 195, 199, 204, 235, 244; н. бог 70, 94, 130, 159, 169, 162, 173, 174, 184, 209-212; н. божанство 41, 77, 99, 127, 154, 173, 174; н. врата 24; н. свод 24, 34, 38; н. семе 130; н. силе 99, 154, 190, 196; н. тело 11, 17, 26, 48, 59, 165, 215, 245, 247; н. царство 22
- Небо (небеса) 17, 18, 21, 23-29, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 56, 58, 65, 76, 92, 93, 99, 125, 127, 128, 136, 137, 139, 144, 145, 148, 152, 159, 171, 180-184, 189, 194, 195, 199, 204, 244
- Невеста 135, 151, 156, 205, 209, 210
- Негативно време 165, 166
- Недеља 100, 166, 169, 171, 172, 173, 186
- Незпани гроб 69, 234, 242, 243
- Некрштени дани 71
- Неред 38, 43, 48, 49, 161, 163, 246
- Неродица 216
- Несрећа 64, 67, 69, 75, 79, 99; несрећни 166, 172, 174
- Неутрализатор 230, 235-238, 241, 242, 243, 247
- Новац 71, 86-90, 113, 182, 186, 191, 206, 208
- Новорођенче 134, 146, 242
- Нож 138, 181, 238, 241
- Ноћ 36, 38, 64, 66, 67, 75, 80-83, 85, 93, 112, 141, 165, 171, 189; ноћни 175, 190, 206; ноћу 63, 65, 71, 73, 92, 105, 142, 233, 240
- Њива 115, 116, 127, 164, 168-170, 173, 179, 180-182, 185, 187, 189, 191-194, 196, 198, 200, 202-210, 212, 215, 245
- Облак 91, 181, 182, 183, 194, 237; облачни 25, 27
- Облик 12, 23, 24, 26, 27, 28, 31-35, 39, 44, 46, 50, 58, 59, 74, 81, 82, 83, 86, 93, 94, 97, 98, 122, 126, 128, 135, 139, 140, 154, 155, 168, 182, 189, 190, 195, 199, 209, 221, 224, 226, 235, 247; о. Земље 17, 18, 21, 23, 24, 26, 29, 30, 32, 34, 39
- Обоготворење 133, 144; обоготворен 136, 137, 138, 140, 157, 159
- Оборавање 91, 92, 93, 98
- Обрзд 74, 92, 93, 94, 97, 100, 132, 134, 184, 187, 188, 207, 225, 226, 234; обредни 155, 175, 176, 179, 184, 194, 196-199, 243
- Обруч 23, 24
- Ован 85, 95, 236
- Овострап 69, 98, 101, 107, 108
- Овца 62, 63, 66, 67, 95, 109, 218, 229, 230
- Огањ 19, 20, 27, 28, 39, 247
- Огњена Марија 147, 160, 161, 211, 217
- Огњаште 56, 57, 78, 86, 109, 110, 113-116, 154, 188, 197, 226
- Ограда 36, 66, 69
- Оживотворење 131, 133, 134, 138, 140, 144-146, 200, 208, 212, 248
- Окашица 78
- Олтар 113

- Оностран** 62, 64, 66, 68, 79, 82, 88, 96, 98, 101, 107, 108, 111, 112
Орање 92, 93, 125, 127, 140, 147, 159, 164, 166, 168-176, 179, 180-183, 191-194, 196, 197, 199
Орач 175, 177, 178-184, 186, 188, 191-193, 196, 198, 199, 232; орачка свећа 173
Орах 73
Оријентација 36, 38, 39, 40, 43, 46, 50, 55, 56, 71, 245, 246, 247; оријентир 124, 125, 168, 170, 201
Ороз *види* петао
Оса 23, 40; о. света 39, 44, 51; о. Земље 23, 55, 56, 204, 244; *види* и axis mundi
Освета 69, 90, 128; освећивање 75, 112, 174, 219
Ословац 56, 90, 204
Осовина 48
Отелотворење 126, 130
Откос 207

Пас 22, 27, 28, 43, 63, 109, 111, 236, 242
Пасторак 217, 218
Пспео 82
Персефона, Кора 137, 141, 142, 143, 159, 163, 189, 209,
Персонафикација 58, 82
Петак 171, 172
Петао, певац, ороз 62-67, 86, 88, 93, 95, 98, 109, 110, 111, 139, 190, 173, 175, 185, 187-190, 233, 237
Перун 173
Петковача 167
Петровдан 201
Пешина 74, 132
Печеница 100, 101, 189
Платно 25, 27, 89, 99, 178, 184
Плодност 10, 41, 42, 51, 62, 63, 89, 90, 122-127, 130-134, 137, 139-144, 146, 147, 155, 166, 170, 171, 173-178, 183, 185, 188, 190, 192, 199, 200, 201, 202, 206, 208, 209, 212, 222, 223, 228, 247
Плоча 17, 19, 20, 23-27, 29, 30, 38, 39, 40, 41, 43, 149, 200, 245
Плуг 91, 93, 98, 127, 136, 140, 168, 180, 181, 192-194, 196, 199, 211
Плутон 141, 142, 143, 158, 159
Побратим 85, 234
Повампирење *види* вампир
Погача 84, 89, 179, 188, 191, 196, 197, 206; п. од земље 223
Подземље 22, 65, 99, 141-144, 199, 230; подземни 21, 51, 56, 58, 87, 91, 96, 98, 99, 124, 125, 155, 195, 200; п. свет 26, 42, 88, 101, 117, 132, 137, 185, 244
Подне 97, 174
Позитивна сила 66, 199
Позитивно време 124, 165, 166; повољно в. 168, 169, 171, 174, 175; срећно в. 167, 170
Покојник 67, 97, 100, 115, 134, 150, 153, 154, 155, 197-200, 234, 235, 243
Положајник 197, 198, 202
Пољоделац 139, 164; пољоделски 173
Пољопривреда 94, 129, 164; пољопривредни 125, 167, 169, 200; *види* и агркултура
Понедељак 169, 171, 172
Поноћ 174
Повуде 74, 94, 101
Породица 56, 57, 59, 60, 62, 67, 68, 78, 81, 88, 97, 98, 101, 102, 160, 177, 184, 188, 195, 224, 226, 246
Порођај 132, 159, 208, 223, 224

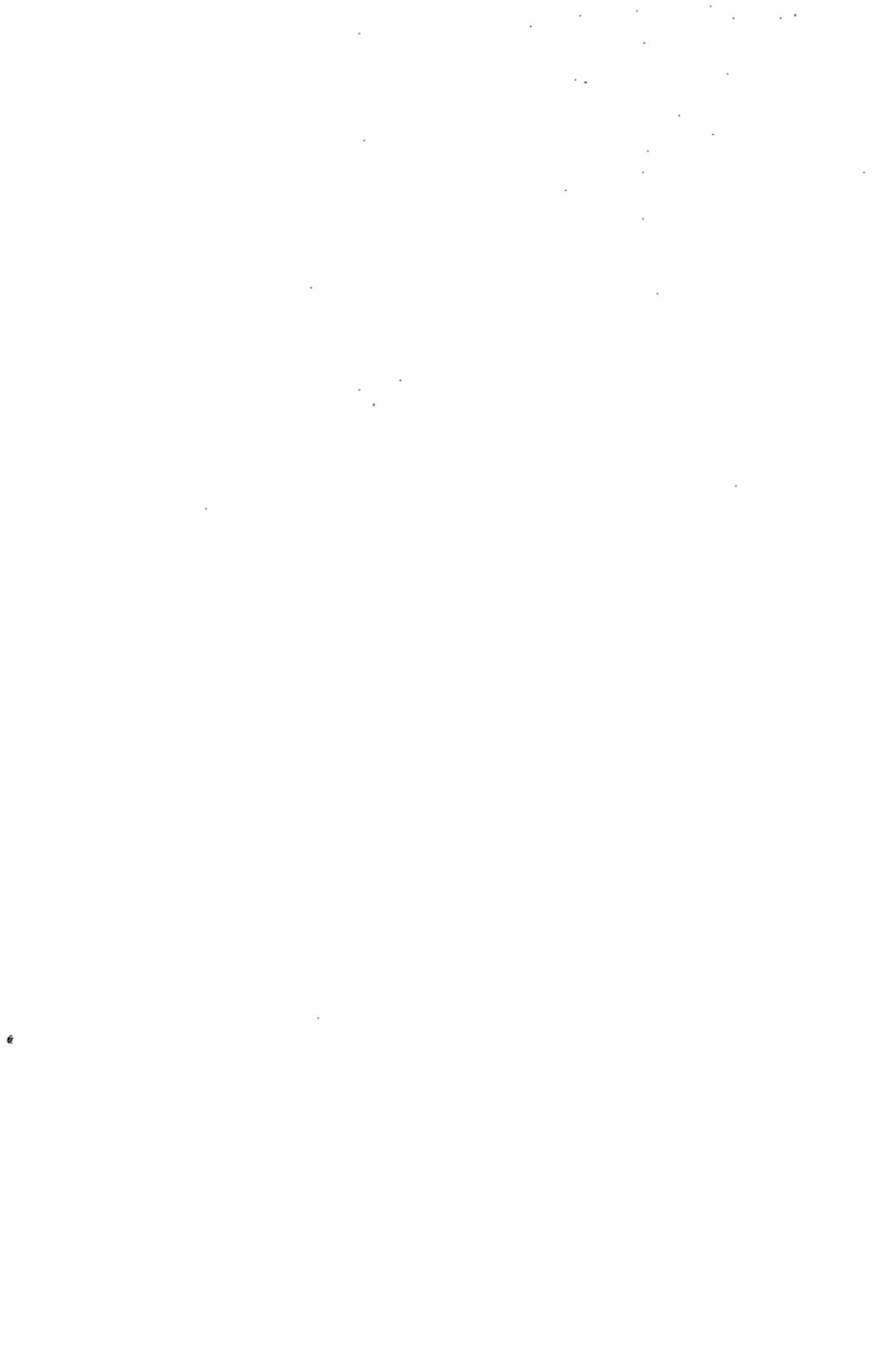
- Посед** 69, 91, 130; поседовати 133, 156, 171, 182, 185, 225, 248
- Посмртни остаџи** 148, 234
- Посредник** 42, 61, 63, 66, 67, 83, 84, 89, 92, 107, 111, 156, 190, 241, 243
- Потковица** 86, 87, 109
- Праг** 57, 64, 67, 86, 96, 98, 99, 109, 110, 111, 113-116, 184, 226, 227, 235
- Празник** 22, 74, 100, 101, 153, 154, 156, 165, 169, 178, 186, 192, 200
- Прапочетак** 44, 232
- Прародитељ** 131, 136, 137
- Прасе** 95, 100, 101
- Прах** 217, 224, 226, 231, 232
- Првенац, првине** 110, 111, 112
- Предак** 10, 56, 60, 62, 65, 68, 72, 74, 97, 100, 115, 116, 188, 190, 198, 200, 221
- Премеђаш** 69, 241
- Преображење** 85, 201
- Пријатељ** 115, 152
- Прича** 17, 18, 19, 21-25, 39, 40, 41, 45, 139, 146, 149, 197, 200, 232, 236, 237, 241
- Пролеће** 74, 125, 135, 160, 166, 168, 169, 173; пролећни 153, 155, 167, 186, 187
- Простор** 11, 18, 19, 20, 25, 26, 28, 33-36, 41, 47-50, 55-58, 61, 64, 65, 68-73, 75-82, 86, 88-93, 96, 97, 110, 117, 122, 127, 165, 171, 188, 245-248
- Прстен** 182, 183, 184, 187, 192
- Психопомп (водич душа)** 65, 189, 190
- Психолошки** 134, 222; психотерапијски 225
- Псовање** 178
- Пчела** 23, 24, 66, 228
- Пшеница** 22, 123, 160, 161, 166, 178, 180, 185, 187, 188, 191, 196, 203, 204, 206, 210
- Равнодневица** 73, 125, 155, 166
- Рађање** 33, 42, 78, 79, 131-135, 156, 159, 211, 223
- Ракија** 80, 81, 82, 86-89, 110, 196, 227
- Рало** 91, 126, 127, 136, 177, 192, 199, 211
- Раоник** 91, 92, 187, 188
- Раскрсница, раскршће** 71, 72, 73, 75, 220, 226
- Ритуал** 9-12, 57, 58, 88, 89, 90, 92, 96, 97, 102, 109, 123, 125, 127, 128, 129, 132, 134, 135, 137, 142, 143, 147, 150, 157, 162, 166, 179, 180, 183, 188, 189, 190, 198-201, 203, 207, 211, 221, 225, 226, 232, 233, 234, 239, 244-247
- Ритуални** 9, 12, 17, 44, 48, 51, 95, 98, 102, 114, 117; р. оборавање 91, 92, 93; р. радње 62, 68, 74, 80, 81, 84, 86, 96, 98, 125, 127, 128, 129, 133, 134, 140, 144, 151, 154, 164, 167, 169, 173, 176, 181, 183, 187, 189, 191, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 222, 229, 233, 235, 237, 238
- Рог** 19, 27, 41, 180, 192, 197, 198, 230, 244
- Рогљев** 57, 86, 89, 101
- Родност** 140, 185, 188, 192, 194, 212; родни 73, 89
- Ратарство** 41, 199; ратарски 200, 206; р. пир 173
- Рудар** 132
- Руковет** 72, 123, 186, 203, 204, 205
- Руца** 24, 47, 115, 241 242

- Сакрални** 35, 56, 132, 134, 136
Самообнављање 133
Сан 67, 82, 83
Сахрањивање 148, 150; сахра-
на 101, 151, 234, 243
Свадба 151, 178, 183, 184, 242;
с. одело 178, 183
Свађа 63, 83
Сват 151, 191
Свекрва 76, 151, 156
Свемир 26, 29, 30, 33, 34, 38,
65, 189, 244, 245, 248; *види*
космос и универзум
Свест 31, 32, 34, 36, 48, 71, 99,
121, 134, 138, 149, 154, 159,
164, 165, 192, 215, 232 248
Свет 9, 17-23, 25, 26, 29, 30, 31,
33, 34, 35, 37, 39-51, 55-59, 61,
62, 64, 65, 67-71, 73, 76, 79, 81,
82, 88, 90, 91, 94, 98, 99, 101,
104, 114, 126, 131, 132, 134,
137, 138, 140, 145, 153, 156,
160, 161, 162, 171, 189, 190,
200, 204, 209, 215, 216, 217,
223, 231, 232, 244-248
Света водица 85, 88, 109, 110,
112, 186, 193; богојављенска
в. 95, 194; молитвена 242
Светац 24, 68, 74, 100, 101,
147, 156, 158, 160, 161, 163,
197, 227,
Сава св. 65
Свети 22, 34, 47, 55, 58, 59, 70,
86, 94, 61, 65-77, 79, 84, 88,
100, 113, 127, 137, 138, 139,
159, 165, 171, 180, 193, 194,
248
Светилиште 55, 68, 76, 132, 135,
142
Светиња 68, 72, 137, 147
Светост 69, 100, 126, 130, 132,
132, 133, 134, 140, 146, 148,
150, 156, 162, 163, 171, 248
Свећа 80, 110, 155, 173, 181, 186,
187, 188, 197; орачка, тежач-
ка с. 173
Свештеник 85, 96, 109, 147,
177, 185, 186, 187, 207, 241,
144
Север 19, 24, 42, 224
Седелачки 94, 123
Сејач 177-180, 182, 184, 186, 195,
196
Секира 74, 110, 181, 238, 239
Сексуалност 63, 127
Сексуални однос 97, 127, 132,
136, 177
Ссло 59, 60, 62, 66, 68, 69, 91,
92, 93, 142, 168, 176, 177, 179,
181, 182, 183, 186-188, 193,
194, 197, 202, 204, 205, 206,
209, 210, 218, 220, 234
Ссме 72, 94, 123, 125, 126, 127,
128, 130, 132, 137, 141, 142,
155, 156, 159, 164, 167, 168,
176-198, 201, 203, 206, 207,
212, 246
Сенка 24, 73, 86, 93, 95, 105, 106,
107, 108,
Сеновита животиња 197
Сеновито дрво 41, 75
Сестра 91, 92, 103, 147, 151, 156,
161, 163, 211, 244; сестри-
мљење 151, 233, 244
Сетва 72, 124, 134, 164, 167-172,
174-190, 192, 195, 196, 197,
200-206, 208, 210, 212 237
Сила 20, 22, 31, 41, 43, 66, 72,
75, 79, 83, 87, 88, 90, 92, 99,
102, 108, 111, 113, 114, 127,
140, 143, 154, 155, 156, 180,
185, 189, 190, 196, 230, 236,
241, 243, 246
Симбол 10, 21, 22, 32, 33, 34,
39, 45, 47, 48, 63, 64, 69, 70,
84, 90, 92, 112, 117, 126, 129,
130, 134, 162, 190, 191, 192,
194, 199, 222, 228, 244, 247

- Синџир** 22, 24, 27
Сито 155
Склад 36, 38, 39, 58, 59, 93, 114, 116, 117, 139, 158, 160; *ВИДИ* хармонија
Скрнављење 66, 67, 68, 71, 77, 147
Скупљачка привреда 94, 135, 139
Слава 173; тежачка с. 174; преслава 156
Слама 110, 205
Слеме 86, 88, 89, 90; *ВИДИ* рољевни
Слика Света 17, 18, 20, 21, 23, 25, 29, 42, 43, 46, 48, 50, 244, 245, 247
Смрт 21, 22, 41, 124, 127, 129, 133, 134, 137, 139, 144, 148, 150, 151, 153, 156, 158, 192, 201, 202, 203, 222, 228, 230, 241, 246, 248
Снага 10, 41, 43, 44, 47, 48, 51, 122, 129, 132, 134, 135, 136, 146, 150, 154, 155, 157, 177, 180, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 194, 198, 199, 200, 203, 207, 208, 212, 223, 234, 246, 247
Сноп 64, 68, 75, 97, 100, 101, 155, 184, 185, 202-210, 222
Со 81, 87, 88, 109, 219, 223
Соларни 41, 76, 154, 167, 169, 173, 189, 190, 192, 199
Софра, сишија 110, 181, 182
Спасовдан 172, 173, 194
Сребро 25, 27, 191, 192; сребрни 87, 178, 182, 183, 184, 186, 187, 242
Среда 172
Средиште 30, 32, 34, 35, 36, 39, 40, 44, 70, 72, 76, 171, 246
Сродник 158, 159, 161, 162, 163
Срп 201, 202-206, 208, 240
Стакло 25
Станиште 10, 12, 51, 56, 57, 58, 61, 72, 73, 75, 77, 79, 84, 86, 91, 108, 111, 114, 126, 134, 155, 245, 246, 247
Старешина 177
Стварање 30, 36-39, 42, 46, 47, 48, 55, 57, 59, 90, 92, 94, 102, 123, 124, 126, 127, 131-136, 177, 177, 180, 182, 184, 192, 194; с. Земље 18, 23; с. света 40, 58, 94, 138, 231
Стожер 21, 27, 39, 40, 42, 72, 188, 204
Стока 164, 165, 175, 228, 239, 240
Странац 56, 117
Страсна недеља 173
Страшни суд 45
Стуб 18-22, 27, 28, 33, 34, 39-43, 45, 56, 131
Субота 87, 166, 171, 172
Сугреб 71
Суд (посуда) 80, 81, 110, 112, 132, 155, 242
Суђењички дан 211
Сујеверје 75, 125
Сунце 17, 25, 26, 27, 38, 41, 44, 46, 48, 125, 127, 129, 141, 148, 149, 153, 154, 162, 165, 166, 169, 171, 175, 185, 187, 188, 189, 193, 202, 205, 229, 230
Супруга 141, 145
Сусед 89, 176, 196
Суша 135, 145, 147
Сушгаство 31, 132
Сфера 94, 144; сферични 26-29, 34, 39
Табу 67, 69, 70, 75, 76, 132, 144, 178, 183, 201, 219, 228; табуисан 71, 77, 79, 124, 165, 174, 228
Таласон 106, 107, 108

- Тачка 17, 36, 38, 40, 47, 49, 50, 55, 56, 61, 88, 89, 90, 153, 154, 171, 204, 246, 247
- Тежак-баша 176, 177
- Темелъ 34, 57, 68, 77, 78, 86-91, 93, 95, 96, 99, 101, 103-106, 112, 114, 147
- Терапија 226, 228; терапеутски 224, 225
- Тканица 239
- Трава 62, 63, 75, 85, 134, 138, 139, 146, 148, 151, 156, 203, 216, 241, 244, 247
- Традиционално друштво 56, 57, 114, 195, 232, 246, 248
- Трансформација 10, 29, 141, 200, 212
- Тројица 172
- Трудница 184, 219, 222, 223, 240
- Трудничка геофагија 220, 223, 224, 225, 231
- Тужбалица 148, 150, 153, 155
- Ђошак 81, 95, 96, 99, 102
- Убрздаоница 181, 196
- Угаљ 224
- Угљевље 219, 239
- Уже 184
- Узиђивање 86, 91, 93, 95, 104, 108
- Ујед 195, 228-231; уједен 138, 225, 228, 233
- Умиштивљавање 74, 88, 89, 90, 94, 98, 101, 102, 107, 108, 114, 125, 155, 156, 207
- Умрли 43, 68, 69, 97, 99, 100, 101, 127, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 177, 184, 190, 200, 222, 232, 235
- Унаврузум 17, 18, 19, 25, 26, 27, 30, 32-36, 39, 42, 49, 50, 56, 58, 114, 171, 215, 231, 246, 247; *ВИДИ КОСМОС И СВЕМИР*
- Уробор 21, 25, 47
- Урок 225, 227, 236, 237, 239
- Усев 117, 125, 127, 129, 166, 167, 170, 172, 175, 177, 181, 182, 185, 190, 194, 195, 196, 206, 207
- Усековање 174
- Усељење 96, 102, 109, 110, 114
- Ускрс 48, 76, 100, 101, 125, 155
- Уторак 166, 171, 172
- Фалус 181, 199, 244
- Флаша 87, 89, 90
- Хад 141, 142, 143
- Хаос 36-39, 42-50, 56, 58, 100, 114, 136, 171, 246
- Хармонија 35, 38, 39, 46, 59; *ВИДИ И СКЛАД*
- Хијерогамија, свсти брак 94, 127, 137, 180; хијерогамни 92, 181, 184
- Хијерофанија 61, 70
- Хлеб 72, 80, 81, 84, 110, 112, 124, 155, 177, 179, 182, 196-199, 202, 216, 217, 218, 227, 233
- Хопа 83, 84
- Храм 70, 71, 76, 77, 93, 142, 187, 207
- Храна 19, 45, 80, 81, 82, 84, 89, 90, 110, 112, 113, 121, 122, 124, 126, 128, 132, 139, 146, 155, 158, 159, 201, 203, 204, 211, 216, 217, 228, 242, 245, 246
- Хранитељица 12, 121, 122, 130, 136, 140, 154, 155, 156, 164, 201, 245, 246
- Христијанизација 21, 23, 41, 43, 45, 160, 241

- Хришћански 21, 25, 44, 47, 74, 75, 101, 117, 167, 168, 169, 173, 201, 212, 226, 227, 231, 232, 241, 246; хришћанство 33, 43, 48, 97, 135
- Хтонски 65, 100, 189, 190, 199, 228, 230
- Центар Света 17, 50, 56, 58, 231, 244, 246, 247
- Циклус 48, 74, 124, 125, 127, 134, 154, 165, 169, 174, 181, 182, 184, 188, 197, 201, 206, 207
- Црвена боја 178, 180, 198; црвени 19, 35, 72, 91, 180, 188, 189, 191, 192, 196, 197, 198, 204, 205, 206; опрвенети 177
- Црква 33, 34, 68, 70, 71, 73, 77, 135, 147, 162, 173, 185, 186, 187, 231, 237; црквени 194, 221
- Црна боја 43, 45, 99, 100, 101; црни 19, 22, 27, 28, 35, 40, 43, 45, 47, 92, 95, 134, 135, 141, 145, 148-152, 155, 162, 216, 217, 218, 232, 233, 236, 241, 244
- Чарапа 89, 234, 235
- Чаша 80, 81, 82, 85, 186, 226
- Чесница 198, 200
- Честитање 75
- Четвороугао 29; четвороугаони 24, 26, 27, 28, 30
- Четворина *види* квадрат
- Четвртак 171-174, 194; зелени 194, 199
- Чокот 169, 205
- Чума *види* куга
- Цамија 70
- Шљива 76, 77, 89, 244
- Шума 73, 74, 75

СР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

398. 3 (497.11)

БАПОВИЋ, Ласта

Земља : веровања и ритуали / Ласта Баповић. -
Београд : Етнографски институт : САНУ, 1995
(Beograd : Interprint). - 274 стр. : 29 см. - (Посебна
издања / Српска академија наука и уметности [и]
Етнографски институт ; књ. 39)

На спор. насл. стр. : Earth, Beliefs and Rituals / Lasta
Dapović. - Тираж 600. - [Summary]: Earth, Beliefs and
Rituals. - Библиографија: стр. 253-260. - Регистар.
ISBN 86-7587-014-0

1. Ом. ств. насл.

а) Народна веровања - Земља - Србија б)
Народна веровања - Земљиште - Србија ц)
Народни обичаји - Земљиште - Србија
ИД = 40421388

Ласта Баповић рођена је 17. фебруара 1946. године. Матурирала је у Осмој београдској гимназији - класични смер. После завршених студија на Одељењу за етнологију Филозофског факултета у Београду запошљава се (1970) у Етнографском институту САНУ. Магистрирала је с темом "Заклетва на тлу Југославије" (1976), а докторску "Земља у ритуалима и веровањима Срба" одбранила 1994. године. Бавила се истраживањима обичаја и ритуала и народног градитељства, односно културе становања. Учествовала је у раду секције за архитектуру Међународне комисије за проучавање Карпата и Балкана. Објавила је више радова у публикацијама Етнографског института САНУ, Летопису Матице српске, Македонском фолклору и Словенском народопису.

